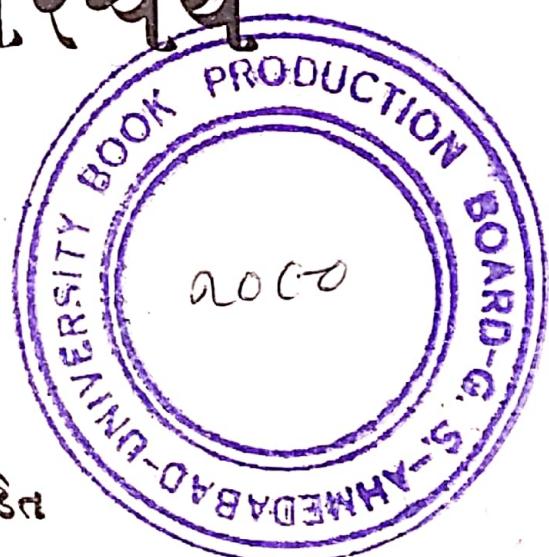

વેદ પરિચય પુસ્તકા શ્રેણી : ૧૨

ચાજુવેદ પરિચય

[પુસ્તકા : ૬]

આચાર્ય વિષણુહેવ પંડિત

યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ - ગુજરાત રાજ્ય

વेदपरिचय पुस्तकाश्रेणी : १२

नमो ब्रह्मणे-

-नमो वाचे नमो वाचस्पतये । तै. आ. २.

ગુજરેં પરિચય

[પુસ્તકાલાં]

આચાર્ય શ્રી વિષણુહેવ સાંકળેથર પંડિત, એમ. એ.

વેદાન્તાચાર્ય, વ્યાદરણુતીથ્ર, વ્યાખ્યાન ત્વિકર

શુનિવર્સિટી અંથ નિર્મણ ઓડ
ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ-૬

પ્રકાશક :

ઇંડિયરલાઈઝ ને. પટેલ
અધ્યક્ષ,
યુનિવર્સિટી અંથ નિર્માણ એડી.
અમદાવાદ-૬

② યુનિવર્સિટી અંથ નિર્માણ એડી

પ્રથમ આવૃત્તિ : એપ્રિલ, ૧૯૭૩

હાર્દિ કંગ આશ્રમ પ્રેરિત સ્વ. સાતવલેકરજ
સમારક એણી : મણુકો ખારમો

મૂલ્ય : રૂ. ૨-૦૦

મુદ્રક :

વિષણુપ્રસાદ સો. પંડ્યા
સાહિત્ય મુદ્રણુાલય, સિટી મિલ કંપાઉન્ડ,
કાંકરિયા રોડ, અમદાવાદ-૨૨

વિકેતા :

બાલગોવિંદ જુકસેલસ
ગાંધી રોડ,
અમદાવાદ-૧

નિવેદન

ભારતનાં ધર્મશાસ્ત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાનનાં પાયાનો અંથ એ વેદસંહિતા. વેદકાળમાં ઝડપિઓએ જે અનુભવદર્શન કર્યું, તેને વેદની ઝડપાઓ દ્વારા વાચ્યા આપી અને શાસ્ત્રબ્યષ્ટ કરી. વેદ એ ભારતીય સંસ્કૃતની પ્રાચીનતમ સંપત્તિ. સામાન્ય શિક્ષિત જનને વેદની વૈચારિક અને આધ્યાત્મિક સંપત્તિથી પરિચિત કરવાનો આ શ્રેણીનો હેતુ છે અને એટલે આમપ્રબન્નું સત્ત્વ જીલે અને એનું તેજ વિશે તેવા પ્રયાસોમાં મળતું હરિતું આશ્રમવાળા પૂજયથી મોટાએ તુપિયા ૨૦,૦૦૦/-નું દાન યુનિવર્સિટી અંથ નિર્માણ બોર્ડને દ્રસ્ટદ્રષ્ટે સોષ્યું તે અતિ આવકાર્ય ખાયત બની છે. બોર્ડનું એ સહભાગ્ય છે કે પૂજય મોટાએ અના આ કાર્યનું નિમિત્ત બનવાનો પ્રસંગ આપ્યો અને શ્રી. વિષણુદેવ પંડિત જેવા લેખક તથા ડૉ. ભગવતીપ્રસાદ પંડ્યા જેવા પરામર્શદાર અમને મળ્યા. સાહિત્ય મુદ્રણુલયવાળા શ્રી વિષણુપ્રસાદ પંડ્યાનું ભાવપૂર્વકનું મુદ્રણુકાર્ય એ પણ આ શ્રેણીનો મુશનસીધી છે.

પહેલી છ પુસ્તિકાઓમાં ઝડપેદને આવરી લેવાયો છે. યજુર્વેદની પ્રથમ પુસ્તિકાને જગહગુરુ મૂ. શંકરાચાર્યજીએ ગ્રેમપૂર્વક આવકાર આપ્યો. તે અમારે મન સૌભાગ્યની વાત છે. બીજી પુસ્તિકાનો આમુખ ગુજરાત યુનિવર્સિટીનાં કુલપતિશી અને સાક્ષરવર્ય ઉમારાંકર જોપીએ લખી આપ્યો છે તે આનંદની વાત છે. ત્રીજી પુસ્તિકાની ભૂમિકા વેદભાગ્યકાર પંડિતરાજશ્રી ભગવતાચાર્યજી મહારાજે લખી આપ્યી છે. તેમનો આ તકે હું આભાર માનું છું. ચોથી પુસ્તિકાને ગોસ્વામી શ્રી ત્રન્યરતનરાયજી મહારાજના આરીવાઈ મળ્યા છે. જોનો પણ કૃતજ્ઞતાપૂર્વક ઉદ્દેશ કરવો રહ્યો. પાંચમી પુસ્તિકાને જણીતા સાહિત્યકાર શ્રી કરસનહાસ માળેકનો આવકાર મળેલો છે. તેમનો પણ હું કૃતજ્ઞતાપૂર્વક આભાર માનું છું. ભારતીય સંસ્કૃતિ અને સંસ્કારના પુરસ્કર્તા સાક્ષરમૂર્તિ શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેલકરે આ છું પુસ્તિકાને શુભાશિપ પાડવીને વેદપરિચય પ્રકાશનની શ્રેણીને વધાવી લીધી છે, તેમનો હું અંતઃ કરણુંથી આભાર માનું છું.

શ્રી. જગહગુરુ શંકરાચાર્ય સમારક ન્યાસ, દ્વારકા તરફથી યજુર્વેદ પરિચય પુસ્તિકા શ્રેણીના પ્રકાશનાથે રૂ. ૧૦૦/- એક ડલર ને એક યુનિવર્સિટી અંથ નિર્માણ બોર્ડને જગહગુરુ શંકરાચાર્યજી અભિનવ સચ્ચિદાનંદતીર્થ મહારાજે ભેટ આપ્યા છે તે સાભાર સ્વીકાર્યાં છે.

સહવિચાર અને સહવિચારપ્રેરક તેમ જ ધર્મમૂલક સાહિત્યના પ્રચાર માટે આજીવન આપકમાણીનો હીંક હિસ્સો ખર્ચનાર ટાઇલસવાળા શ્રી. ઓચ્છવલાલ ગોરધનહાસ શાહે (ખાડિયા ચાર રસ્તા, અમદાવાદ) આ વેદ પરિચય પુસ્તિકાના પ્રચાર અર્થે રૂ. ૨૫/-)-અસો એકાવન પૂરાનું દાન આપ્યું છે, તેની સાભાર નોંધ લેતા હું આનંદ અનુભવું છું. એજ પ્રમાણે શ્રી. વાદિમકલાઈ ગજેન્દ્રાવ મજબુદ્ધારે રૂ. ૫૦/-)-પાંચસો એકનું દાન આપ્યું છે, તેમનો પણ હું આભાર માનું છું.

આવી સહભાગી શ્રેણીને વાચકગણુનો પણ એવો જ ભાગ્યયુક્ત ગ્રેમ પ્રાપ્ત થાય તેવી પ્રભુ પ્રાર્થના.

યુનિવર્સિટી અંથ નિર્માણ બોર્ડ,
ગુજરાત રાજ્ય-અમદાવાદ. ૬.

ધર્મરાધ્યક્ષ પટેલ
અધ્યક્ષ

જીવનસાક્ષિક્યની પ્રેરણા।

જ્યારે આપણું ધર્મને આપણે વૈદિક ધર્મ કહીએ છીએ, અને આપણું સંસ્કૃતિને 'વैદિક પરંપરાની સંસ્કૃતિ' કહેવામાં ગૌરવ અનુભવોએ છીએ તારે એ વેદ એટલે શું ? એનું સ્વરૂપ શું ? એનો પ્રાણું શામાં રહેલો છે ? એની પાસેથી આપણું શું શું મળ્યું છે ? અને કેવા જીવનદાખ્યની તથા કેવા જીવન સાક્ષિક્યની પ્રેરણા આપણે પામી શક્યા છીએ ? તે જાણવાનું આપણું પ્રથમ કર્તવ્ય છે.

વેદ રાખ્યા વિહુ ધાતુ પરથી આવ્યો છે. વિહુ એટલે જાણુવું. એ ધાત્રવર્થ પ્રમાણે તમામ જ્ઞાનને (હંમેશા કામ આવતા કલ્યાણકારી તમામ જ્ઞાનને) વેદ કહી શકાય. અને એ અર્થમાં વેદ રાખ્યા જૂના કાળથી આપણે વાપરીએ પણ છીએ. ધતુર્વેદ, આયુર્વેદ, ધત્ત્યાદિ કેટલાયે વેદો આપણે માન્ય રાખ્યા છે. અને છતાં આપણું ભૂળ વેદ ચાર છે. આ ચાર વેદો વિષે મને જો કોઈ માહિતી પૂછે તો કેળવાયેલો માણુસ જે સામાન્ય વાર્તાલાપ કરે છે તે પ્રમાણે હું પણ ચાર વેદો વિષે એકાદ વ્યાપ્યાન આપી શકું. છતાં સત્યનિષ્ઠા ખાતર ભારે કહેવું પડશે કે ચાર વેદમાં શું છે તે હું સ્પષ્ટ રીતે અને વિગતવાર ન કહી શકું.

આઠલું કલ્યા પણી, પોતાના બચાવને અર્થે હું ઉમેરીશ :

વેદમાં શું છે એ તો હું અધિકારયુક્ત વાણીમાં કહી ન શકું, પણ એ વેદોમાંથી, અંતે આપણે શું મેળવ્યું ? એમ જો મને કોઈ પૂછે તો એનો સંતોપ્તારક જીવાય જરૂર આપી શકું. ઋપિઓ પાસેથી આપણે વેદો મેળવ્યા. એ વેદાને અંતે આપણે જો પામી શક્યા તેને, એ જ ઋપિઓએ નામ આપ્યું છે; વેદાન્ત. વેદમાંથી આપણે આ જે પામ્યા તે એઠલું ભાવું મહત્વતું છે અને સર્વકલ્યાણકારી છે કે એ વેદાન્તજ્ઞાન, એ વેદાન્ત વિદ્યા અને વેદાન્તી કળા, આપણે આખી માનવ-જીતને આપી દેવાની, ભાનવતા સુધી પહોંચાડી દેવાની, આપણું દૂરજ છે.

આઠલું કલ્યા પણી, હું ઋપિસુનિઓ પાસેથી મેળવેલાં ઉપનિપદો, એમાંથી નીતરતાં અલસ્ક્રો, અને એમાંથી ગોપાળજૂણે દોહી કાટેલી લગવહૃગીતા; આનું મહત્વ સમજાવી શકીશા.

ઉપનિપદો, અલસ્ક્રો અને લગવહૃગીતા એ આપણું જીવનયાત્રાનું ભાયું છે. એને પ્રસ્થાનત્રથી કણે છે.

આટલું બધું કલ્યા પણી પણ, મૂળ પ્રશ્ન મને છોડી શકતો નથી. ચાર વેદોમાં, અને એ વખતના વૈદિક સાહિત્યમાં, શું ભરેલું છે? એ વૈદિક સંસ્કૃતિમાં શું શું આવે છે? એ પ્રશ્ન તો રહે જ છે.

આને અંગે મેં વખત મળતાં સગવડ પ્રમાણે દેશી પરદેશી લાપામાં મળતું સામાન્ય સાહિત્ય જેયું છે, પણ કહેતાં સંતોપ થાય છે કે વેદોમાં શું છે? વૈદિક સંસ્કૃતિમાં શું શું આવો જાય છે? એ સમજાવનોર સાહિત્ય સામાન્ય માણુસને ઉપયોગી થાય અને છતાં ભારેમાં ભારે પંડિતો પણ માન્ય રાખે એવું સાહિત્ય શ્રી વિષણુદેવ પંડિતે પોતાની અનેકાનેક પરિચય ચોપડીઓ દ્વારા પૂરું પાડ્યું છે.

હું પોતે ઋગવેદના ઉપાસકોમાં ગણુઓ. એટલે શ્રી વિષણુદેવે, સૌથી પ્રથમ તૈયાર કરેલી વેદ પરિચયની છ ચોપડીઓ, મેં તરત વધાવી લીંધી (૧૯૭૧).

સહભાગ્યે મને, ભારા સ્નેહીઓમાં સર્વોચ્ચ ક્ષાટિના પંડિતો મળ્યા છે. બૌદ્ધધર્મ વિષે જ્યારે ભારે જાણુવું હતું ત્યારે મને ત્રિખંડ પંડિત ધર્માનંદ કોસંખી મળ્યા; જેમણે સંસ્કૃત ઉપરાંત પાલી ભાપા શીખી લઈ, સિલોન (લંકા) અળદેશ અને તિષેટ ઝુંધી જઈ બૌદ્ધધર્મને અંગે તમામ સાહિત્યનું અધ્યયન કર્યું હતું. અને પોતે બૌદ્ધ બન્યા હતા. એમની પાસેથી મેં કેટલુંય સાહિત્ય લખાવ્યું અને ગુજરાતી દુનિયાને અપાવ્યું.

જૈનધર્મ વિષે જાણવાની જરૂર ઉત્પન્ન થઈ ત્યારે તો ગુજરાતના ઉત્તમોત્તમ પંડિતોનો સ્નેહ મને મળ્યો. એ બધાનાં નામો હું રોજ યાદ કરું છું. જૈન સમાજના નેતાઓ એ બધાના પ્રતિનિધિ તરીકે પં. સુખલાલજીને સ્વીકારે છે. એ બધા જૈનપંડિતોએ ગુજરાત વિદ્યાપીઠ મારક્ષટે, અને ત્યાર પછી પણ, આપણુને કેટલું બધું સાહિત્ય આપ્યું છે. મેં એ બધાને કહ્યું કે ‘હું તો સામાન્ય માણુસને પ્રતિનિધિ. સામાન્ય માણુસને સંતોપ થાય એટલું જ જાન અને એવું જ સાહિત્ય ભારે જોઈએ છે. પણ તે સામાન્ય માણુસ પાસેથી હું લેવાનો નથી. જેમના પાંડિત્ય માટે વિદ્યાનોની દુનિયામાં પણ આદર છે એવા લોકો પાસેથી જ ભારે વિશ્વાસપાત્ર, અત્યંત મહત્વતું અને છતાં માનવજ્ઞતિને રોજના જીવનમાં ઉપયોગી એવું સાહિત્ય જોઈએ છે.

બરાબર એ જ જાતનું સાહિત્ય, વૈદિક ધર્મ વિષે, પં. વિષણુદેવ પાસેથી આપણુને આજે મળે છે.

ऋગવેદનો પરિચય એમણે ‘વેદ પરિચય’ નામની છ પુરિતકાઓમાં આપણુને આપ્યો છે. એનું સ્વાગત સન ૧૯૭૧ના હિવસોમાં મેં કર્યું હતું. એનાં એ વર્ષ

પણ પૂરાં થયાં નથી. એટલામાં એમણે આપણુને 'યજ્ઞવેહ' પરિચય'ની પાંચ ચોપડીઓ આપી દીધી છે. અને એ જ વેદના મહાન ઋપિઓનો પરિચય કરાવનાર આ છુટી પુરિતકાનું સ્વાગત કરવાની આ તક આજે મને મળે છે એ ખરેખર માનું સહભાગ્ય છે.

આ યજ્ઞવેહ વિષે એકુંક કહેવા માંગું છું. આપણા દેશના તેમજ પશ્ચિમના વિદ્ધાનોએ ઋગવેહ ઉપર ધારું સાહિત્ય આપ્યું છે. એટલે ઋગવેહમાં શું છે? એ ને આપણે જાણવા માંગતા હોઈ એ તો સંદર્ભાંથે ગમે તેટલા મળી શકે છે. યજ્ઞવેહ વિષે એવું નથી, અને તેથી જ પં. વિષણુદેવની આ છ ચોપડીઓનું મહાત્વ આપણુને માટે વિશેષ છે..

તેમાં વળી યજ્ઞવેહનું ભાગ્ય પહેલેથી અરપણું! ઋપિકાલીન ભારતમાં જેમનું પાંહિત્ય લોકોની હતું, એવા પંડિત ઋપિઓ પાસેથી એ વેદનું બધું જ્ઞાન સાંગો-પાંગ મેળવ્યા પણી, એ જ ગુરુઓ સાથે ઝગડો કરનાર એક સુયોગ્ય ઋપિ પેદા થયો. એણે ગુરુઓને નારાજ કર્યા. એમણે આપેલી વિદ્યા એકી કાઢી પાછી આપી દીધી અને પ્રત્યક્ષ સ્ર્યું ભગવાન પાસેથી એ જ યજ્ઞવેહ નવેસરથી મેળવ્યો. અને નવેસરથી મળેલા એ વેદની નવરચના કરી. એ નવી રચનાને છાજે એવા આત્મણો, આરણ્યકો, ઉપનિષદો અને સ્મૃતિઓ તૈયાર કરી પોતાના ઓંગણો એ યાજવલ્કયે શુક્લ યજ્ઞવેહની એક સર્વાંગ પરિપૂર્ણ આખા સંસ્કૃતિ ઊભી કરી.

આજની લાપામાં આપણે કહી શકીએ કે કૃષ્ણ-યજ્ઞવેહ એ વૈહિક સંસ્કૃતિની જૂની પરંપરા એનાથી સંતોષ ન થવાથી વૈદિકકાળમાં જ ઉત્પન્ન થયેલા એક કંતિકારી મંડળે અધાના આરાધ્યહેવ સ્ર્યું ભગવાન પાસેથી નવી પ્રેરણા મેળવી એ આખા વૈહિક સંસ્કૃતિને નવું જ શુક્લ ઇપ આપી હોયું.

માણુસ કંતિ કરી કરીને કેટલી કરી શકે? કૃષ્ણ-યજ્ઞવેહ દ્વારા જે મજ્યું; તેને જ આધારે નવું ચિંતન, નવો અનુભવ અને નવી પરિસ્થિતિ પરતે જેટલી કંતિ સૂક્ષે તેટલી જ તેઓ કરવાના! ઋપિઓ હોય, મહાત્માઓ હોય કે અવતારી પુરુષો હોય, પોતાનો દેશ, પોતાનો કાળ અથવા યુગ અને પોતાની પરિસ્થિતિની મર્યાદા પૂર્ણપણે છોડી શકતા નથી. કંતિકારી વૃત્તિ એમને આગળ જવા પેરે છે. અનુભવ અને ચિંતન દ્વારા ધડાયેલી કલ્પના શક્તિને જેરે પોતાના યુગની મર્યાદાઓ તોડી તેઓ અસુદ્ધ હદ્દ સુધી આગળ જઈ શકે છે. એનું જ નામ કંતિકારિતા.

અને છતાં એ કંતિકારિતાને પણ પોતાની મર્યાદા હોય છે. આપણા એ ઋપિઓનો વાદ્સો હજીરો વર્પ પણ જાણવા માંગતાર આપણે, ઋપિ-કાળની

મર્યાદા જે ઓળખી શક્યો છીએ. અને તેથી યાજવલ્કય જેવાઓની મર્યાદાથી અંધાધ ન જતાં, એમના જેવા ઋપિઓએ પોતાના વખતની મર્યાદા તોડી જે કાંતિ કરી તે 'કાંતિકારિતા' જ માત્ર આપણે વાર્સામાં લઈએ. હું તો કહીશ કે 'જે હિંમતથી યાજવલ્કય જેવાઓ વૈશાખયન જેવા ગુરુઓની મર્યાદા તોડી આગળ વધ્યા, તે જ 'કાંતિકારિતા' વાપરી આપણે યાજવલ્કયથી પણ આગળ જવાના છીએ. યાજવલ્કયનાં વચ્ચેનાથી અને એમની મર્યાદાથી અંધાધ ન જતાં, યાજવલ્કયે જે કાંતિકારિતા બતાવી, તેની જ પ્રેરણા લઈ આગળ જવાના છીએ.

યજુર્વેદ પરિચયની આ છેલ્ખી ચોપડી, હસ્તલિખિતમાં જ જેવાની તક પં. વિષણુદેવે મને આપી અને યાજવલ્કયના પૂર્વકાલીન ઋપિઓનો પરિચય થયો. અને તેથી જ પં. વિષણુદેવની આ સુંદર સેવાનું અલિનંદ્ન કરતાં આ ચાર શાશ્વત લખવાનો ઉત્સાહ ઉત્પન્ન થયો.

પં. વિષણુદેવજી થોડા જ દિવસોમાં આપણને સામવેહનો પરિચય કરાવશે. સામવેદ એટલે વૈહિકકાળનો ગાયનાનુદ્રુત વેહ. એમાં ધર્મી ખરી ઋગ્યાઓ ઋગવેદમાંથી જ લીધેલી છે. એ એમાંથી ન લીધેલા સ્વતંત્ર મંત્રો પચાસ-પોણોસો હશે. પં. વિષણુદેવ આ કામ જેતજેતામાં પૂરું કરશે. એમને આવી ઉતાવળ હું એટલા માટે કરું છું કે ચોથો વેહ અર્થર્વવેહ, વેહત્રયી કરતા અનેક રીતે જુહો પડે છે. વૈહિકકાળને પૂરેપૂરા હજમ ન થઈ શકે એવા નવા નવા વિપયો. એણે પણ છેઝા છે. આખી વૈહિક સંસ્કૃતિમાં બધી રીતે ઓતપ્રોત થયેલા વિષણુદેવ જ આપણને અર્થર્વવેહનો પરિચય સંતોપકારક રીતે કરાવી શકશે. હું તો અર્થર્વવેહનો પરિચય તેઓ જેમ લખતા જશે તેમતેમ એમની પાસેથી હસ્તલિખિતમાં જ મેળવી વાંચવા માંડીશ. આટલી સગવડ મને બીજેથી નહીં મળી શકે.

પં. વિષણુદેવે આ પરિચયમાળા લખીને વૈહિક સંસ્કૃતિની અને આજના ભારતની ઉત્તમ સેવા કરી છે. એનો લાલ ભારત બહારના લોકોને પણ મળશે એમ માનું છું. આ જાતની યુગાનુદ્રુત સેવા માટે પં. વિષણુદેવનું અલિનંદ્ન કરું છું. અને એમના કામની સંપૂર્ણ સક્ષમતા માટે લગવાન વિવસ્વાન્ પ્રત્યે હાર્દિક પ્રાર્થના કરું છું.

રામ નવમી
તા. ૧૧-૪-'૭૩
સંનિધિ, નવી દિલ્હી

સંસ્કૃત-સેવક
કાકા કાલેનકર

પુરોવચન

વેદ પરિચયનો પુરિતકાચો કથાનક રૂપે રજૂ થઈ. ત્યાં કથાનકો આપતાં સાચે વેદના અધિકારોની જીવન રેખા વણુંધ શકી; તે પ્રમાણે આ પાંચ પુરિતકાચોમાં યજુર્વેદનો પરિચય આપવામાં આવ્યો; તેમાં તે વેદની રાખાઓના પ્રવર્તક આચાર્યોની જીવનરેખા સાચે હોરી શકાઈ નથી; તે આચાર્યોએ યજુર્વેદની પરંપરા સાચવવામાં જે અથાગ પરિશ્રમ ઉકાયો છે અને વિષયોનાં સંકળન કરવામાં પોતાની ઉદ્ધાર દાખિ અપનાવી છે, તે વસ્તુનાં આલેખન ન થાય તો યજુર્વેદના પરિચયમાં તેથી ઉણુપ વર્તાઈ આવે.

વેદનાસે એક વેદને ચાર વિભાગમાં વહેંચી આપ્યા; તે આધારે તેમણે યજુર્વેદ આચાર્ય વૈશાંપાયનને આપ્યો. આમ યજુર્વેદની પરંપરાના પ્રથમ પ્રવર્તક વૈશાંપાયન છે. તેમના છ્યાસી શિષ્યોમાંથી પંચાશી શિષ્યોએ યજુર્વેદની પરંપરાને સારી રૂતે ચકાવી. છ્યાસીમાં શિષ્ય યોગીશ્વર યાજવલ્કય ગણાય; જોમણે સ્રૂય પાસેથાં એ વેદ ફરી મેળવી લીધા.

યજુર્વેદને વિશેપ વ્યવસ્થિત કરવાનો આ એક પુરુષાર્થ ગણુંબી શકાય. જ્ઞાન કંઈ વાસી અનતું નથી; તેમજ યજુર્વેદના મંત્રો વાસી યાત્યામ થઈ શકે નહિએ; પરંતુ તેને શુદ્ધ અયાત્યામ કરવાની જે વિચારણા છે; તેનું તાત્પર્ય આ છે: માનવના જીવનમાં ઉત્તરોત્તર વિકાસ સંધાતો રહેણે છે. આ કેમ નહીના પ્રવાદ જેવા સળંગ અવિચિન્ન એકધાર્યો હોઈ શકે નહિએ. તેને સ્રૂયના અર્થ અને ઉદ્દ્દ૟ સાચે સરખાવી શકાય. સ્રૂય પોતે આથમતો નથી અને ઉંગતો પણ નથી; છતાં અશ્વ, રથ, ચક્ર, ધરી, સાર્વથ વગેરે ડુપડોના આધાર લઈ, રાતદિવસ, પક્ષ, માસ, વર્પ વગેરે કાલની ગણુના થાય છે. રથ ચક્રના આરા નીચે ઊંચે જન્ય; એમજ માનવનાં જીવન વિકાસશરીર છે; તે એકધાર્યી ગતિ સાધતાં નથી.

આ કાલચકમાં આવી જતા માનવોની જાંખી ધૂતિહાસ અને પુરાણ દારા થતી રહેણે છે. પ્રાચીન આચાર્યોની જીવન-તવારીઓ નોંધાતો રહી છે. તેમની જીવન ઘટનાઓ આલેખતાં કથાનક-અંગ્યાનો પણ લખાયાં છે; છતાં પણ કાલના મહાન પ્રવાદમાં તવારીઓ ભૂંસાઈ જન્ય; તો તે વિષે નિર્ણય કરવા અવરો થઈ પડે છે.

આ પ્રાચીન આચાર્યોનું સાચું મૂહયાંકન આંકનારી તો તેમની ઝૂંઠિઓ છે. યજુર્વેદના આચાર્યોની પરંપરાએ જે યજુર્વેદ સાહિત્યનું સંરક્ષણ થયું છે, તેમાં આચાર્ય અને યોગીશ્વર યાજવલ્કયની પરંપરા જુદી પડવા છતાં, મૃળગત યજુર્વેદના વિષયોની જુરેખતા મળી આવે છે. એ વેદની સંસ્કૃતિનું એક ગૌરવ છે. અહીં પ્રાચીન પરંપરાની શૂંખલા તૂટી નથી, પણ સંધાય છે. તુંડે તુંડે મતિના લેદે મતલેદ જોવાને મળે છે, પણ પૂર્વજ. પ્રાચીન આચાર્યો વિષે સમાદર જોવાને મળે છે. તેને લીધે વાદ પણ સંવાદનું ડ્રપ લે છે, વિખવાદ કે વિશ્રદ્ધ જોવાને મળતો નથી.

૨૯, ડાલ્ચાલાઈ પાર્ક, ગીતામંદિર રોડ,
અમદાવાદ-૨૨. ટે. નં. ૫૨૩૬૩

વિષણુદેવ પંડિત

૨૮-૪-'૭૩

સરસ્વતીની સાધના
યોગીશ્વર યાજવલ્કય

અનુક્ત મ
૬ થી ૨૯
૩૦ થી ૮૮

નદી લોકમાતા બને છે. પર્વતથી જન્મી માટે પાર્વતી, સાગરને અળી, તેથી સાગરપત્ની. પર્વતથી વહીને સાગરમાં સમાઈ જવું; તે તેનો ધર્મ. તે વહેતી જય છે, ત્યાં એ કિનારા બની જય છે. આ પારે ડેટલાંડ ગામ. નગર વસ્યાં છે, પેલે પારે વન, અરણ્ય બન્યાં છે. ગામ—નગરમાં વસ્યા તે આમવાસી, વન, અરણ્યમાં વસ્યા માટે વનવાસી અને અરણ્યવાસી. બંનેને પાળે, પોષે તે લોકમાતા. તેને તો બંને બાળક સરખાં !

એ નદીને કારણે તો ભર્યાંતા બંધાઈ, દેશ પ્રહેશના વિભાગ થયા. સંસ્કૃતિઓની રૂચના થઈ. સખ્યતાના ધાર ધડાયા. સાથે સાથે લઢાઈઓ થઈ, જત પાંત જુદી પડી; તો રનેના સેતુ બંધાઈ, પ્રજાઓની એકતા સધાઈ. તેની તો અનેક ગાથાઓ છે, ઈતિહાસ છે અને પુરાણ કથાઓ છે.

જાન વિજ્ઞાન વધતું જય છે. આજે નદી લોકમાતા લાગતી નથી. તેની ભર્યાંતા રહી નથી. લોકો મન ફાવે ત્યાં વસી જય છે અને ધન—સાધન, સુખ—સગવડ વસાવી લે છે. વિજ્ઞાન આગળ વધતું જય છે.

દેશ પ્રહેશની ભર્યાંતા રહી નથી. કાલભર્યાંતા પળુ હવે જવા લાગી છે. રાતનાં કામ દિવસે થાય છે. તારીખો અને તિથિઓ એક સરખા થતી જય છે. ઋતુ ઋતુનાં અંતર રહ્યાં નથી. કમાવા, ધમાવા માટે તો બારે માસ સરખા; રાતદિવસ સરખાં !

૧ સરસ્વતીની સાધના

‘પહેલાં તો અમાસે પાકી પગાતી. અભવાતી જેડૂતને કહેતો :
 ‘આ એ બળદ છે; તેથી જેતી થાય છે, તે તને અન્ન આપે છે અને
 શક્તિ આપે છે. એ તો વાયુ જ્ઞેવા ગતિવાંણા છે. તેમને સવિતાહેવે આ કાર્યમાં
 જોડ્યા છે. તેમની માતા અણન્યા-જો છે. એમાં ઈન્દ્રનો ભાગ છે. આનું પાલન કરો.’
 ‘આ શું જતાવે છે? આ મંત્રનું તાત્પર્ય શું છે? અમાસે તો ચંદ્ર પણ
 સૂર્યમાં મળી જયા છે અને સૂર્ય અભિમાં લળી જય છે. અમાસે બળહેઠને ધૂર્યા
 મૂક્ષી હે, જોમાતાને રાજુ રાખો.

અમાસે કાન્તિયો રથ ધૂર્યા કરી હે, વિદ્યા ભણુવાનું બંધ કરો.
 અમાસ-પૂર્ણિમા આજે તો સરખાં જ. વિજ્ઞાન એટલું આગળ વધી ગયું છે.

સાતવારની મૌલિકતા

તે લલે, આજે બંધું બદ્ધલાઈ ગયું હોય, પણ સાત વાર બદ્ધલાયા નથી.
 આ, વાત સાચી છે. સાત વાર તે સાત વાર જ રહ્યા છે. પૃથ્વીના ગમે તે
 ભાગમાં જાઓ; તારીખો બદ્ધલાશો, ભાસ બદ્ધલાશો, પણ વાર તો સાત જ !

આપણાં પંચાંગમાં તિથિ, વાર, નક્ષત્ર, યોગ અને કરણ એ પાંચ અંગ
 ગણ્યાયાં છે. તિથિની સાથે જ વારનો સંબંધ સૂર્ય ને કારણે છે. સાતવારમાં રવિવાર
 પહેલો છે, તે રવિ અને સોમ તો સાથે જ રહે છે. તે પછીનો મંગળ ભૂમિનો
 પુત્ર છે અને ખુલ્લ ચંદ્રનો પુત્ર છે. ગુરુ દેવોના આચાર્ય અને શુક્ર અસુરોના આચાર્ય
 છે. શનિ તે સૂર્યનો પુત્ર છે. આ કુમ ધર્ણો જ પ્રાચીન છે.

ઝડપેદમાં વારને વાસર (૮, ૬, ૩૦) કહે છે, તેનો સંબંધ સૂર્યની સાથે
 જોડ્યો. છે. સૂર્યો વાસરાણિ (૮, ૪૮, ૭) સાંજ-સવાર, અહોરાત્રની રીતે ચાંદમાસ-
 ના પંદર હિવસ=પક્ષની ગણ્યાના છે, તે રીતે સાવન વર્ષના એક પક્ષના એ ભાગ
 પાડવામાં આવે; તેને સમાઝ-સાતવાર કહે છે. સાત વારના કુમ પ્રમાણે એક સમ-
 હેઠાત્રા વેદિની રચના કરવામાં આવે છે; તેમાં રવિવારે આકડો, સોમવારે પલાશ-
 ખાખરો, મંગવારે ખહિર-ખેર, ખુધવારે અપામાર્ગ-અઘેડો, ગુરુવારે પીપળો, શુક્રવારે
 ઉંભરો અને શનિવારે શમી એ કુમે અભિમાં સમિધાયો મૂકવાનો નિયમ છે.

આ સાત વારનાં નામ વ્યાસતંત્રમાં લક્ષ્મી, કલિ, નંદા, કાલ, કર્ણિ, જ્યા
 અને ધનુ જ્યોતિષના વ્યાસતંત્રને અતુસરી આપવામાં આવ્યાં છે, ત્યારખાદ અથર્વ-
 વેદના જ્યોતિષમાં આજના સાતવારનાં નામ મળી આવે છે. આમાં ગણ્યિતની
 ગણ્યાના આ પ્રમાણે છે. આ રવિ વગેરે અહે છે, તેમની ગતિના કુમમાં ચોવીસ

સરસ્વતીની સાધના

હોરા નક્કી કરીને, તેને સાતથી ભાગતાં ગણ શેપ રહે, તે પ્રમાણે પહેલા દિવસે ત્રીજી અહુની સમાપ્તિ પણી ચોથા અહુથી દિવસ-વારનાં નામ પડે છે.

આની વ્યાખ્યા સૂર્ય સિદ્ધાન્ત (અ. ૧, શ્લોક ૩૦-૩૨, અ. ૨૨, શ્લોક ૭૮)માં છે. સૂર્ય અને પૃથ્વીનો સંબંધ જોઈનો આ સાતવારની ગણુના કરવામાં આવી છે. આમ જે કે સાત વારનાં નામ રવિ, સોમ, મંગળ, બુધ, ગુરુ, શુક્ર અને શનિ છે; પરંતુ એ સાતેયનો સંબંધ સૂર્યની સાથે જ રહે છે. આ વિષે અહુવાહી જણાવે છે :

૧. જેમ બીજ અંકુરઝે જન્મ લે છે, તેમાંથી શાખા અને પ્રશાખા વંચતાં વૃક્ષ બને છે, પત્ર પુષ્પ થાય છે અને તેનો પરિપાક થાય છે. આમ જ સૂર્ય આં સર્વ ભૂત-પદ્ધાર્થમાં વાસ કરે છે, તેનાં રૂસ વીર્ય અહુણુ કરે છે અને તેથી તે ભૂત-પદ્ધાર્થ પરિપક્વ બને છે. આ પ્રક્રિયા જ કાલ તરીકે ઓળખાય છે.

જેમ ડો'ક મહાનદી પર્વતના ગુરુથી સાગરના સુખ સુધી નિરંતર વલ્લા કરે છે, એમ જ તિથિ, વાર, નક્ષત્ર, ચોગ, કરણુના ઇપે કાલ વલ્લા કરે છે. પેલી મોટી નહીંમાં નાની નહીંઓ સમાઈ જય છે, એમ જ મહાકાલના પ્રવાહમાં પળ, કલા, હોરા, ઘડી, મુહૂર્ત, દિનરાત, પક્ષ, માસ, ઋતુ, અયન વર્ગેરેનો સમાવેશ થઈ જય છે. આ કાલ આણુથી આણુ છે, મહાનથી મહાન છે. તેનો નિયામક તો સૂર્ય છે.

૨ આ સૂર્ય તો એક છે; પણ તે સાત ઇપ ધારણ કરે છે. તેનાં નામ આ છે : આરોગ, ભ્રાજ, પટર; પતંગ, સ્વર્ણરૂપ, જ્યોતિષીમાનુ અને વિલાસ. આ સાત સૂર્ય આકાશમાં તપતા રહે છે. તે પોતપોતાનાં સ્થાનોમાં રહીને સર્વ પ્રાણીઓની પ્રતિકૂળતાઓ દૂર કરે છે અને તેમને માટે બલ, વીર્ય, સામર્થ્યનાં ફળ દોઢી લાવે છે.

આ સાત સૂર્ય આકાશમંડળમાં રહેલા છે. દક્ષિણ શુષ્વત તરફ ગતિ કરનાર માનવ તો એ સાતેય માર્ગ ઓળંગાં જય છે. આડમો સૂર્ય કશ્યપ નામે છે, તે મહામેરુને છોડતો નથી તેમાં આ સાતેય સૂર્યેનો સમાવેશ થઈ જય છે.

આ અહુવાહીના નિર્દેશ પ્રમાણે સાત વારના સાત સૂર્ય આ રીતે સમજવા જોઈએ. પહેલો આરોગ સૂર્ય પ્રજાજ્ઞનોને આરોગ્ય આપે છે, માટે સૌથી પહેલો રવિવાર છે. બીજો ભ્રાજ સૂર્ય ભ્રાજ-અનુકૂળ સોમ બનીને પ્રકાશ આપે છે, માટે બીજો સોમવાર છે. ત્રીજો સૂર્ય પટર છે. જેમ પટરનાં વેષ્ટન કરવામાં આવે, તે રીતે મંગળ અહુ પૃથ્વીનો ઉપગ્રહ છે. તે પૃથ્વીનો પુત્ર લૌભ ગણુય છે, માટે ત્રીજો મંગળવાર છે. ચોથો પતંગ સૂર્ય બુધ છે. આ બુધ સૂર્યની સાથે જ રહે છે, માટે તે પતંગ ગણુય છે અને તેથી ચોથો બુધવાર છે. પાંચમો સ્વર્ણરૂપ સૂર્ય, એ તો સ્વર્ગના

દેવાનો ગુરુ-ભૂહૃસપતિ છે, માટે પાંચમો ગુરુવાર છે, છુટો સૂર્ય જ્યોતિષીમાન શુંકે તારો સૌથી વધારે ચ્યમકતો રહે છે, સાતમો વિલાસ સૂર્ય શનિ ગણ્યાય છે. કારણું કે તેની પોતાની પ્રભા નથી. તે સૂર્યનો પુત્ર ગણ્યાય છે, આથી સાતમો શનિવાર છે.

સૂર્યનાં સ્વરૂપ અને સંખ્યાની વિચારણા કરવા એક ઘણસલા ભળી હતી; તેનો નિર્દેશ આ ઘણવાદી કરે છે. પાંચાંગ વિષે વિચાર કરવા જુદા જુદા વિદ્યાનો, ખગોળશાસ્ત્રોચો અને વિજાનોચો ભેગા થાય; તેઓ ચર્ચા વિચારણા કરે; એવા પ્રકારની આ ઘણસલા હતી. તેમાં કેટલાક આચાર્યો આવ્યા હતા, પાંચકણ્ણ વાતસ્યાયન, સમકણ્ણ ખાક્ષિ અને ગાર્ભ્ય પ્રાણવાત હાજર હતા. આચાર્ય વૈશંપાયન પણું આ સભામાં હાજર હતા.

‘ દરેક માનવના શરીરમાં પ્રાણ રહે છે. તેના સંચાર તો નાક અને મુખથી થાય છે. મહત્ત્વ, અહંકાર અને પાંચ તન-માત્રાઓમાં તે પ્રાણ જીવનરૂપે રહે છે, માટે તે સાત સૂર્ય છે; આમ કેટલાક આચાર્યોએ પોતાનો મત રજૂ કર્યો. મન અને બુદ્ધિની સાથે પાંચ ઇંદ્રિયો જીવનનું કારણ છે, એ સાત સૂર્ય છે, એમ ખીજ આચાર્યોએ જણ્યાયું. ભરતકની અંદર એ નાક, એ કાન, એ આંખ અને મુખ એ સાત છિદ્રોમાં સાત સર્યોનું ધ્યાન ધરવું, આમ વળી કેટલાક આચાર્યોએ જણ્યાયું.’

આ તો ધ્યાનની વાત થઈ. એમાં કાંઈ સાત સર્યોની વાત આવી નહિ; એટલે એ ઘણસલામાં વિચારણા આગળ ચાલી :

‘ એમાં પાંચકણ્ણ વાતસ્યાયન અને સમકણ્ણ ખાક્ષિએ જણ્યાયું કે, ‘ અમે તો આકાશમાં ઉગતાં સૂર્યને જોઈએ છીએ અને તેના સાતવારનાં સાત સ્વરૂપોને પણ નરી આંગે જોઈએ છીએ; હાં, કશ્યપ નામે આઠમો સૂર્ય છે, એમ અમે સાંભળેલું છે, પણ કશ્યપ-સૂર્યને અમે જોયો નથી. તે સૂર્ય મહામેરુ પર નિવાસ કરે છે, ત્યાં જવાની અમારી શક્તિ નથી.’

‘ અહીં ગર્ભના પુત્ર પ્રાણવાત નામના મહાર્પ્રિ હતા; તેમણે જણ્યાયું : હું પોતે મહામેરુ પર ગયો હતો; ત્યાં ચક્કનાં જેમ ગોળ ગોળ ફરતા કશ્યપ નામના સૂર્યને મેં નજરોનજર નિહાલ્યો છે. એ સૂર્ય મહામેરુ પર્વતને કદીય છોડતો નથી. એ એક જ કશ્યપ સૂર્ય ત્યાં ગતિ કરે છે.

‘ મેરુથી નીચલા પ્રહેશપર ભાજ, પદર અને પતંગ નામના સુર્યો છે. મેરુ-માર્ગથી નીચે રહેલા પ્રહેશો પર તેમનાં કિરણો જથ્ય છે; માટે તેમને તપ્તિતપાતપનશીલ કિરણોવાળા કદ્યા છે; તેથી ખીજ સ્વર્ણર, જ્યોતિષમહ અને વિલાસ નામના સુર્યો છે, તેમનાં કિરણો મેરુથી ઊર્ધ્વલોકમાં પડે છે; તેથી નીચલા પ્રહેશો

સરસ્વતીની સાધના

પર તેમનાં કિરણો જતાં નથી; માટે તેમને અતિષ્ઠ્રિતપા-તપનશીલ કિરણો વિનાના કલ્યા છે. આ માર્ગ મેરુ પર્વત પર જઈ રાકાય છે.'

પોતાની વાત સિદ્ધ કરવા, આ મહર્પી ઝડ્યાતું પ્રમાણું આપે છે:

'આ સાત સૂર્યો પોતાના ક્રમ પ્રમાણું આકાશમાં પ્રવેશ કરે છે. જે મનુષ્ય દક્ષિણમાર્ગ મેરુ પર્વત પર જવા ચાહે છે, તે આ સૂર્યોના માર્ગને ઓળંગી જય છે. તેને માટે તો આ સૂર્યો ધી જેવો શીતલ પ્રકાશ આપે છે અને વીર્ય બલ આપે છે. તે સૂર્યો પોતાનો માર્ગ છોડતાં નથી.'

અહીં જે મેરુ પર્વતનું વર્ણન છે, તે કુન્વ પ્રદેશ હોવો જોઈએ; જ્યાં સૂર્ય છ માસ તપે છે અને છ માસ રાત્રિ રહેશે.

આ અલ્લસભાની ચર્ચા-વિચારણા આગળ વધી છે. પહેલાં જે આચાર્યોએ શરીરમાં સાત સૂર્ય હોવાનું જણાવ્યું; તે આધ્યાત્મિક દસ્તીએ ઘટતું હતું. તેજ આચાર્યોએ અધિયજનની રીતે પોતાનો અલિપ્રાય રજૂ કર્યો છે:

સોમયાગ જેવા મોટા યજોમાં ધણા ઝડ્યિન્દે લેવામાં આવે છે, તેમાંના મુખ્ય સાત ઝડ્યિન્દે સૂર્ય જેવા પ્રતાપી હોય છે, માટે તેમને સાત સૂર્ય કહેવા જોઈએ.

આચાર્ય પોતાના અલિપ્રાયને દદ કરવા, ઝડ્યાતું પ્રમાણું આપે છે:

'અહીં કાલની ગણના પ્રમાણું સાત પ્રદેશ-વિલાગ, સાત વાર કરવામાં આવ્યા છે; તેમાં જુદા જુદા સૂર્યો નિવાસ કરે છે. એજ રીતે મહાયાગના મંડપમાં સાત ઝડ્યિન્દે પોતપોતાના સ્થાને બિરાજતા હોય છે; તે હોતા ઝડ્યિન્દે તો સાત આદિત્ય હેવો છે. તેમની સહાય લઈ, હે સોમ! અમારાં રક્ષણ કરો.'

યજના સાત હોતા-ઝડ્યિન્દેનાં નામ આ છે. હોતા, પ્રશાસ્ત્રા, આલ્લાણુચ્છંગી, પોતા, નેષ્ટા, અચ્છાવાંક અને આણતીર્ણ. અહીં સાત સૂર્યોની સાથે યજના સાત ઝડ્યિન્દેની સરખામળી કરવામાં આવી છે. આ એક પ્રકારની ચર્ચા-વિચારણા છે. મુખ્ય પ્રશ્ન તો સૂર્યની ગણના કરવામાં હતો. કેટલાંક એકજ સૂર્ય છે, એમ અલિપ્રાય રજૂ કરે છે; ખીજ સાત સૂર્ય છે એ રીતની વિચારણા રજૂ કરે છે.

આ અલ્લસભામાં મહર્પી વૈશંપાયન મુખ્ય સ્થાને બિરાજતા હતા. તે ચર્ચા-વિચારણાને અંતે તેમણે પોતાનો અલિપ્રાય આ રીતે રજૂ કર્યો છે:

'તમે જેમ સાત વારને અનુસરીને સાત સૂર્ય હોવાનું જણાવ્યું; એજ રીતે ઝડ્યાતુ ઝડ્યાતુ પ્રમાણું સૂર્ય બદ્લાતા રહે છે. આ ઝડ્યાતોનાં નિર્માણ કરનારા સૂર્યો જ છે. તે રીતે વર્પ, યુગ, કાલ વગેરેની ગણના કરતાં તો હજાર હજાર સૂર્યો પ્રકાશે છે. એ રીતે તો સાત સૂર્યો હોવામાં કોઈ આશ્વય નથી.'

ને આચાર્યોએ સાત સૂર્યો વિષે પોતાના અલિપ્રાય આચાર્યા અને તેના પ્રમાણમાં એક ઋગ્યા રજૂ કરી; તેનાં સમાધાન આપતાં મહર્પી વૈશાંપાયન બીજું ઋગ્યા રજૂ કરે છે: જેમાં ધીન્દ્રનો ભહિમા ગવાયો છે:

૨. ‘હે ધીન્દ્ર! તમારો ભહિમા અપાર છે. સો સો દુલોક ભેગા કરવામાં આવે, તો પણ તમારી પ્રતિમા-તુલના કરવામાં તે પહોંચે એમ નથી. એજ રીતે સો સો ભૂભિલોકેના વિસ્તાર કરવામાં આવે; તો પણ તમારા ગુણોનો ભહિમા પુરો પડે એમ નથી. હા, આ લોક અને પરલોક, ઘાવા પૃથિવી એ એના પ્રકાશ-વિસ્તારો રોદસી બનીને ધણ્ણા લાંખા પથરાયા છે અને ત્યાં તો હન્દુ હન્દુ સૂર્યો પ્રકાશ આપત્રા હોય છે; તે પણ તમારા અનંતગુણા સામર્થ્યને પાર પામી શકતા નથી. હે વજધારી ધીન્દ્ર! તમારો ભહિમા અપાર છે.’

તત્વજ્ઞાની ઉપનિષદોમાં અપાર અભિતત્વનો ભહિમા ગવાયો છે, તે જ પરમતત્વને આ ઋગ્યા ધીન્દ્ર પહ્યો ઓળખાવે છે. જેને વિષે આમ છે: ‘ઇદમિત્યમ-ઇદન્દ્ર’ એમ કંદી શક્તાય નહિ, તે ધીન્દ્ર; એ પ્રકારની યારકની વ્યાપ્યા અહીં રજૂ થાય છે. તેનેજ ‘એ પ્રકારે નહિ નેતિ’ એમ ઉપનિષદો જગ્ણાવીને ઉમેરો કરે છે:

૩. ‘ત્યાં સૂર્યો પ્રકાશતો નથી, ત્યાં ચંદ્ર-તારા પ્રકાશતા નથી. વિજળાએ નથી, અચિત તો કયાંથી પ્રકાશો? તેનાજ પ્રકાશો તો આ બધું પ્રકારી રહ્યું છે.

‘તે અભિદ્ધપનો અવકાશ તો પૃથ્વી કરતાં વિશાળ છે, અંતરિક્ષ અને આકાશ કરતાં પણ તેનો વિસ્તાર અધિક ગણ્ણો છે.

‘તે બૃહદ, દિવ્ય અને અચિત્યરૂપ છે, સૂક્ષ્મભર્તા પણ તે અતિસૂક્ષ્મ, દૂરથી પણ સુદૂર છે તે અહીં અંતિક-સમાપ્તમાં શરીરની અંદર છે.

૪. આચાર્ય વૈશાંપાયન

પૃથ્વી પરની સાત દિશાઓએ પ્રહેશ અને નયોત્તિર્ણે વસેલા વાસર-વાર ગણ્ણો, તેના અધિષ્ઠાતા સાત સૂર્ય છે, યજાયાગના સાત ઋત્વિન્દે ગણ્ણો કે શરીરમાં વસેલી સાત ધીન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતા હેવો ગણ્ણો; એ સાત સૂર્ય છે. આ પ્રકારની ગણુના ધણ્ણી પ્રાચીન હતી અને તે અલિપ્રાયને દદ કરવા માટે, જે ઋગ્યા રજૂ થતી; તેમાં સાત દિશાઓએ સાત વારનો ઉલ્લેખ છે.

સાત વાર, સાત દિશાઓએ અને સાત સૂર્યો હેવાા; એમાં તો શું મોટું આશ્રય છે તેથી સૂર્ય સાત જ છે, એમ માનવાને કારણ નથી. સૂર્ય તો હન્દુ હન્દુ છે.

૧. અ. વે. ૮, ૭૦. ૫ તૈ. આ. ૧, ૭ ૨. સુંદર ઉપનિષદ ૨, ૬ ૩. સુ. ઉ. ૩, ૧, ૭

૪. વૈશાંપાયન ઋપિ ઓળખુંપેરે બોલ્યા, સુણ જનમેજય રાય, માણલકુની કથાની રાસુચાત પ્રેમાનંદે એ નામધી કરી છે, તે લોકપ્રિયતાનું એક દૂધાંત છે.

સુરક્ષાવતીની સાધના

પોતાનો એ દઢ અલિપ્રાય રજૂ કરવાનું સાહસ ને આચાર્યે કર્યું; તે વૈશાંપાયન મહર્પી છે. તેમનો અલિપ્રાય ખૂબં જ આદર સાથે તैત્તિરીય આરણ્યકમાં રજૂ થયો છે.

પહેલાં વેદ એકને પ્રકારમાં ઉપલભ્ય થતા. વેદના મંત્રોના પ્રકારો જુદા પાડવામાં આવ્યા ન હતા. વેદવ્યાસે મંત્રોની શૈક્ષિકી અને પ્રકારને અનુસરી ચાર વિભાગ કર્યા અને ચાર શિષ્યોને ભણ્યાંન્યા. આ મૌખિક પરંપરા છે અને તે પ્રમાણે આને પણ મૌખિક પરંપરા ચાલુ છે; એ એક ધણું મોટું ગૌરવ ગણ્યાય. આ મૂલભ્યાસને સ્વયંભૂ વ્યાસ કહે છે.

કંગવેદ પૈલને, યજુર્વેદ વૈશાંપાયનને, સામવેદ કેંચિનિને અને અર્થવેદ મુખ્યાંતુને મળેલા છે. વૈશાંપાયન યજુર્વેદની પરંપરાના મુખ્ય પ્રવત્તંક છે. તેમણે વેદપાઠપારાયણુની સાથે વ્યાખ્યાન-પ્રવચનની તાત્ત્વિક પ્રણાલિકા શરૂ કરી હતી. વેદોમાં અહીં પણ મંત્ર માટે વપરાય છે. એ અભિની સાથે આભિષ્ણુ વ્યાખ્યાન પણ જોડવી, જેથી મંત્રના અર્થનું અનુસંધાન સચ્ચવાય. આ એક તાત્ત્વિક દાખિ છે અને તેથી યજુર્વેદની મૌખિક પરંપરામાં મંત્ર અને તેના વ્યાખ્યાન ઇપે આભિષ્ણુ સાથે સાથે ચાલે છે.

આમ વેદનાં મૂલ સ્વરૂપમાં સંહિતાની સાથે આભિષ્ણુનો સમાવેશ થઈ જય છે. આ આભિષ્ણુ-વ્યાખ્યાન પ્રવચનમાં કર્મવિધાન, ઉપાસના અને તત્ત્વજ્ઞાનની ચર્ચાનો સમાવેશ થાય છે. તેથી મંત્ર સંહિતા પદ્ધીના આભિષ્ણુ-વ્યાખ્યાનમાં કર્મપરંક આભિષ્ણુ, લક્ષ્ણપરંક આરણ્યક અને જ્ઞાનપરંક ઉપનિપદોનો સમાવેશ થઈ જય છે.

મહર્પી વૈશાંપાયનની એ આર્પદાધિ ગણો કે વિશેપ આગ્રહ ગણો. તેમના એ તપના પ્રલાવે આજની મૌખિક પરંપરામાં આ ચારેય પ્રકાર : મંત્ર સંહિતા, આભિષ્ણુ, આરણ્યક અને ઉપનિપદ સચ્ચવાઈ રહ્યાં છે.

વૈશાંપાયન મહર્પી ધણું લાંખું જરૂરી છે. ધણું મોટા ધર્માં તેમની હાજરીનો નિર્દેશ છે. રાજ પરીક્ષિતના પુત્ર જનમેન્યે પોતાની રાજધાની તક્ષણિકામાં સ્થાપી, ત્યારે આ મહર્પી રાજપુરોહિતના પદે હતા. તેમણે રાજને મહાભારતની કથા સંભગાવી છે. સર્પસત્રમાં બધા જ સર્પોને હોમી દેવાની રાજને પ્રતિજ્ઞા કરી, ત્યારે નાગપુત્રો જરૂરકારું અને તેના પતિ કંપિ જરૂરકારુથી આસ્તિક નામે સાત્ત્વિક પુત્ર થયો; તે કથા રજૂ કરવામાં આ મહર્પીની આગવી પ્રતિભાનાં દર્શાન થાય છે. તે આસ્તિકપર્વ મહાભારતના આદિપર્વમાં આવે છે.

યજુર્વેદની સાહિત્યમાં અનેક કથાઓ, ઉપાખ્યાનો, તત્ત્વચર્ચા અને વ્યાખ્યાન-પ્રવચન મળી આવે છે, તેનું શ્રેય આહિ મહર્પીને ભાગે જય છે. તેમના પંચારી શિષ્યો હતા. તે બધા શિષ્યો આચાર્યનાં આદેશ પ્રમાણે વતનાં આચરણું કરતા હતા, તેથી ચરક નામે તેમની પ્રસ્ત્રિધ છે અને તે પોતે ચરકાચાર્ય ગણ્યાય છે.

અચ્યુતાર્થ^० વ્રતવરણાત् ચરકા અચ્યર્યાં વા ।

દેશ-પ્રદેશના વિભાગ પ્રમાણે જીવીચ્ય, મધ્ય અને પ્રાચ્ય એવી ત્રણું ઉપશાખાઓએ
યજુર્વેદની ગણાય છે; જેનો વિસ્તાર આજે પણ જેવાને મળે છે.

આચાર્ય તિત્તિરિ:

૧. ભહુપિં વૈશાંપાયનના મુખ્ય શિષ્ય તરીકે તિત્તિરિની ગણના થાય છે. તેનું
ખીલું નામ યારંક હૈંગિ છે. જે કે તે બંને લિન્ન વડિત હોવાનો પણ નિર્દેશ છે.
અંગિરા કુલના ઋપિઓનાં ત્રણું પ્રવર આંગિરસ, તૈત્તિરિ અને કાપિલુવ છે. તેમાંના
તૈત્તિરિના પિતા તે આ તિત્તિરિ છે. ગુરુ પાસેથા મળેલી વિદ્યા સારી રીતે સાચવી
રૂપ્યા અને પોતાના પુત્રને આપી, તે પરંપરાનું સારી રીતે રક્ષણ કર્યું. આને
કારણે યજુર્વેદની પ્રસિદ્ધ તૈત્તિરીય તરીકે છે અને તે પરંપરાએ તૈત્તિરીય સંહિતા,
તૈત્તિરીય આલણુ, તૈત્તિરીય આરણ્યક અને તૈત્તિરીય ઉપનિપદ એ ચારેય વિભાગ
સારી રીતે સચવાયા છે.

તૈત્તિરીયની એ શાખાઓ ઔષ્ણ અને ખાંડિક્યને નામે પ્રસિદ્ધ છે. આચાર્ય
તિત્તિરિએ ઉખ નામના શિષ્યને એક શાખા ભણુવી. તે ઉખે તપસ્વી આત્મયને
એ ભણુવી. આથી આત્મેયા નામે એક શાખા પ્રસિદ્ધ થઈ છે. આત્મેયી સંહિતા
પણ એ નામે ઉપકષ્ટધ હતી, જે ચર્ક સંહિતાને નામે પ્રસિદ્ધ થઈ છે.

આચાર્ય કઠ

૨. તિત્તિરિની જેમ મુખ્ય શિષ્ય હોવાનું માન કરું નામના એક ઉદારચરિત
તપસ્વીને મળે છે. વૈશાંપાયને સર્વ શાખાઓનાં. અધ્યયન-અધ્યાપન કરાવ્યાં હતાં,
ત્યારે કઠે એક શાખાનાં પરંપરા શરૂ કરી હતી, જેથી કાઢું સંહિતા પ્રસિદ્ધ છે.
તેમને વિષેની આ કથા જનરૂપીતી છે.

૩. સ્મર્યતે ચ વैશાંપાયન: સર્વ શાખાધ્યાયી । કઠ: પુનરિમાં કેવળાં શાખામધ્યાપયામાસ ।

‘એ તપસ્વી ઋપિનું નામ ભરહૃવાજ. આડ વર્પનો શાંત સૌર્ય એંક
ગુણિથુન આળદ તેમની પાસે આવો પહોંચ્યેઃ; તેનું નામ કરું હતું. તેને ઋપિએ
પુરાણુ, સ્મૃતિ, વેહ, ધર્મશાસ્ત્ર વગેરે મનગમતી વિદ્યાઓ પૂરેઘૂરી ભણુવી. આથી
તે ખૂઅ જ પ્રસન્ન થયો. તેણે વિદ્યા લેતાં હાથ જોડી પ્રણામ કર્યા અને જણુંયુઃ’

‘હે ગુરુ, હું આપને મનગમતી દક્ષિણા આપવા ધૂચ્છું છું. ગમે તેવું હુલ્લાલ
કાર્ય હશે, પણ હું આપને માટે કરીશ.

सूर्यसूतीनी साविना

‘ऐ कृपिने रेवती नामे अहेन हती. ते धर्षी ज कही पा. हती तेथी. काढि तेने परणुतुं न हतुं. भरद्वाजे जे जे विद्या आपी; ते आ शुधिंशाणी शिष्ये सङ्खं लावे अहर्णु करी लीधी हती तेथी तेना पर गुरु खूब ज प्रसन्न थेया हता. तेमणे तेना प्रतिला, शक्ति अने सामर्थ्यं पणु नव्ही लीधां हतां. तेथी तेमणे जणुव्युं. ‘लाई, माईं आ काम कर. मारी आज्ञा पाणे, एज तारे भाटे. गुरु दक्षिणा छे. मारी आ ऐन छे, तेनो तुं स्वीकार कर. तेनां भरणुपोपणु कर.’

गुरुनी आज्ञा भाये चढावी ऐ कठे रेवतीनी साथे विधिपूर्वक लग्नं कर्यां. तेने लध, आ भेदावी पुरुषं गंगा-गोमती किनारे गयो अने तेणु महादेव शंकरने प्रसन्न कर्या. ऐ रेवतीना शरीर पर दर्शनां जल छांटी, अलिषेक कर्यो; तेथी तेनां इप रंग बद्वाई गयां अने ते सर्वांग सुंदरं बनी गई.

वैशंपायन भष्मिना मुख्य शिष्योभां तितिरि पश्ची कठनी गणुना थाय छे. जे के कठना गुरु भरद्वाज छे, परंतु यज्ञुर्वेदनी काढक शाखाना प्रवर्तक कठे छे. काढक अने तैतिरीय बंने शाखाओ बुद्धी छेवा छतां, बंनेमां भंत्र आज्ञानी संमानता जेवाने भजे छे.

कांडानुकभण्डीभां जणुव्या प्रभाणे तैतिरीय संहिताना आज्ञानी अने आरण्यकमां एकतालीस प्रकरणो छे, ते पश्ची त्रणु उपनिषदे संहिती, याजिकी अने वारणी तैतिरीय आरण्यकना एक विभाग तरीके तैतिरीय उपनिषद तरीके सुप्रसिद्ध छे.

अहीं तितिरिनी परंपरा पूर्वी थाय छे अने काढक परंपरा शरु थाय छे. ते आड विभागमां छे. तेमाना पांच लाग तैतिरीय आज्ञानीभां अने त्रणु लाग तैतिरीय आरण्यकमां समाविष्ट छे.

आ दृष्टिए काढक संहितानी साथे काढक आज्ञाने संगत करे छे. पूर्व कालमां कड शाखाने। विस्तार धण्डो लांघो हुतो. ते वर्खतनी एक उक्ति आ प्रभाणे छे:

ग्रामे ग्रामे काठकं कालापकं च ग्रोच्यते।

१ ‘कड अने कलाप जेना आहि प्रवर्तक आयार्यो छे, तेमनी शाखाओनां अ॒र्थयन-प्रवचन गामे गामे थतां रहे छे. एज रीते आ उक्ति पणु छे: तन्नास्ति यन्न काठके। जे काढकमां नथी; ते भीजे क्यांय नथां.

आ काढक मुख्यत्वे उत्तर प्रदेशना अल्मोडा, गढवाल, कुमाऊ, काश्मीर वगेरे प्रदेशोभां छेवानुं जणुव्युं छे. कुर्माचल-कुमाऊनी उत्तरे एक पवतीय स्थान छे,

તેને કંઘૂર કહે છે. લાં સૂર્યવંશી રાજનો રાજ્ય કરતા હતા. તેમની રાજ્યવાની જોપીમકમાં હતી. આ રાજ્યનો પોતાની જતને કંડ કે કંદાર્ય તરીકે એળખાવતા હતા. આને કંડ કે કાહી જતિં ભારતના પણિયમ પ્રદેશમાં વસી હોય, જે પ્રદેશ કાઠિયાવાડ ગણ્યાય છે. કંઘૂર, કંઠ અને કાહી તેમજ કાઠિયાવાડનો આ મેળા આજે તો જેસે એવો લાગતો નથી; પરંતુ આ જતિના મૂળ પુરુષ આચાર્ય^૧ કંડ અત્યંત કંઈન તપસ્યંયા કંઈને પ્રસિદ્ધ થયા હતા. તે કંદણું સ્વભાવના ગુણો પરંપરાએ ઉત્તરી આવે, એ સંભવ છે. જે કે ધણું પ્રાચીન નામ પોતાની આગવી ગુણવત્તા ધરાવે છે.

આ કંઠ નામના આલણો આજે કાશ્મીરમાં મળો આવે છે, પરંતુ વેદની પરંપરાનો લોપ જોવાને મળે છે.

કંડ-કપિઠળ:

ચરણુંધૂકમાં યજ્ઞવેદની એક શાખાને ચરક કહી છે અને તેના દ્વારા વિલાગ જણાવ્યા છે. એમાં કંડ, કપિઠળકંડ અને મૈત્રાયણીને એક વિલાગમાં રાખીને, બાકીના સાતમાં માનવ અને હાર્દિક્રવીયનો નિર્દેશ છે. આ કંડકપિઠળ આચાર્યની મૌખિક પરંપરાએ જે કંડકપિઠળ સંહિતા હતી. તે ઉપલંઘ ન હતી, પરંતુ કાશી-વાંરાણુસીના સર્વત્તી પુસ્તક બંડારમાં હરતલિખિત પ્રતા પરથી ઈ. સ. ૧૮૩૨માં લાહોરમાં મુદ્રિત કરવામાં આવો છે. તેનાં સંપાદન ડે. રધુવીર શર્માએ કર્યાં છે. આના સંપાદન કાર્યમાં પંડિત ભગવદ્બહિતની પાસેની પ્રતનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. આ સંહિતા મોટે ભાગે કાઢક સંહિતાની સાથે મળતી આવે છે.

આચાર્ય મૈત્રેય-મૈત્રાયણ

ચરકોના આચાર્ય વૈશાખયનના શિષ્ય તિત્તિર અને કંડ છે, એજ રીતે મૈત્રેય કુ મૈત્રાયણની ગણુના બાર ચરકોમાં થાય છે; પરંતુ વૈશાખયનની સાથે સીધો સંબંધ જોવાને મળતો નથી.

૧. વૈશાખયનના શિષ્ય કંડ અને કલાપ છે. કંડના શિષ્ય ખાડાયન અને શિષ્ય દરિદ્રુ છે. દરિદ્રુ, ગાગલ, તુંખરુ અને ઉલપ ચાર કલાપના શિષ્યો.
૨. મૈત્રાયણીય ગણ્યાય છે.

૧ તેન પ્રોક્તમ્ (પા. ૪, ૩, ૧૦) સત્ત્ર પરનું પાત્રજલ મહાભાષ્ય પાણિનીય સૂચ ૪,૩,૧૦૪ પરનો સિધ્યાન્ત કોમુદી અને કાશિકામાં

૨. વैદિક વાડમયકા ઇતિહાસ— ભગવાનદાસ પૃ ૧૯૧

‘ એ રાજે દિવોહાસ અતિથિંગ વર્દ્યક્ષનો પુત્ર હતો. તેનો પુત્ર ભિત્રયું અહીંપિં હતો. તેમણે મૈત્રાયણી શાખા શરૂ કરી અને તેની મૌખિક પરંપરાને સાચવનારા વેહપાડીએ મૈત્રેય ગણ્ણાયા.

યજુદ્રોદની શાખાઓના આદિ ગ્રવત્ક વૈશાંપાયન છે અને તેમના નામ પરથી વૈશાંપાયની સંહિતા પ્રસિદ્ધ હોય. પરંતુ શિષ્યોની પરંપરા પ્રમાણે એજ સંહિતા તૈત્તિરીય, કાડક, કંડકાપિથવ, કાલાપ વગેરેને નામે પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. એમાંની કાલાપ મહીપિંની સંહિતા શિષ્યપરંપરાને અનુસરી મૈત્રાયણી સંહિતા હોવાનું જણ્ણાય છે; અર્થાત् કાલાપ સંહિતાનું સ્થાન મૈત્રાયણી સંહિતાએ લીધું છે.

દિવોહાસના પુત્ર ભિત્રયું છે; તેના પુત્ર મૈત્રાયણું છે; તેમના વંશજ મૈત્રેય કહેવાય છે, જે મૈત્રેય લાર્ગવ કુલમાં મળી ગયા છે. આ રીતે અહીં આત્મણ અને ક્ષત્રિય જનતિનાં સુલગ મિલન જેવાને મળે છે.

આ મૈત્રેયને પરાશર ઋપિએ સાત્વત સંહિતા સંલગાવી હતી; જે વિષણુ પુરાણમાં મૈત્રેય-પરાશર સંવાદ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. કૃપારવ અને ભિત્રના પુત્ર કૌપારવિ મૈત્રેય ગણ્ણાય છે; જેમણે વિદુરને ભાગવત સંલગાંયું હતું. ભાગવતના ત્રીજી અને ચોથા રૂક્ધમાં મૈત્રેય વિદુર સંવાદ પ્રસિદ્ધ છે.

જેમણે મૈત્રાયણી શાખા પ્રવૃત્ત કરી; તે ઉપરના ભિત્રયુના પુત્ર કે ભિત્રાસુત મૈત્રેય લાગતા નથી; પરંતુ મૈત્રાયણી ઋપિ જુદાજ છે. માનવગૃહ્ય પરિશિષ્ટમાં તર્ફણુના પ્રકરણમાં ઋપિઓનાં નામ છે, તેમાં મૈત્રાયણી નામ આવે છે. આ ઋપિ દારા મૌખિક પરંપરામાં જે સંહિતા સચ્ચવાદી, તે મૈત્રાયણી સંહિતા આજે પ્રસિદ્ધ છે.

આ મૈત્રાયણી શાખાની અવાન્તર શાખામાં માનવ, વારાહ, હુદુંલ, છાગલેય, હારિદ્રવીય, શામાયનીય વગેરે આવે છે. માનવગૃહ્યસૂત્ર અને મનુસમૃતિની તુલના કરતાં, તે બંનેના પ્રણેતા ભગવાન મનુ હોવાનું કેટલાક વિદ્યાનોનું કથન છે; પરંતુ મૈત્રાયણી શ્રીત અને માનવ શ્રીત જુદાં છે. સંસ્કર છે કે માનવ અને મૈત્રાયણી સૂત્રોમાં એકવાક્યતા હોય અને તેથી હસ્તલિભિત પ્રતોમાં મૈત્રાયણીય-માનવ-ગૃહ્યસૂત્ર અને મૈત્રાયણીય શાખોપયોગી માનવ-ગૃહ્યસૂત્ર જેવાં લખાણો મળી આવે છે. આ મૈત્રાયણી, માનવ અને વારાહ શાખાઓએ પણ પરસ્પર મળતાં આવે છે. તેથી મૈત્રાયણી સંહિતાના એક કોશમાં ઇતિ-મૈત્રાયણી-માનવ વારાહ સંહિતા સમાપ્ત લખાણું મળી આવે છે.

થોડાં વષો પહેલાં તો વેદ સાહિત્યના અભ્યાસ માટે અંથો મળવા હુદુંલ-

હતા. વિદ્ધનોએ ધર્મણી પરિશ્રમથી હર્ષતલિભિત પ્રતો પરથી પોતાના સ્વાધ્યાય માટે પ્રતો તૈયાર કરેલી; પરંતુ આ હર્ષતલિભિત પ્રત બીજા વિદ્ધનોને જેવા મળતી નહિ. આને કારણે સરખામણી કરવાનો અવસર મળતો નહિ. આથી અનેક શાખાઓની સંહિતાઓ ઉપર્લંઘ ન હતી. હવે તો આ વેદ સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ થવા લાગ્યું છે અને જિજ્ઞાસુ જેનોને ઉપર્લંઘ થાય છે; પરંતુ પહેલાં જે પ્રકારની તીવ્ર જિજ્ઞાસા અને વિદ્યા મેળવવાની તાલોવેલી જેવાને મળતી; તે એહી થતી હોય, એમ લાગે છે.

સરસ્વતીની સાધતામાં આ પ્રાચીન કંપિયોની તપશ્ચયર્થને કારણે મૌલિક પરંપરા અખંડ અવિચિન્ન રીતે આજ સુધી જેવાને મળે છે. યજુર્વેદના પ્રવર્તક વેદવ્યાસ, વૈશાખ્યાન, તિત્તિરિ, કં, કલાપ, મૈત્રેયી વગેરે કંપિયો મહર્પિયો દીર્ઘજીવી હોવા જેઠાએ; જેમનાં નામ ધતિહાસ પુરાણું થોમાં અનેકવાર જેવાને મળે છે.

આ શાખા પરંપરાઓ પરસપર મળતી આવે છે; તેમજ તેમનાં સ્વાધ્યાય પ્રવચન પણ એક સરખાં જેવાને મળે છે. આને જે સંહિતાઓ સુપ્રસિદ્ધ છે; તેમનાં આલોચન-પ્રવચન; બ્યાખ્યાન પરથી એટલું તો સમજન્ય છે કે, આ વેદસાહિત્ય ધર્મીને સારો રીતે સચવાયું છે. આ વેદ પરંપરાનાં રક્ષણ કરનાર એ પ્રાચીન કંપિયોએ પોતાની શ્રદ્ધા અને ભાવનાને અનુસરી મૌલિક પ્રયત્નો કર્યા છે, જેને કારણે આને પણ વેદસાહિત્યના સમાલોચન અને સ્વાધ્યાય માટે ધર્મણી અવકાશ છે.

ઔષેધ અને વૈખાનસ

‘વૈશાખ્ય તિત્તિરિ આચાર્યની પરંપરામાં એ મુખ્ય શાખાઓ ઔષેધ અને ખાંડિકેય મળી આવે છે. ખાંડિકેયમાં આપરતંથ ખૌધાયન, સત્યાપાઠ, હૈરણ્યકેશ અને કાષવાયન આવે છે, તેમની તૈત્તિરીય સંહિતા છે. તિત્તિરિના શિષ્ય ઉખના નામ પરથી ઔષેધ શાખા શરૂ થઈ છે. આ શાખાને અનુસરી વૈખાનસ શ્રોતુસુત્રની ર્ચના વિખના મુનિએ કરી છે. એ રીતે ઔષેધ અને વૈખાનસના સંસ્કારો એક સુરખા જેવાને મળે છે. વૈખાનસ શાખાની ર્ચના સૂત્ર પરથી થઈ છે, માટે તેને સૌત્ર શાખા કહે છે.

આત્રેય શાખા-પ્રવર્તક

તૈત્તિરીય સંહિતાના વિષયોનું નિરૂપણ કાંડાનુક્રમમાં કરવામાં આવ્યું છે. પરંતુ આને જે તૈત્તિરીય સંહિતા પ્રસિદ્ધ છે, તે સારસ્વતપાઠને અનુસરે છે અને

તેથી કંડાનુકમનો પાડ આત્રેયી સંહિતાને અનુસરે છે. આત્રેયી સંહિતામાં યાન્ત્રયા ઋગ્યાઓ એક ટેકાળે સંગૃહીત છે, તૈત્તિરીય સંહિતાના ચાર કંડામાં દરેક પ્રપાડકને અંતે યાન્ત્રયાઓ લણ્ણાય છે. તે જ રીતે હોતૃકર્મ અને અશ્વમેઘ પ્રકરણ આત્રેયી સંહિતામાં એક ટેકાળે જોવાને મળે છે.

૧ આ શાખાના પ્રવર્તન એક ઋપિ નથી; પરંતુ આત્રેય ગોત્રમાં થયેલ ઋપિઓ છે. દશ શુક્લાત્રેય અને પાંચ કૃષ્ણાત્રેય છે. આયુર્વેદની ચરક સંહિતાનો ઉપદેશ આપનાર પુનર્વસુ આત્રેય છે. વસુ કે પુનર્વસુ આત્રેય પુનર્વસુ, અને કૃષ્ણ આત્રેય એ જુદાં જુદાં નામ જોવાને મળે છે, પરંતુ મૂળમાં તે એક જ આચાર્ય છે. અને યજુર્વેદની ચરક શાખામાં તેમની ગણના થાય છે. તે પરથી આયુર્વેદ સંહિતા ચરક સહિતા તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.

આચાર્ય સારસ્વત

કાલના પ્રલાવે વિદ્યાનો લોભ થાય છે; ત્યારે ડો'ક મેધાવી તેને સારી રીત યાદ રાખે છે અને એ રીતે નિદ્યાની પરંપરા સચ્ચવાય છે. આનો નિર્દેશ આદિકિવિ અશ્વયોગ્ય બુદ્ધચરિત (૧,૪૭) કાબ્યમાં કરે છે:

૨ ‘એ દુઃકાળને કારણે પ્રાચીન વૃદ્ધજ્ઞનો મૌખિક પરંપરાએ સાચ્ચવેલ અને યાદ કરેલ વેહને વીસરી ગયા. સુકાળ આવતાં, મુખપાડ યાદ કર્વા લાગ્યા; પરંતુ ભૂલાયેલી વિદ્યા શી રીતે યાદ આવે? તેમને ઘૂણ જ હુઃખ થયું. તે લોકો સારસ્વત નામના મુનિ પાસે ગયા, તેમણે નાશ પામેલા વેદનાં પ્રવચન કરી, વેદપાડ શરૂ કરાયા. એ રીતે વેદભ્યાસે પણ નષ્ટ થયેલા અને છેર વિષેર પંડેલા વેહમંત્રાને ચાર વિભાગમાં જોડવી આપ્યા. જે કામ આ વેદભ્યાસે કર્યું; તે કામ તેમના પૂર્વજ વસિષ્ઠ કે શક્તિ મુનિ કરી શક્યા ન હતા.’

જે તૈત્તિરીય સંહિતા આજે પ્રસિદ્ધ છે; તે સારસ્વત આચાર્ય યાદ કરીને આપેલ ક્રમને અનુસરે છે, માટે તેને સારસ્વત પાડ કહે છે. આ શાખાના વેદપાદીઓ સ્વાધ્યાય પ્રવચનમાં આ પાડને અનુસરે છે; પરંતુ વિધિવિધાન અને વ્રતચર્યામાં કંડાનુકમ સત્યાપાદ, આપસ્તંખ બૌધાયન સૂત્રોમાં જણ્ણાવેલ ક્રમ લેવામાં આવે છે. આ ક્રમને કેરલાંક આર્થેય પાડ કહે છે.

એ સારસ્વતની જીવનકથા આ રીતે મળી આવે છે :

૩ ‘પહેલાં અત્સસલામાં દુર્વાસા સામનાં ગાન કરતા હતા. તે શ્વલાવે ઝૂર

૧. સ્કંદપુરાણ નાગર અંદ ૫,૧૧૫

૨. સારસ્વતશ્રાપિ જગાદ નષ્ટ વેદે પુનર્ય દદ્દર્શન પૂર્વે ।

૩. તૈત્તિરીય સંહિતાની ભૂમિકા પૃ. ૨૪ સંસ્કાર રત્નમાલા પૃ. ૩૨

અને તેજસ્વી હતા; તેથી તેમને જોઈ સરસ્વતીને ઉસવું આવ્યું. મનમાં હશે કે; ‘કૃયાં આ કઠોર ઝડપિ અને કયાં એ કોમલ સામગ્યાન;’ ઝડપિથી તે સહેન થયું નહિં; તેમણે શાપ આપ્યો. ‘જ, મર્યા-માનવ જતિમાં જન્મ લે.’

દેવી સરસ્વતીએ એક આત્મેય આલણુની કન્યા તરીકે જન્મ લીધો અને એક વેદશ વેદપાડી આલણું સાથે તેનાં લખ થયાં. તેથી તેને જે પુત્ર થયો; તેનું નામ વિદ્યાનિધિ રાખવામાં આવ્યું. જનોઈ આપ્યા પણી પિતા તેને વેદ ભણુવવા લાગ્યા; જે વેદ મૌખિક પરંપરાએ વૃદ્ધના કુમરી ચાલતા હતા. એ વિદ્યાનિધિ આલક હતો અને બુદ્ધિ ઓછી હતી; એરથે તેનું ચિત્ત ભણવામાં લાગતું ન હતું; તેથી કોધમાં આવીને પિતા તેને હંડાર્થી ભારવા લાગ્યા.

તેથી તે રડવા લાગ્યો અને માતા સરસ્વતીના ઘોળામાં જેસી ગયો. તેને રહેતો જોઈ, માતાને ખૂબ જ હુઃખ થયું. તેણે વિચાર કર્યો. આ કાંઈ સામાન્ય માતાનો આલક તો છે નહિં. આ આલક મને પ્રાણુથી પણ અધિક પ્રિય છે.

સરસ્વતીએ પોતાના પુત્ર સારસ્વતને સાંગોપાંગ બધા વેદાનો અભ્યાસ કરાવ્યો. ચોસડ કલાએ પણ શીખવાડી; અત્ત્વવિદ્યા પણ જણુવી. આથી તે સારસ્વત ભધાનું વેદપાડી બની ગયો. તે સાથે માતા સરસ્વતીએ તેને વાયુ ધારણ કરવાની યોગવિદ્યા શીખવાડી, જેથી ભૂખ તરસ વગેરેની પીડા શરીર જય.

એ સારસ્વત માતાની આજા લઈ, કુર્સ્કેનમાં ગયો અને ત્યાં દેવો પણ ન કરે, એવાં હુંકર તપુ કરવા લાગ્યો. જ્યારે એ ત્યાં રહેતો હતો, ત્યારે દેશમાં ઘણો મોટો હુકાળ પડ્યો. ઝડપિમુનિએ અન્તરણ, શાક્યાન શોધતા સારસ્વતને શરણે આવ્યા. તે મુનિએ શાકંભરી અન્તપૂર્ણની રતુતિ કરી; બધાને અન્તપાનનાં પોપણ આપ્યા.

હુકાળ ચાલ્યો ગયો અને ઝડપિમુનિએ પોતપોતાનાં સ્થાને ગયા. હુકાળની ચિંતામાં તે લેકો રોજના સ્વાધ્યાય અને પહુંચપાઠન ભૂલી ગયા હતા. એ તો વિદ્યા છે, તેને તો રોજરોજ યાદ કરવી જોઈએ. ઘનનો સંશોષ્ણ થાય, પણ વિદ્યાનો સંશોષ્ણ કરવા જય; તો તે સચચાય નહિં અને ભૂલી જવાય.

નારહમુનિની સૂચનાથી એ ઝડપિમુનિએ વેદ ભણવા સારસ્વત પાસે આવ્યા.. એ લગભગ ચોસડ હજાર મુનિએ હતા. તે બધાને એકલા આ ઝડપિએ વેદો ભણુાયા. વેદો ભણ્યા પણી તેમાંના કેટલાક વિચક્ષણ ઝડપિએ હતા; જેમને પહેલાંના ભૂલાએલા વેદોમાંના કેટલાક અંશ યાદ હતા. તેમને વિચાર આવ્યો. કે; ‘આપણે જે કુમરી પહેલાં વેદોનાં અધ્યયન કર્યાં હતાં, તે કરતાં આ કેમ જુહે લાગે છે.’ તેમણે તે શંકા સારસ્વત પાસે રજૂ કરી; તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી કે :

‘મારા ભણુવેલ વેદ ને સાચા ન હોય; તો હું અભિમાં પ્રવેશ કરીશ.’

તેના નિર્ણય માટે આ ઋપિઓ અહ્લાની પાસે ગયા. તેમણે જણ્ણાંયું કે :

‘આ સારસ્વત વેદપાડ છે. જે કુમે તે આચાર્ય યાદ કર્યો છે, તેજ કુમે તમને તેણું ભણુંયો છે, માટે તે ક્રમ. પ્રમાણે તમારે સ્વાધ્યાય કરવા જોઈએ. સાચે અહ્લાઓ બધા ઋપિમુનિઓને આશ્વાસન આપતાં, જણ્ણાંયું કે :

‘સ્વાધ્યાય કરવા માટે આ સારસ્વત પાડનો ક્રમ લેવો. તેર્થી અર્થ વિપયના જુંગનિ કરવામાં અને પ્રતિચ્છર્યા, અનુપ્ડાન કરવામાં કાઢ વાંધો આવતો નથી.’

ઋપિમુનિઓએ તે નિર્ણય માથે ચટાવ્યો અને તેર્થી તૈત્તિરીય શાખાના સ્વાધ્યાયમાં આ સારસ્વત પાડ પ્રસિદ્ધ થયો. તે પ્રમાણે તૈત્તિરીય સંહિતા, તૈત્તિરીય આનણું અને તૈત્તિરીય આરણ્યક તણું અંથે પ્રસિદ્ધ છે.

આ તો કાળનો પ્રલાવ છે. નદીઓ અને પર્વતોમાં ફેરફાર થધ જય છે. રાજ્યોના પ્રહેણો બહ્લાધ જય છે. પ્રજનોમાં પણ મોદ્ય ફેરફાર થધ જય છે; પરંતુ આ પ્રાચીન ઋપિમુનિઓએ અત્યંત કાંઈ વેરીને પણ આ વેદવિદ્યાની પરંપરા સાચવી રાખી છે.

વેદવિદ્યાનો ઉદ્ધાર કરવા માટેના પ્રાચીન ઉલ્લેખો પણ મળી આવે છે. અપાન્તરતમા વેદાચાર્ય

‘૧ એ અપાન્તરતમા નામે વેદાચાર્ય પુરાણુા ઋપિ હતા. વિષ્ણુની આજાર્થી કંદિ અને દ્વાપરના સંધિકણે કૃપણું દૈપાપનના ઇપે જે પોતે પ્રગત થયા હતા.

‘૨ સત્યયુગ પદ્ધીનો એ ત્રેતાયુગ ચાલતો હતો. કલ, બહ્લાધ ગયો હતો; યુગનો ભેટ-શરૂ થયો હતો. સાત્ત્વિક શુણુનો સંકોચ થયો અને રૂણેશુણું વધવા લાગ્યો. વિષ્ણુની આજાર્થી અપાન્તરતમા નામે વાણીના પુત્ર થયા. તેજ રીતે કપિલ નામના પુરાણુા ઋપિ થયા અને સૌ લોકોના આદિ હિંદુધર્યગર્ભ પશુપતિ શિવ થયા. તે ત્રણોય ઋપિઓએ મળીને ઋચાઓ, યન્ત્રાઓ અને સામના ગીતિઓના વિલાગ કર્યા, તેમને ક્રમમ! જોડવી દીધા.

૩ જે વેદવાણી છે, એ તો આદિ પ્રભુ નારાયણની વાણી છે અને તે વાણીથી અપાન્તરતમા નામે ઋપિપુત્રનો જન્મ થયો છે. એ સત્યવાદી અને દૃદ્ધત હતા; ભૂત, વર્તમાન અને લવિષ્યની વાતને તે જણુતા હતા. દેવોના આદિ અને અવ્યય નારાયણું પ્રભુએ તેમને જણ્ણાંયું કે :

૧. શ્રી શાંકરાચાર્ય રચિત વેદાન્ત શ્લો ભાગ્ય ૩,૩,૩૨ ૨. અહિષુંન્દ્રય સંહિતા, અધ્યાય ૧૧
૩. મહાભારત શાંતિપર્વ, અધ્યાય ૩૫૬ માં વૈરાઘ્યાપન જનમેનયને કહે છે.

‘હે અદ્ધિશાળીઓમાં એડ સુનિ, મારી આજા છે, તે પ્રમાણે તમે વેદોનાં આધ્યાત્મ-પ્રવચન કરો; જેથી શુભ પરંપરાની વ્યવસ્થા સચ્ચવાય. એ સમગ્રે સ્વાયંભુવ નામે પહેલો મન્વન્તર ચાલતો હતો; જેમાં સ્વયંભૂ મનુ રાજુ ગણ્યાય છે. ત્યારે અપાન્તરતમા નામના વેદાચાર્ય થઈ ગયા છે, જેમણે વેદોનાં વ્યાધ્યાત્મ પ્રવચન કર્યાં છે. તેમને કેટલાક તત્ત્વવાહીઓ પ્રાચીનગર્ભ ઋપિ પણ કહે છે.

વેદવિદ્યાના સંપ્રદાયની પરંપરા રણ્ણ કરતાં, આ અલ્લવાદી જણ્ણાવે છે:

૧ ‘એ અલ્લને નમસ્કાર, જે સ્વયંભૂ અલ્લ છે, તેમણે પોતાની વિદ્યા પ્રજ્ઞપતિને આપી. તેમણે તુર કાવષેયને, તેમણે યજ્ઞવ્યચ્ચા રાજ્યસ્તંખાયનને, તેમણે કુશ્ચિતને, જે વાજશ્વરસ ગોતમ ગણ્યાય છે, તેમણે શાંદિલ્યને, તેમણે વાત્સયને, તેમણે વામ કદ્ધાયણુને, તેમણે માહિતિને, તેમણે કૌતસને, તેમણે માંડવ્યને, તેમણે માંડુક્યાયનિને તેમણે સાંજુબીપુત્રને...

આ ખીજુ પરંપરા છે, જેમાં ૬૭ નામોનો ઉલ્લેખ છે; તેની શરૂઆત આ છે. :-

૨ ‘એ અલ્લને નમસ્કાર, જે સ્વયંભૂ અલ્લ છે. તેમણે આ વિદ્યા પરમેણી પ્રજ્ઞપતિને આપી, પરમેણીએ સનગને, સનગે સનાતનને, સનાતને સનારુને, સનારુંએ વ્યષિતને, વ્યષિતે વિપ્રનિર્જિતિને, વિપ્રનિર્જિતે એકર્પિને, એકર્પિએ પ્રાધ્વંસનને, પ્રાધ્વંસને પ્રાધ્વંસન મૃત્યુને, તે મૃત્યુએ અથર્વા હૈવને, અથર્વા હૈવે દ્વારા આથર્વાણુને તેમણે અશ્વિનીકુમારોને...

જે કે ઉપરની વંશ પરંપરા અલ્લવિદ્યાની પ્રવૃત્તિ સ્તુત્યવે છે; તો પણ તેમાં વેદવિદ્યાનો સમાવેશ થઈ જય છે. તત્ત્વની વાત આ છે કે, અલ્લવિદ્યા કહેણો કે વેદવિદ્યા કહેણો; તે પરંપરાના મૂલપ્રવર્તંક સ્વયંભૂ છે. આ સ્વયંભૂ એ તો સ્વાલાવિક પ્રેરણા છે, જે પ્રેરણા સૌને જગતી નથી અને જેને તે પ્રેરણા જગી, તેને સેવા, પરોપકાર અને પરમાર્થનાં કાર્યો સહજ સરળ લાગે છે.

આદિ વેદાચાર્ય અપાન્તરતમાનો ઉલ્લેખ સ્વાયંભુવ મન્વન્તરમાં છે, પુરાણોમાં વૈપસ્વત મનુના મન્વન્તર પણી અક્ષરાંસ વેદવ્યાસોની ગણ્યના કરવામાં આવી છે. સ્વાયંભુવ મન્વન્તર તે પહેલાંનો છે; જેમાં વેદાચાર્ય અપાન્તરતમાનો ઉલ્લેખ આવે છે.

એ પુરાણોનાં અવલોકન કરતાં એક વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે, આદિ દૃત્યુગમાં એક જ વેદ, એક જ વર્ણ, એક જ ધર્મ વગેરે હોય છે.

‘દૃત્યુગ પણીનાં ખીજુ ત્રૈતાયુગમાં વેદોનાં શાખા અને પ્રવરના મૂળદ્વે

૧. શ. અં. ૧૦, ૬, ૫, ૬ ૨. શ. અં. ૧૪, ૭, ૩, ૨૮

૩. ત્રૈતાયાં સંહતા વેદા યજ્ઞા બર્ણસ્તથૈવ ચ ।

સ રોધાદાયુપસ્ત્વેતે વ્યસ્યન્તે દ્વાપરે યુગે ॥

સારસ્વતીની સાધના

અરણુની ગોડવણી થાય છે. તે પ્રમાણે યજો અને વળ્ણુંની ગોડવણી કરવામાં આવે છે. ત્યાર પછીના ત્રીજી દ્વાપર યુગમાં માનવેનાં આયુષ્ય એઠાં થાય છે, તેને વશ થઈ વેદવ્યાસ વેદોની શાખાઓને વ્યાસ કરે છે : તેમને વ્યવસ્થિત કરે છે.

વેદોની શાખાઓને સંકલિત (વ્યાસ કરવાનું કાર્ય) કરે, તે વેદ વ્યાસ ગણ્ણાય. આ રીતે વૈવસ્વત મન્વંતરના અહૃતીસ દ્વાપર આવે છે અને દરેક દ્વાપરમાં વેદ-શાખાની રૂચના કરવામાં આવે છે; એ રીતે અહૃતીસ વેદ વ્યાસ થયા છે. તેમની નામાવલિ આ પ્રમાણે છે.^૧

(૧) સ્વયંભૂ (પ્રભુ, ઋભુ, અને હતુ) (૨) પ્રજ્ઞપતિ (સત્ય) (૩) ઉશનસ (ભાગ્નિવ) (૪) ઘૃહરૂપતિ (અંગિરા) (૫) સંબિતા (૬) મૃત્યુ (૭) ઈદ્રિ (૮) વસિષ્ઠ (૯) સારસ્વત (૧૦) ત્રિધામા (૧૧) ત્રિવૃપા (નિવૃત્તા) (૧૨) ભરહ્વાજ (શતતેજન) (૧૩) અંતરિક્ષ (ધર્મનારાયણ) (૧૪) વધ્રિન (ધર્મ, રક્ષ, સ્વરક્ષા, શુરક્ષણ) (૧૫) નાયારણ (આરણિ) (૧૬) ધનંજ્ય (દેવ, હૃતંજ્ય, સંજ્ય, ઋતંજ્ય) (૧૭) હૃતંજ્ય (મેધાતિથિ) (૧૮) ઋણંજ્ય (ત્રતિન) (૧૯) ભરહ્વાજ (૨૦) ગૌતમ (૨૧) ઉત્તમ (હર્યાત્મન) (૨૨) વેન (રાજ : અવસ્થ, વાજશ્વરસ, વાચ : અવસ્થ) (૨૩) શુદ્ધમાયણ સોમ (તુણબિંહુ, સૌમ, આસુદ્ધાયણ) (૨૪) વાલમીકિ (ઋક્ષ, ભાગ્નિવ) (૨૫) શક્તિ (શક્તિવાસિષ્ઠ, ભાગ્નિવ, ધક્ષ, હૃષણ) (૨૬) પરાશર (શાક્તિય) (૨૭) જાતૂકણ્ણ (૨૮) હૃષણ દૈપાયન.

શતપથાત્મણુની અભવિદ્યા પરંપરામાં કેટલાંક નામ છે, જેનો અહીં ઉદ્દેખ કરવામાં આવ્યો છે, તે રીતે વેદાન્ત સંપ્રદાયની પરંપરામાં મંગળાયરણ કરતાં એક પરંપરાને ઉદ્દેખ આ પ્રમાણે છે :

૨. 'નારાયણ, પદ્મભવ-પ્રજ્ઞપતિ, વસિષ્ઠ, શક્તિ, પરાશર, વ્યાસ, શુક, ગૌડપાદ, ગોવિન્દ યોગીન્દ અને તેમના શિષ્ય શ્રી શંકરાચાર્ય સાથેના ચાર શિષ્યોઃ ; પદ્મપાદ, ચુરેશ્વરાચાર્ય, હર્ષતામલક અને તોટકાચાર્ય ને પ્રણામ હો.

ઉપર બતાવેલ નામોમાં કેટલાંક તો વિશોપ પ્રસિદ્ધ છે.

ભાગ્નિવ ઉશના કાવ્ય — આ ત્રીજી વેદ વ્યાસ છે. તે અસુરોના આચાર્ય છે. તેમનું કુલ ભૂગુ છે. આ ઉશના એક મોટા વૈદ્ય-લિપિગ્રં ગણ્ણાતા અને તેથી તેમને કવિ કહેવામાં આવતા. બંગાલમાં વૈદ્યને કવિ કે કવિરાજતું બહુમાન આજે પણ આપવામાં આવે છે.

૧. વિષણુ પુરાણ ૩, ૩, ૧૧-૨૦ હેવીલાગવત ૧, ૩ લિંગપુરાણ ૧, ૨૪ શિવપુરાણ, શતરૂદ્રિય સંહિતા, ૫ વાયુપુરાણ ૨૩, સુરપુરાણ ૧, ૨, ૪૦, ઝર્મપુરાણ પૂર્વ ૫૧, ૧, ૧૧

૨. નારાયણ, પદ્મભવ, વસિષ્ઠ, શક્તિ, ચ તત્પુત્રપરાશર, ચ ।

વ્યાસ, શુક, ગૌડપદ, મહાન્ત ગોવિન્દ, યોગીન્દ્રમથાસ્ય શિષ્યમ् ।

સારસ્વત — આ નવમા વેદભ્યાસ છે; જેમનો નિર્દેશ પહેલાં આવી ગયો છે. તેમના મુખ્ય ચાર શિખ્યો હતા. પરાશર, ગાગર્ય, લાર્ગવ અને આંગિરા. સારસ્વત વિધાનિધિનું કુલ આંગિરસ હતું; તે વિષે તાંડ્ય મહાઅલણુંનો આ ઉદ્દેશ્ય ધર્ણો મહત્વનો છે. ‘શિશુર્વા જાંગિરસો મંત્રકૃતાં મંત્રકૃદાસીત् । એ આંગિરસ શિશુ બાળક હતા; પરંતુ મંત્રો પરનાં બાળયાત-પ્રવચન કરી, તે મંત્રવિદ્બ બન્યા હતા.

‘ભરદ્વાજ’ : આ ઓગણીશમા વેદ ભ્યાસ છે. તેમને હિરણ્યનાલ કૌસલ્ય, કુશુમિ આદિ પુત્રો હતા. ઋગવેદ છઠ્ઠા મંત્રણના તે પ્રસિદ્ધ મંત્રદ્રષ્ટા છે. તેમનો ઔતરેય આરણ્યકુમાં આ રીતે ઉદ્દેશ્ય આવે છે.

‘ભરદ્વાજો હ વા ઋષીણામ् અનૂચાનતમો દીર્ઘજીવિતમઃ તપસ્વિતમ આસ । ૧, ૨, ૨ ઋપિઓમાં તે ઋગ્યાઓના દ્રષ્ટા, અત્યંત દીર્ઘજીવી અને તપસ્વી હતા.

વાદમીકિ-ઋક્ષ : એ ચોવીસમા વેદ ભ્યાસ છે. વાદમીકિ રામાયણ તેમની રચના છે. તેમનું કુલ પ્રચેતા છે અને તે અહનિષ્ઠ અહનેતા ઋપિ છે. તે આદિકવિ તરીકે પણ સપ્રસિદ્ધ છે.

પરાશર — આ છન્નીસમા વેદભ્યાસ છે. રાક્ષસોએ પોતાના સો પુત્રોને નાશ કર્યો હતો, તેથી વસિષ્ઠ ઋપિને ખૂબજ શોક થયો. તે એકલાજ જંગલમાં ચાલી નીકલ્યા. તેમના પુત્ર શક્તિની વિધવા પતની અદ્દર્યાંતી પણ તેમની પાછળ પાછળ જવા લાગી. દૂર એકાંતમાં વેદધ્વનિ સાંલળી વસિષ્ઠે પાછળ જોયું, તો અદ્દર્યાંતીના ઉદરમાં રહેલ પુત્ર વેદધ્વનિ કરતો હતો. તેથી મુનિ આશ્રમમાં પાછા આવ્યા. બાર વર્ષ સુધી ગર્ભમાં રહીને વેદાભ્યાસ કર્યા પણી પરાશરનો જન્મ થયો હતો. તેનાં વસિષ્ઠે પુત્રની જેમ પાલન પોપણ કર્યાં હતાં. રાક્ષસોએ પોતાના પિતા તથા કાકાઓને મારી નાખ્યા છે, એ વાત માતા પાસેથી સાંલળી; પરાશરે રાક્ષસોને બાળી મૂકવા અભિ પેદા કર્યેદી; પરંતુ વસિષ્ઠ, પુલહ, પુલરત્ય વગેરે સમપર્િઓના સમજીવવાથી તે અભિને હિમાલય પ્રદેશમાં રાખ્યો દીધો. તે અભિ ‘પર્વકાલ’ના દિવસે રાક્ષસો, પત્થર, વૃક્ષ વનરપતિ વગેરેનાં ભક્ષણ કરે છે.

‘પુલરત્યના વરદાનથી તેમણે વિષણુ પુરાણુની રચના કરી, જે પરાશર સંહિતા ગણ્યાય છે. આ સંહિતા તેમણે મૈત્રેયને સાંલળાવી હતી. ભાગવત પુરાણુની ખીજ પરંપરામાં સંકર્ષણુ શેષનારાયણે સાંઘ્યાયનને સાંલળાવેલ; તે ભાગવત ખૂલરપતિ

૧. દાદા વસિષ્ઠ અને કાકા શતયાત્ર સાથે પરાશરનો નિર્દેશ (કા. ૭, ૧૮, ૨૧) માં છે, તે ઉપરાંત નિરૂક્તા (૬, ૩૦) મહાલારત આદિપર્વ (૧૬૬, ૩) વિષણુ પુરાણ (૧, ૧) ભાગવત (૩, ૮) લિંગ પુરાણ (૧, ૬૪) વગેરેમાં છે.

સરસ્વતીની સાધના

અને પરાશરને પ્રાપ્ત થએલ અને તે મૈત્રેય મુનિને પ્રાપ્ત થએલ સાત્વત સંહિતાને નામે પ્રસિદ્ધ છે.

કૃગવેદ પહેલા ભંડળ (૬૫-૭૩) ના બાર સૂક્તોના ઋપિ શાકલ્ય પરાશર છે. તેમની ર્ચેલી પરાશર સ્મર્તિ (બાર અધ્યાય અને પદ્ધર શ્લોકો) ધર્મશાસ્ત્રમાં મુખ્ય પ્રમાણુ ગણ્યાય છે. તેમના ર્ચેલા અનેક અંશો આને પણ ઉપલભ્ય છે.

પરાશર ગીતા (મહાભારત, અતુશાસનપર્વ, અ. ૨૭૯-૨૮૭), ખૃષ્ણપરાશર-સંહિતા, વૃદ્ધ પરાશર સ્મર્તિ, જ્યોતિ પરાશર, પરાશર સંહિતા (જ્યોતિઃશાસ્ત્ર) ખૃષ્ણપરાશર હોરશાસ્ત્ર, પારાશર્ય કૃદ્ય (વિમાન વિદ્યાનો અંથ) વૃદ્ધપરાશર, હરિત આયુર્વેદ, પરાશરતંત્ર, ગોલક્ષણુ, પરાશર નીતિશાસ્ત્ર વર્ગોરે અંશોની રૂચના જેતાં, પરાશર તે યુગના એક લખ્યપ્રતિંદિ, ચિરંશ્વ, પ્રતિભાસંપત્ર ઋપિ છે.

પરાશર મુનિ એક વાર યાત્રા કરતાં યમુનાને દિનારે પહોંચી ગયા. ઉપરિયર વસુરાજનની પુત્રી સત્યવતીને ભત્યરાજે પાણી પોપીને મોટી કરી હતી. તેનામાં માછદીની હુર્ગંધિ આવતી હતી. મુનિએ તેની હુર્ગંધિ દૂર કરી અને તેને સુંદર સુગંધ આપી; જેથી તેનું નામ ઘોંનગંધા પડ્યું. આ મુનિના વરદાનથી તેને પ્રતાપી પુત્ર થયો; તે વ્યાસ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો.

આ પરાશરના તણુ ભાઈઓ અધીગુ, ગૌરીવાતિ અને જતૂકણ્ય નામે હતા.

જતૂકણ્ય : આ સત્તાવીશમા વેહવ્યાસ ગણ્યાય છે. તેમના ચાર શિષ્ય અક્ષપાદ, કણ્ણાદ, ઉલૂક અને વત્સ હતા. અક્ષપાદે ન્યાય શાસ્ત્ર અને કણ્ણાદે વૈશેષિક શાસ્ત્રની રૂચના કરી છે. વેહોની સંહિતા અને પદ્ધપાઠ સંખ્યાના તણુ નિયમો જતૂકણ્યે ધડેલા છે, તેનો નિર્દેશ વાજસનેય પ્રાંતિશાખ્યમાં મળી આવે છે. આ જતૂકણ્ય પાસેથી પારાશર વેહવ્યાસે અભ્યવિદ્યા પ્રાપ્ત કરેલી, તેનો નિર્દેશ શતપથ આલણુ (૧૪, ૫, ૬, ૩) માં મળી આવે છે.

પારાશર્યો જાતૂકર્ષાત् ।

પાણ્ણિનિના ગર્ગાદિ ગણુ (૪, ૨, ૧૦૫) માં પરાશરની સાથે જતૂકણ્યનો પાઠ છે.

ભગવાન વેહવ્યાસ : અક્ષાવીશમા વેહવ્યાસ છે. રાજ યુધિષ્ઠિરે તેમને પોતાની રાજસભામાં ઘોલાવી ભગવાનની પદવી આપી હતી:

ભગવાનેવ નો માન્યો ભગવાનેવ નો ગુરુઃ ।

ભગવાનસ્ય રાજ્યસ્ય કુલસ્ય ચ પરાયણમ् : || ‘મહાભારત, આશ્રમિકપર્વ, ૮, ૭’

આપ ભગવાન તરીકે જ અમને માન્ય છે, આપ ભગવાન જ અમારા ગુરુ છો, અમારા કુલના અને રાજ્યના સર્વેસર્વા-પરાયણુ આપ ભગવાન છો.

વિવ્યાસ વૈદાનિ યસ્માત् સ તસ્માદ્ બ્યાસ ઇતિ[।] સ્મૃત : । ભણ. આહિપર्व. ૫૭, ૭૩,

ચાર વેદાં સંકલન-વિન્યસન કરવાથી વેદવ્યાસ, યમુનાતા દીપમાં જન્મ થવાથી દૈપાર્યન, બાહરીવનમાં તપ કરવાથી બાદરાયણ, પરાશરના પુત્ર હોવાથી પારાશર તેમજ માતા ભત્સ્યગંધા વર્ણે કાલી હોવાથી કૃષ્ણ દૈપાર્યન તરીકે પ્રસિદ્ધ આ એક ભણવિલ્લુતિ છે, જેની પ્રતિભા વિવિધદ્વારે પ્રગત થઈ છે અને તેથી આ નામોની વ્યક્તિત્વો જુદી જુદી હોવાનો સંખ્યા છે. આ વેદવ્યાસની સાત ચિરંજિવી ઋપિઓમાં પણ ગણુના છે.

સરસ્વતી વિદ્યાની ઉપાસના સાધના કરવામાં આ એક અતિપ્રાચીન પરંપરા છે, જેનો નિર્દેશ કરતાં, એક પુરાણુકાર મંગલાચરણ કરે છે :

૧ ‘એ’ મન ભતિયા એકાંત-સમાહિત થઈને અહો, વાયુ અને મહેન્દ્રને નમસ્કાર કરું છું. ઋપિસુનિઓમાં વરિષ્ઠ વસિષ્ઠ ભણત્માને અને વાસિષ્ઠ-શક્તિ મુનિને ગ્રણામ કરું છું. વસિષ્ઠના પૌત્ર પરમ યશસ્વી જનતૂળષ્ય અને પવિત્ર ઋપિ પરાશરને તેમજ તેમના પુત્ર ભગવાન વેદવ્યાસને નમસ્કાર કરું છું. એ પ્રભાવશાળી વિષણુના માનવઅવતારદ્વારે આખ્યા હતા, તેથી જન્મતાં સાથે જ વ્યાખ્યાન પ્રવચન-સંબંધ સાથે વેદ તેમને પ્રાપ્ત થયા હતા. એ પુરાણું પુરુષે હતા, જેમણે ભૂગુના વાક્યને પ્રવૃત્ત કરું હતું.

ભણપ્રિ જનતૂળષ્ય, પાસેથી શુતિદ્વારી સમુદ્રનાં ભંથન કરીતે, તેમને સાર રૂપે ધર્મની પ્રાપ્તિ થઈ હતી. તેમણે ભણાભારતદ્વારી ચંદ્રમાને પ્રકાશિત કર્યો તેમજ વેદદ્વારી વૃક્ષને શાખાઓ સહિત સમૃદ્ધ કર્યો.

બદરી આશ્રમમાં તેમણે પોતાના ચાર શિષ્યોને વેદોની ચાર સંહિતાઓ આપી હતી. પૈલને ઋગવેદ, વૈશાંપાયનને યજ્ઞવેહ, કૈમિનિને સામવેહ અને સુમંતુને અથર્વવેદ. ભણાભારતની રચના કરી, રોમહર્ષણુ મુનિને આપી હતી.

૨ એ વેદોનો વિરતાર કરવાંની શિષ્યોને આજા આપી, ત્યારે લિમાલય પરથી ઉત્તરી વિવિધ દેશોમાં જઈ વેદોનો પ્રચાર કરવાની શિષ્યોએ ઈચ્છા કરી અને તે અધાર વિવિધ પ્રદેશોપર વેદોના પ્રચાર સ્વાધ્યાય પ્રવચનનાં કાર્યોમાં જોડાઈ ગયા.

૧. વાયુપુરાણ ખેલો અધ્યાય

૨. ભણાભારત શાંતિપર्व અ. ૩૩૫ ભવન્તો બહુલા : સન્તુ વૈદો વિસ્તાર્યતામ् અયમ् ।

,, „ અ. ૩૩૬ શૈલાદસ્માન મહીં ગન્તું કાંક્ષિતું નો મહામુને ।

વૈદાનનેકધા કર્તું યદિ તે રુચિતું પ્રમો ।

વાયુ પુરાણના સાડમા અધ્યાયમાં શિષ્ય પરંપરાનો ઉલ્લેખ છે.

સરસવતીની સાંઘના

આ લગ્નાન વેહયાસ પરમ તપુસ્તી અને સ્વાધ્યાય પ્રિય હતા. સ્વાધ્યાય-સરસવતીની સાંઘના તેજ તેમના જીવનનું લક્ષ્ય હતું અને તેથી તે ચિરાજીવનન્યા હતા. મહાભારતના વૃદ્ધ પુરુષ ભીષમપિતામહના જન્મ પણી દશ કે બાર વર્ષે વેહયાસનો જન્મ થયો છે. જ્ઞાતના યુદ્ધ વખતે ભીષમની ઉંમર એકસેને સીતેર વર્પની હતી. વ્યાસની એકસેને સાડ ગણ્યાય, ત્યારથાદ રાજ્ય યુધિષ્ઠિરે જીત્રીશ વર્પ અને પરીક્ષિતે ચોનીસ વર્પ રાજ્ય કર્યું; તે ગણુંતાં વેહયાસની ઉંમર બસેને પચાશની હોવાનો સંભવ છે.

કુસુકુલના રાજનાનોના વંશાવળી નોતાં, શાંતનુ, વિચિત્રવીર્ય, પાંડુ, યુધિષ્ઠિર, પરીક્ષિત, જનમેજય, શતાનીક રાજનાનોના જ્ઞાવે વેહયાસનો સંબંધ નેવાને મળે છે. અરણ્યના એકાન્તવાસમાં તર્ફ કરવાં અને સ્વાધ્યાય કરવા; એ તેમનું પ્રિય પ્રત હોવા હતાં; રાણ્ણ અને સમાજ તેમજ જનતા-જનરાહિની સેવા કરવા માટે તેમણે ધર્ણાં કષ્ટ વેદ્યાં છે. તે સત્યવાદી હતા અને કુશળ રાજનીતિનું હતા; હતાં રાજખટપટમાં પડ્યા ન હતા. ધૃતરાણ્ણ અને કૌરવેને ન્યાય નીતિ સલાહ આપવામાં તેમણે અથાગ પરિશ્રમ કર્યો હતો. કૃપણુ-પ્રભુપર તેમને અનેરો પ્રેમ હતો. એક પરમલક્ત તરીકે તેમણે સ્તુતિ કરી છે.

આને વેદોની મૌખિક પરંપરા એકસરખા અવિચિન્ન રીતે ચાલી આવે છે. તેના મૂલમાં વેહયાસનો જ પ્રયત્ન છે. વેહસાહિત્ય તો એક મહાને સાગર છે; તેની કોઈપણ બાંધી શકાય એમ નથી. સ્વાધ્યાયની પરંપરામાં તેને જોડવવાનું કાર્ય એકલા વેહયાસે કર્યું, એમ કહેનું; તેના કરતાં ગ્રાચીન પરંપરાને ચલાવી, તેને આગળ વધારવાનું વિવેકલયું કાર્ય તો વેહયાસે કર્યું છે.

૪૮૮

ઝ

૧. આશ્રમની ભર્તા

એ રાજા હતો સુષ્પિય. સુરાષ્ટ્રના વર્ધમાનપુરમાં તેની રાજધાની હતી. તે હતો સૂર્યવંશી; પણ સૂર્ય ઉગે ત્યારે એ ઉંઘતો હોય; રહેતો વર્ધમાનપુરમાં; પણ તેનું એકેય કાર્ય આગળ વધે નહિઃ
નામ સુષ્પિય હતું; પરંતુ તેનું શરીર
જ તેને પ્રિય લાગતું હતું. બાકી બધુન્ન
પ્રતિકૂળ લાગતું. તેને અધાર લોકો
અપ્રિય હેખાય. પરિણામે તે પોતેજ
અપ્રિય થઈ પડ્યો.

તેણે વિચાર કર્યો, ચાલો, એકા-
નતમાં રહીએ. તેના ગુરુ શાકલ્ય પાસેના
અરણ્યમાં રહે. ત્યાં રાજને નિવાસ
કર્યો. રાજ એકલો તો રહે નહિઃ સાથે
સુખ સગવડનાં સાધનો હોય અને તે
બધાને સાચવનાર સેવકો હોય. આશ્રમમાં
એક રાજસી વાતાવરણ ઉભું થઈ ગયું.

શાકલ્યને તેનું ભારે ગૌરવ હતું.
પોતાને ત્યાં રાજ રહે; તે કાંઈ એછી
વાત! તેથી તો વણી મોટી પ્રતિષ્ઠા
મળી જય. રાજનાં હિત કરવાની ભાવના
મુનિને હૈયે જાગી. રાજના રોગ દૂર
થાય અને તેને આરોગ્ય મળે; તે માટે
અનુષ્ઠાન શરૂ કર્યાં. રાજને તો કોઈ
વત નિયમ પાળવાનાં ન હતાં. તેણે
તો અલિપેદનાં જલ જીવવાનાં હતાં.

દરરોજ એદ વિદ્યાર્થી રદ્દ-મૃત્યુ-
જયનો અલિપેદ કરે અને તેનાં જલં
રાજનો પરાછાંગી આવે. રાજ સ્નાન
કરી તૈયાર હોય ને તે જલ જીવી લે.

૨
ચોચીશ્વર યાજવંક્ય

આ રોજનો નિયમ; એ તો એક પરાધીનતા ગણ્યાય. રાજને તે કેમ પાલવે. એક તો જીડીવાનું વિલંબે અને પછી પરવારતાં તો વાર લાગેજ! દરરોજ વિદ્યાર્થી જલ લઈને આવે, તેણે રાહ જોઈને ઉલા રહેવાનું. આ તો રોજનો વિલંબ! વિદ્યાર્થીને એ કેમ પાલવે?

ગુરુ શાકલ્ય ધીરજ આપે. ‘રાજ છે, રોજી છે, ધીરે ધીરે તે નિયમમાં આવી જશો.’ ગુરુને કારણે આશ્રમની ભર્યાદી લોપાતી હતી. એમાં એક તેજસ્વી વિદ્યાર્થી હતો. તેણે આતો ઉપાય વિચારી લીધો.

સવારે વહેલો ઉઠી, સ્નાન-સંધ્યા કરી, તેણે સ્થનો અલિષેં કર્યો, મધુમતી ઝડ્યાઓ ભણી; હાથમાં જલ લઈ રાજ પાસે પહોંચ્યો. તે દરવાજે ઉભો ન રહ્યો. જથ્યાં રાજ સૂતો હતો, ત્યાં જઈ પહોંચ્યો.

‘રાજન, આ મંત્રેલાં જલ લાવ્યો છું.’

તેની વાણીમાં તેજ હતું. રાજ વિરસ્ય પામી ગયો. તે સહસા એઠે! થઈ ગયો, પણ તેને એક મદ હતો, પ્રમાદ હતો. તે માનતો હતો કે, ‘હું બધાને આજ્ઞા કરું કોઈ મને કહે નહિ. ’ તેણે જણાવ્યું :

‘વિદ્યાર્થી, અંદ્ર કેમ આવ્યો? દરવાજે તને કોઈએ રોકચો નહિ?’

‘ના રાજન, આશ્રમના નિયમ જુદા છે. અહીં વિલંબ કરે પાલવે નહિ. એકના વિલંબે બધાના સ્વાધ્યાય રોકાધ જાનું.’

‘એટલી ઉતાવળ છે, તો આ દૂંડા પર જલ છાંટી ચાલ્યો જાનું.’

‘ભલે’ વિદ્યાર્થીને તો રાજ દૂંડા જેવોજ જડ લાગ્યો. ને તે જલ છાંટી ચાલ્યો ગયો. ત્યાં તો ચમત્કાર થયો. એ દૂંડાને નવા અંદ્ર આવ્યા ને કુંપળો ફૂટી. રાજએ તે જ્ઞાનું અને તેને પરતાવો થયો. રાજ પ્રમાદ છોડી જાગી ગયો. તેના મદ ઉતરી ગયા. તેને થયું; આ જલ મારા પર છાંટાયાં હોત તો?’

તેણે તરત જ રાજપુરુષને ગુરુ પાસે મોકલ્યો. ગુરુએ તે વિદ્યાર્થીને ઓદાવ્યો.

‘અદ્યા યાજ્ઞવલ્ક્ય, આજે કાંઈ ઉતાવળ કરી લાગે છે. ભલા! ધોડી રાહ જોવા હતોને!

‘ગુરુદેવ. આ તો રોજનું ડામ છે, એક વિદ્યાર્થી વિલંબે આવે, તો બધાના સ્વાધ્યાય રોકાય; તેની જવાબદારી કોની? આમાં વિદ્યાર્થીનો વાંક નજ ગણ્યાય ને!’

‘ભલે, ભલે. હવે વિલંબ નહિ થાય, પણ જા, ઝટ જા, રાજ તૈયાર થઈ ગયો છે; તેને શિરે જલ છાંટી આવ.’

તે ગુરુદેવ, હું તો જલ છાંટીને આવી ગયો છું. હવે ફરીથી ન જવાય!

‘ઉદ્ધત બાળક, આવું તારાથી ન થાય.’

ગુરુના કહેવા પ્રમાણે તો તે વિદ્યાર્થી ઉક્ષત જ ગણુાય, જે ગુરુની આજા ન પાણે. ગુરુએ જલ લઈને રાજપુરુષની સાથે ખીજ વિદ્યાર્થીને મોકલ્યો.

રાજી સુપ્રિય તો રનાન પૂજન કરી, રાહ જોઇને ઉલ્લો હતો. તેણે આહસ્યી જલ લીધાં, માથે છાંડચાં, પણ તેની કાંઈ અસર થઈ નહિ. તે એલી ઉડ્યો:

‘ચેલો તેજસ્વી વિદ્યાર્થી કચાં? તેની વાણીમાં ઓજ હતાં.’

‘મહાગંગ તે તો આવવાની ના પાડે છે.’ રાજપુરુષે જળાભ્યું. તે રાજી શાકલ્ય પાસે જઈ વિનવણી કરવા લાગ્યો. તેણે તે ચમત્કાર જોયો હતો. ગુરુએ થાજવલ્લયને એવાંતી જળાભ્યું.

‘ભાઈ, આ રાજ તને પ્રણામ કરે છે. તેની પર તું કૃપા કર.’

આ વિદ્યાર્થી તો હૃદીલો હતો. તેણે સ્પષ્ટ રીતે જળાવી દીધું:

‘ગુરુવર, આ રાજ તમને, મને કે આશ્રમના કોઈ વિદ્યાર્થીને પ્રણામ નથી કરતો. તે તો ચમત્કારને નમસ્કાર કરે છે.’

રાજના દેખતાં, એક વિદ્યાર્થી અપમાન કરે, તે શી રીતે સહન થાય? ગુરુ શાકલ્ય કોધમાં આવી ગયા. તેણે આજા પાળવાનો આગ્રહ કર્યો; પણ તે પાળવા આ વિદ્યાર્થી તૈયાર ન હતો. ગુરુએ તેને જળાભ્યું:

‘મારી ભણેલી વિદ્યા અહીંજ છોડી જ, ઉક્ષત! ચાલ્યો જ, મારા આશ્રમમાંથી.’

ગુરુએ આપેલી વિદ્યા પાણી સોંપાને તે વિદ્યાર્થી ચાલી નીકલ્યો. રાજ સુપ્રિયને એ વાત ગમી નહિ. તે પણ આશ્રમ છોડી. રાજધાનીમાં ચાલ્યો ગયો. રાજના જવાથી આશ્રમની ભર્યાંના સારી રીતે પળાવવા લાગી; પણ તે આશ્રમે એક તેજસ્વી વિદ્યાર્થીને ગુમાવ્યો હતો.

૨. માતા અને પિતા

‘પુત્ર દેવરાત, આ મહર્પિ વૈશંપાયન. તારી કૃતિ સાંભળીને તને તે ભગવા આવ્યા છે. યજુર્વેદના તે પ્રવર્તક-આર્ય છે અને પ્રજનનોના પાલક કુલપતિ છે. દુનારો વિદ્યાર્થીઓને તે પાણે છે, પોણે છે. અને વેદોનાં સ્વાધ્યાય પ્રવચન કરે છે.

અહર્પિ વિશ્વામિત્રે આશ્રમે આવેલા એ મહામાન્ય અતિથિનો પોતાના પુત્ર દેવરાતને પરિચય કરાવ્યો. તેણે પ્રણામ કરી, વિનયથી પૂછ્યું:

‘આપ આર્યાંને મારા પ્રણામ હો. યજુર્વેદાના મંત્રો અધ્યર-યજના માર્ગને જોડે છે, માટે યજુર્વેદા જણુનાર અધ્યર્ય ગણુાય છે. આપતો તેના પ્રવર્તક છે. યજુર્વેદાના વિનિયોગથી જે કર્મોથાય છે, તેને વિષે મારે જણું છે. આપને પૂર્ણી શરૂં.

‘જારી, દેવરાત! યજુર્વેદાના મંત્રો મને પરંપરાથી મળેલા છે; તેથા તેનાં રહસ્ય અને વાય્યાન-આલાણુ પણ જણું છું.’

ચાગળીથી ર યાજાવલકુય

‘ કહ્યુ, સંકલ્પ પ્રમાણે તો બધાં જ કમ સકામ ગણ્યાય. આ સકામ કર્મો અંગત સ્વાર્થ સાધે છે. આ યજો વ્યક્તિ વ્યક્તિને મુખ્ય સમૃદ્ધ રાખે; પરંતુ તથી સમાજ અને રાષ્ટ્રનાં લલાં કલ્યાણનાં કાર્યો શી રીતે થાય? સકામ કર્મો તો વિપમતા વધારે છે અને અંગત રાગદ્વૈપને પોષે છે.’

‘ તમારી વાત સાચી છે. યજો ઇથ થવાર્થી અંગત સ્વાર્થ સાધનારાં સકામ કર્મો મુખ્ય ગણ્યાયાં; પરંતુ યજની મૂલ ભાવના તો સ્વાર્થને છાડવાની છે; જેથી સમાજ અને રાષ્ટ્રનું કલ્યાણ થાય.

‘ તમને વાજપેય યજનો દાખલો આપું. વાજ એટલે અન્ન અને પેય એટલે જલપાન. અન્ન અને જલ તો લોકોની મુખ્ય ઉપયોગી ચોન્ઠે છે. જ્યાં અન્ન અને જલ ખૂબ ભગતાં હોય; ત્યાં વાજપેય યજુ કરવાના રહેતા નથી. જ્યાં અન્ન અને જલ ભગતાં ન હોય; દુષ્કાળની પરિસ્થિતિ હોય; ત્યાં વાજપેય યજ એક શુભાશિપ અની જય.

‘ શું વાજપેય યજ કરવાર્થી વરસાદ આવે કે ? ’

‘ વરસાદની વાત છે, તેનો વિચાર પણીથી કરીશું. હાલ તો સકામ અને નિપદામ યજની વિચારણા ચાલે છે. અન્ન અને જલની મુશ્કેલીઓ કોઈ એક વ્યક્તિ પર આવી પડતી નથી. દેશ અને સમાજ પર જ્યારે આપત્તિ આવી પડે; ત્યારે તે સમાજના બુદ્ધિશાળી લોકો વિચાર કરે છે.

દેશ કે રાષ્ટ્ર પર આવી પડેલી આપત્તિ દૂર કરવા; સમાજના એકે એક વ્યક્તિના સાથ અને સહકાર લેવામાં આવે છે. આવે વખતે વાજપેય યજ કરવામાં આવે છે. એ યજ પણ સકામ છે; પરંતુ કોઈ એક વ્યક્તિના કામ માટે એ યજ થતો નથી. એ સકામ કર્મ પણ સમાજના કલ્યાણ માટે થાય છે; એ રીતે એ કર્મ ઉદાર ગણ્યાય. એજ રીતે વાજસનિ યજ પણ સમાજના હિત માટે કરવામાં આવે છે.

‘ એ યજો જો સમાજ અને રાષ્ટ્રનાં કલ્યાણ સાધે; તો મારે તે વિષેની પ્રક્રિયા અને વિનિયોગ જણુવા જોઈએ.’

‘ કેવળ વ્યાખ્યાન પ્રવચનથા યજના પ્રયોગો સમજય નહિ; દેવરાત ! તમે વાજપેય અને વાજસનિ જેવા યજોના નિપણ્યાત બનો, અંવી મારી ભાવના છે.

‘ શું, મારી યોગ્યતા છે ? ’

‘ અત્યારે તો તમે અલગારી બનીને વિદ્યા મેળવો છો. ગુરુદૂપાએ સ્નાતક બનો. અને ગૃહસ્થ ધર્મ સ્વીકારો, તે પણી યજોના પ્રયોગો કરો શકશો.

‘ અલપિં વિશ્વામિત્ર મારા ગુરુ છે. અને પિતા પણ છે. મારે તો તેમની આજા પ્રમાણે વર્તવાનું છે’.

આ “નેતી યર્યા વિશ્વામિત્ર સાંભળી રહ્યા હતા. તેમણે જણુાંબુઃ”

‘હેવરાતનાં અધ્યયન પુરાં થયાં છે. મારે તેને સ્નાતક બનાવવો છે, જેથો તે ગૃહસ્થ ધર્મ સ્વીકારે, પરંતુ ગૃહસ્થાત્મકની જવાણદારી મોટી છે. ગૃહસ્થ આત્મમનો પહેલો સંસ્કાર તે અભિનાં આધાન છે. ગૃહસ્થના ધરનો અભિ તો હોતા, પુરોહિત અને કવિ છે. અભિની સાક્ષીએ પુરુપ અને સ્ત્રીનાં લગ્ન થાય છે; તે સમયે જે અભિ પ્રગટ થાય; તેનાં આધાન-સ્થાપના કરવાની છે.

‘આ અભિની સાથે નારી આવે છે અને ગૃહસ્થ જીવનની શરસ્યાત થાય છે. નારી તો ધરનું ભૂપણું છે. મારા પુત્ર માટે સારી કન્યા મળે; તેની શોધમાં છું. અભિ નારાયણની દૂપા હશે, તો મારી ધર્માં પૂરી થશે.’

વિશ્વામિત્રે પોતાના હૃદયની ભાવના રણૂ કરી. આચાર્યે હૃદયની પ્રસંગતા બતાવતાં જણુાંબુઃ

‘અલ્પિં, હું આપની પાસે એટલા માટેજ આવ્યો છું. મારી કન્યા સુનંદા છે, તેને મેં યોગ્ય શિક્ષણ આપ્યાં છે. ગૃહસ્થ જીવનમાં જે અભિ પ્રગટ થાય છે, તેને સારી રીતે સાચવે અને ગૃહસ્થ જીવનને સમૃધ્ય બનાવે; તેવા શુલ સંસ્કારો તે કન્યાને આપવામાં આવ્યા છે. આપના પુત્ર હેવરાતને જોઈ, મારું મન ઠર્યું છે. આપની પાસે પ્રાર્થના કરવા આવ્યો છું.

વિશ્વામિત્રને તો ભાવતી વાત મળી ગઈ. તેમણે નમ્રતાથી જણુાંબુઃ

‘આચાર્ય, આપનાં સાથેનો સંબંધ બંધાય; એ તો ધણુંજ સારું; પરંતુ આપને અમારાં કુલ ગોત્ર વિષે કાંઈ વાંધો નથી ને?’

‘મુનિવર વસિષ્ઠે આપને તો અલ્પિંપદ આપ્યું છે. આ હેવરાત તો વરુણ હેવનોજ પુત્ર ગણ્યાય. એ તો સાક્ષાત અલ્પ કુમાર છે. અલ્પ એ તો મંત્ર અને તેથી તેનાં રક્ષણું થયાં, માટે તે અલ્પરાત છે. આપે એ અલ્પકુમારને સ્વીકારીને કુલ ગોત્રની પ્રતિષ્ઠા વધારી છે.’

બંનેની શુલ સંમતિ મળતાં, વાગ્દાન આપવામાં આવ્યાં. શુલ મુહૂર્તે વિશ્વામિત્ર વૈશંપાયનના આત્મમે હેવરાતને સાથે લઈને ગયા. મધુચ્છંદા નાભિઓ અને રનેહી સંબંધાજનો પણ ત્યાં બેગા થયા.

આંગણે આવેલ અતિથિને સુનંદાની માતાએ વધાવી લીધા. આચાર્યે મધુપર્કથી તેમના સત્કાર કર્યા. પોતાના કન્યાને હાથ અતિથિના હાથમાં સેંપતાં, તે માતાં પિતાએ જણુાંબુઃ :

‘અતિથિ હેવ, આપ અમારે આંગણે આજે પધાર્યા છો. અમારી આ કન્યા સુનંદાને સારા સંસ્કાર આપ્યા છે; અમે તેનાં સારી રીતે પાલન કર્યાં છે. તેનો

ચાંપિથેર યાજ્ઞવલ્કય

આજે આપ સહધર્મચારિણી તરીકે સ્વીકાર કરો છો. તમે ધર્મનાં આચરણ કરો, હોમ અને અર્થનાં સેવન કરો, તેમાં તેનો સાથ સહકાર લેજો. ગૃહસ્થનાં કાર્ય તેનાથી શોભરો.

તે વરરાજને વધૂના હાથનો સ્વીકાર કરતાં, પ્રતિસા લાધી :

‘આવો, આપણે સાથે સંસારનાં વહુન કરીએ. સાથે કાર્ય કરોએ અને જીવનનાં ત્રત આચરીએ. એકમેકનાં પ્રિય કરીએ, રૂચિને અનુસરીએ. આજે આપણે એ એક બનીએ છીએ.’

વરરાજને વિવાહ હોમ કર્યો; જેના દેવ અહ્મા અને પ્રજાપતિ છે, જે સંસારનાં સર્જન કરે છે. સર્જનની ભાવનાને પોષે છે. સર્જનનું કાર્ય, એ પ્રજાપતિનું છે અને સેવા-પરોપકારનાં કાર્યોનાં સર્જન કરવાનાં છે.

એ નવવધૂએ લાલ હોમ કર્યો; લાલ તો ધાન્ય-ધાણી ગળાય; જે અન્ન જમીને જીવન ધનધન્ય બની જાય. ધાન્ય-ડાંગરનો એક એક કણ જીવનને પ્રેરક બને. એ નવવધૂ હોમ કરતાં, વરરાજને જણાવે છે :

‘આ લાલ હું લાવી છું, અભિનમાં તે શુદ્ધ બને છે; એમ જ હે વરરાજ, ગૃહસ્થના પ્રદીપ્ત કરેલ અભિમાં તમારાં જીવન શુદ્ધ બની રહો.’ અભિની સ્તુતિ કરતાં, એ કન્યા જણાવે છે : ‘મારા પતિ આયુષ્માન હો. અમારાં જીતિજનો વધતાં રહો.’

લાલહોમની ચાર આહુતિઓ છે. એક એક આહુતિ આપતાં, વરવધૂ એક એક અભિ-પ્રદક્ષિણા કરે છે. પહેલી પ્રદક્ષિણામાં તે બંને આખા વિશ્વને આવરી લે છે, બીજી પ્રદક્ષિણામાં રાષ્ટ્રનાં હિત વિચારે છે, ત્રીજી પ્રદક્ષિણામાં સમાજનાં લલાં વાંछે છે.

ત્રણું તો વાણી છે, ત્રણું વેહ છે, ત્રણું દેવ છે, ત્રણું લોક છે, ગાયત્રીનાં ત્રણું ચરણું છે. વરવધૂનાં આ સંસારમાં આગમન થયાં છે. બંનેનાં સર્જન પ્રજાપતિએ કર્યાં છે. વિશ્વના મંડળમાં તેમનાં અવતરણ થયાં છે; અમુક પ્રદેશમાં, રાષ્ટ્રમાં તેમનો જન્મ થયો છે અને એક સમાજે તેમનાં પાલન પોષણ કરી, સંસ્કાર આપી, ઉછેર્યાં છે.

તે વિશ્વ, રાષ્ટ્ર અને સમાજને માટે આ ત્રણું પ્રદક્ષિણાએ છે. ત્રણું મંત્રો છે; ચોથી પ્રદક્ષિણા વખતે વરવધૂ ગૃહસ્થ બને છે, ગૃહ પ્રવેશ કરે છે. આ પ્રદક્ષિણા વખતે કન્યા મંત્ર લખતી નથી. હાથમાં-બંનેના હાથમાં ધાન્ય રહેલાં છે, તેની આહુતિ આપી, ચોથી પ્રદક્ષિણા પૂરી કરે છે.

આ મૌન શું સૂચવે છે ? ધરમાં વાણી નહિ; વર્તન જોઈએ. સસામાં વાદ શોલે, વિવાદ પણ કામનો. વાણી તો અમિનાં સર્જન કરે છે, વાણી મસ્તકને ગરમ બનાવે છે. ધરમાં પંતિ પત્નીએ, પિતા પુત્રે, બાઈએને વાદમાં નહિં ઉત્ત્રવું. ત્યાં વાણી નહિ, વર્તન જોઈએ, વ્રતનો મહિમા છે.

ચોથી આણુતિ આપી અને ચાર પ્રદક્ષિણા પૂરી થઈ. એક પ્રકારના મધુર જીવનતનું આ મંગલાચરણ છે. એ મંગલ ચાર પણ બંનેનાં પગલાં સાથે ભરાય, માટે મંગલાષ્ટક લણ્ણાય છે. ચારને ઐથી ગુણ્ણી આડ થાય; ત્યાં બંનેએ એક બનવાતું છે. અહીં વરરાજ નવવધૂના હૃદયનો રૂપર્ણ કરી, મંત્રવાણી ઓલે છે:

‘મારા વ્રતમાં તારા હૃદયને ધરું છું. તારા ચિત્તમાં મારાં ચિત્ત હો. આપણે બંને એક બની જીવનનો સહચાર સાધીએ :

અહીં વરરાજ નવવધૂના જમણા પગનો અંગૂઠો પકડી. એક શિલાપર મૂકે છે અને મંત્ર ભણે છે :

‘આ શિલા—અરમા છે, તેની પર ચઢી જી. તેની જેમ સ્થિર બની રહે.’ લગ્નમય જીવનની એ કસોટી-શિલા છે. વિપત્તિ આવવાની છે; એમ માનીને જ ગૃહસ્થ નર નાર્દાએ ચરણ ભરવાનાં છે, આચરણ કરવાનાં છે. સુખસગવડ હોય; ત્યાં તો સૌના સાથ મળે. વિપત્તિ કાલે ગૃહિણી અને ગૃહસ્થની પરીક્ષા થાય. આ તન-મનનાં જોડાણ છે, આચાર અને વિચારની એકતા છે.

એ વરવધૂએ જીવન મંગલનાં સાત પગલાં સાથે ભર્યાં. સપ્તપદી લાણીને તે પરસ્પર સામા બન્યાં. સૂર્યનાં દર્શન કર્યાં, અરુંધતીની રતુતિ કરી, વડીલજનોના શુભાંશિપ લીધા. એ બધા જીવનના સાક્ષી બને છે.

આ એક હિંય લગ્નનો પ્રસંગ હતો, જેમાં ઋપિસુનિએ આવ્યા હતા. દેવોનાં સાથે ઈન્દ્ર અને વરણ પણ આવ્યા હતા. વરણદેવે વરવધૂને એક વર્મ-કવચ ધારણ કરવા આપ્યું, જે જીવનના મર્મને ઢાંક છે: તેમણે જણાવ્યું :

‘ऋત-જીવનતું’ આ કવચ છે. તમે તેને સાચવશો; તો તે તમને સાચવશો. તમારાં જીવનમાં કોઈ લાનિ નહિ પહોંચાડે.’

હેવરાજ ઈન્દ્રે એક હિંયરથ આપી, શુભાંશિપ આપ્યાં :

‘આ જીવન રથ છે, તમે બંને તેનો સ્વીકાર કરો. એ રથમાં જે ઐસે; તેના શોક-સંતાપ દૂર થાય. જીવનમાં માધુર્ય લાવ જાઓ. આ રથનાં ચક્ક જ્યાં જ્યાં ફરશો, ત્યાં અનું અને જલની સમૃદ્ધ વધતી રહેશો.’

જીવનના મર્મને ઢાંકનાં એ વર્મ અને જીવનને સમૃદ્ધ કરનાર એ રથનો સ્વીકાર કરો, નવલાં વરવધૂ કૃતાર્થ બન્યાં. તેમણે આચાર્ય વૈશાંપાયનને પ્રણામ કર્યાં. એકના પિતા, તે બીજના ધર્મપિતા બને છે. હેવરાતે વિનયલાવે જણાવ્યું :

‘પિતાણ, આજે આપે મને યજનો અધિકારી બનાવ્યો. શું મારાથી હવે વાજપેય યજ થઈ શકે ?’

‘પુત્ર, કોઈપણ યજ તમે કરી શકો. તમે વાજસનિ યજ કરો. ગૃહસ્થ જીવનનો તે સફળ બનાવે છે. વાજ તે અન્ત છે, ઓજ છે, તેનાં જે દ્વાન કરે છે, તે વાજસનિથી અખ્યિ સંતુષ્ટ થાય છે અને તેને પુત્ર-પૌત્ર, ધત્ત-ધાન્યની સંપત્તિ આપે છે. અહંપ્રિ વિશ્વામિત્રનાં ચરણોમાં એ નવીં દંપતીએ પ્રણામ કર્યા. તેમણે શુલ્ભાશિપ આપતાં જણાવ્યું:

‘આજે હું સફળ થયો. કૌશિક કુલ ધન્ય અન્યું. મારાં તપ અને સમૃદ્ધિમાં તમે ભાગીદાર બનો છો.’

પશ્ચિમ ભારતના સુરાષ્ટ્રમાં એ વમતકાર પુર વરયું હતું; માનોને કે, વિશ્વામિત્ર ર્ચેવી નવ સુપિરો એક ભાગ હતો. વિશ્વામિત્રની આજા માથે ચઢાવી; તે દંપતી ઈન્દ્રના આપેલ રૂથમાં એસી; એ નગરીમાં જઈ પહોંચ્યા.

ગૃહસ્થ જીવનનો એ પ્રારંભ હતો; ભોગ વિશ્વાસને ત્યાં સ્થાન ન હતું; વરણે આપેલું જે વર્મ હતું; તે તો યજનું વલ્કલ બની ગયું. સેવા અને પરોપકારનું એ વ્રત ગણાયું. દેવરાત અહંગાત હતો; તેણે યજવલ્ક નામ ધારણ કર્યું. ઈન્દ્રનો એ જીવન રૂથ હતો; તેના પ્રતાપે તેણે વાજસનિ યજ કર્યો અને તેથી ‘વાજસનિ’ નામે તેની પ્રસિદ્ધ થઈ.

એ વ્રતપરાયણ દંપતીએ ગૃહસ્થ ધર્મ સ્વીકારી, સેવા પરોપકારનાં કાર્યો શરૂ કર્યાં. પણ તેમણે આગળ વધવાતું હતું; જીવનને કસોટી પર ચઢાવવાતું હતું. સુનંહાની સંમતિ લઈ, વાજસનિ યજવલ્ક ગાયત્રીનાં પુરસ્યરણ શરૂ કરી દીધાં. ચોવીસ લાખનાં પુરસ્યરણ કરવાને કારણે, તે વ્રતજીવી પણ ચારાયણ બની ગયા. સાક્ષાત્ સૂર્ય નારાયણે પ્રગટ થઈ, દર્શન આપ્યાં અને વરદાન માંગવા જણાયું. દિવ્યવાણીમાં તે રૂતું હતી :

‘હે પૂર્ણ, એક ઋપિ, હે સંયમશોલ, હે પ્રજ્ઞપતિના પુત્ર, તમારાં આ તીવ્ર-કઠોર કિરણોને સમેટી લો, તમારાં માધુર્ય રૂપને પ્રગટ કરો. તમારાં જે કલ્યાણુકારી રૂપ છે, તેનાં દર્શન કરો. જે આદિત્યમંડળમાં વસેલ પુરૂપ છે, તેજ હું છું, તે હું અનુઃ’

એ સૂર્ય તો સવિતા, સર્વના સર્જાં, સર્વના અંતર્યામી. તેમણે એ ઋપિની ભાવનાને વધાવી લીધી. ચારાયણનાં અનુષ્ઠાન પુરાં થયાં, યજવલ્ક કહો કે વાજસનિ, દેવરાત કહો કે અહંગાત, સુનંહા સાથેના જીવન શરતને તેમણે દીપાયું, સુનંહાએ પુત્રનાં દાન આપ્યાં.

એ પવિત્ર હંપતીને ત્યાં સાક્ષાત્ સૂર્ય જેવા તપસ્વી પુત્રનો અવતાર થયો હતો; તે યાજવલ્કયને પામીને બંને ધન્ય બન્યાં હતાં. એ બાલકને બાલપણુમાં જ ઉદ્ઘાલક આરુણી પાસેથી મૃત સંજુવિના વિદ્યા મળી હતી; જે મંત્ર ભણીને જલ છાંટતાં દૂંહામાં નવાં અંદ્રુર અને દૂપગ ફૂટે.

હેવરાતે તેને પાસેના ગુરુકુળમાં વિદ્યા ભણુવા મોકલ્યો; પણ તે તેજસ્વી પુત્ર વિદ્યા છોડીને વેર પાછો આવ્યો. તેના પિતાએ તેની નિરાશા દૂર કરી. તેના કોધનો શરીરાંથી સુર્યનાં તેજ સહન કરવાં, અધરાં છે, તે જણુતો હતો.

પિતાની પાસે રહીને જ યાજવલ્કયે સ્વાધ્યાય ચાલુ રાખ્યા.

૩. તેજસ્વી પ્રભાવ

કો'ક ઉત્સવનો પ્રસંગ હતો, સુનંદાને પિતાના આશ્રમમાં જવાનું થયું. સાથે પોતાના એ તેજસ્વી પુત્રને લેતી ગઈ. તેજસ્વી મુખ્યમુદ્રા અને સરળ પ્રેમાળ સ્વભાવને કારણે; તે અધાને ગમ્ભીર ગયો. દાદાનો પ્રેમ પણ તેણે મેળવી લીધો. તેમણે હસતાં હસતાં પુત્રીને જણુંયું:

‘સુનંદા, તારા આ પુત્રને તો મારે એણે લેવો પડશો. બંનેનાં કુળને આ તો હીપાવશો. તું તેને મારી પાસે મૂક્તી જા.’

પુત્રી શું એલે? તેણે પોતાના પુત્રની સંભતિ લીધી.

‘મા, દાદા પાસે ગમે એવું છે. તેમની ખાસે કથા વાર્તાઓ સાંભળવાનો આનંદ આવે છે. બાકી, વિદ્યાગુરુ કોઈને બનાવવા નર્થી. એમાં મને એક કંડવો અનુભવ થયો છે. તેમાં ઉમેરો કરવો નર્થી.’

પુત્રની એ વાત દાદાએ સાંભળી અને તેમણે સંભતિ આપી. તેને લ્યાંજ મુકી સુનંદા અમતકારપુર આવી પહોંચી. દાદાનો એ લાડકો ભાણે ગુરુકુળમાં રહ્યો, પણ ગુરુકુળના નિયમો તેને બંધનકર્તા ન હતા. નાના મોટા વિદ્યાર્થીઓ સાથે તે લળી જતો.

એ ગુરુકુળનું શાસન કરુણ હતું. વ્રત અને નિયમ પાળવામાં આચાર્ય વૈશંપાયન પોતે ધણ્યા સાવધાન રહેતા. તેમના એકાદ નિયમનો ભંગ કરનાર શિષ્ય દંડને પાત્ર થતો. કેટલાક તો ગુરુકુળ છોડી ચાલ્યા જતા. એ વખતે આચાર્ય એકજ વાત પર ભાર મૂક્તા:

‘જેને વિદ્યા મેળવવી છે, તેણે નિયમ અને સંયમ પાળવા જોઇએ. વિદ્યાનો પ્રેમ હશો, તે અહીં રહેશો. બાકીના ચાલ્યા જશો, તેર્થી મને હાનિ નર્થી. મારે શિષ્યોની સંખ્યા વધારવી નર્થી. યોડાક વિદ્યાપ્રેમી શિષ્યો મારા નામને ઉગ્રતાશે. યાજવલ્કયનો દાખલો આપી, તે જણુંવતાઃ

‘મારો આ ભાણું ગુરુદુળના બંધનમાં નથી; હતાં તે એક એક નિયમ પાણે છે. ત્રત કરવામાં તે આગળ રહે છે. સમિધા લાવવામાં તે અન્નેસર બને છે. કુશ ચૂંટવામાં તે કુશળ છે. આતું કારણ શું? તેને વિદ્યા પર પ્રેમ છે; નવું નવું જાળવાની તાલાવેલી છે. તેને કોઈ વાતે ટોકવો પડતો નથી.’

સાચેન્ન, યાજ્ઞવલ્કય એક આદર્શ વિદ્યાર્થી હતો. નિયમ પાળવા; તેને સહજ સરળ લાગતું હતું. તે બધાની મોખરે રહેતો હતો. અને વિદ્યાના પાડ ભણવામાં પણ તે આગળ થઈ જતો. થોડા વખતમાં તો તેણું આગવું સ્થાન મેળવી લીધું.

રાજ યુધિષ્ઠિરે રાજસૂય યજનો આરંભ કર્યો, અનેક ઋપિમુનિઓ તેમાં આવી પહુંચ્યા. આચાર્ય વૈશંપાયન પોતાના શિષ્યો સાથે ત્યાં ગયા, સાથે યાજ્ઞવલ્કયને લેતા ગયા. અનેક ઋપિમુનિઓના પરિચયમાં આવવાનો એ મુલગ ચોગ હતો. યજના પ્રસંગે અનેક પ્રકારના અલિનવ પ્રયોગો થતા હતા. યાજ્ઞવલ્કયે ધારું ધારું મેળવી લીધું. તેણું સર્વ પ્રકારની વિદ્યાઓમાં પ્રવીણુલા મેળવી લીધી. ૧૫૮

ગુરુદુળમાં યાજ્ઞવલ્કય પાછો આવ્યો, ત્યારે એક વિદ્યાર્થી રહ્યો ન હતો. તેણું અનેરી પ્રતિલા મેળવી લીધી હતી. વૈશંપાયને જે મુખ્ય શિષ્યો તૈયાર કર્યો હતા; તેમાં આસુરિ મધ્ય ભારતનો, ર્યામાયનિ ઉત્તર ભારતનો અને આલંબિ પૂર્વ ભારતનો પ્રતિનિધિ હતો. એ યાજ્ઞવલ્કય પરિચય ભારતનો હતો. વૈશંપાયન તેને મેળવી; અત્યંત પ્રસન્ન હતા. ગુરુદુળમાં આચાર્ય ન હોય; ત્યારે બધા શિષ્યો યાજ્ઞવલ્કયને આચાર્ય પણ સ્વીકારી લેતા હતા. તેનું હૃત્ય અત્યંત સરળ ઝણું હતું. કોઈની પીડા તે જોઈ શકતો નહિ. જે શિષ્ય પર ગુરુ કોધ કરે; તેને તે પ્રેમથી આશ્વાસન આપે. તેના મંત્રપાડ તૈયાર કરી આપે. કોઈ રોગી થાય; તેની તે સેવા કરે. વનમાંથી ઔપધ ઉપાડી લાવે. તેના રોગ દૂર કરે. આચાર્યની પ્રવૃત્તિઓ વધવા લાગી હતી. તેમને ધણું આમંત્રણો મળતાં હતાં. યાજ્ઞવલ્કયને સાથે લઈ જવાનો આગ્રહ સેવતા હતા, પણ તે વિદ્યાપ્રેમી હતો. તેણું એક રાજસૂય યજ જોઈ લીધો હતો. અને બધી પ્રક્રિયાઓ તેણું જણું લીધી હતી. ખીજન યજોમાં જલ્લાતું અને એની એજ વિધિઓ જોવાની; તેમાં તેને રસ ન હતો. તે આશ્રમમાં જ રહી જતો.

વૈશંપાયને પોતાની આગવી પ્રતિલાથી એક મંત્રસંહિતા તૈયાર કરી હતી. મંત્રની સાથે સાથે બાળ્યાન આલણું જોડવાની પદ્ધતિ તેમણે સ્વીકારી હતી. ધર્મશાસ્ત્ર પર તેમણે સમૃતિની ર્ચના કરી હતી. એક નીતિપ્રકાશિકા પણ તેમણે તૈયાર કરી હતી.

તે એક પ્રતિભાસંપન્ત આખ્યાનકાર પણ હતા. વેહવ્યાસે જે મહાભારતનાં રચના કરી હતો, તેને જનમેજયનાં સલામાં રજૂ કરનાર એ વૈશાંપાયન હતા; જેમણે ગુરુનો મહિમા વધારી દીવો હતો.

એક એ મહત્વનો પ્રસંગ હતો. ચુમેરુ પર એક અલસલા મળવાની હતી. ત્યાં બધા ઋપિમુનિઓને ભેગા થવાનું હતું. ધર્મવિષેનો એક મહત્વનો નિર્ણય તે સંલામાં લેવાનો હતો; જે સર્વને માન્ય થાય અને સ્વીકારાય.

એ અલસલાના સભ્યોએ સ્વેચ્છાએ નિયમ ઘડ્યો હતો; ‘જે એ મહત્વની સલામાં હાજર ન રહે; તેને અલહિત્યાનાં પાપ લાગે.’ આ અલ એ તો મંત્ર છે, મનન છે. વિચારણા છે, તેમાં મત રજૂ ન કરવો, એ અલહિત્યા છે. બીજાં પાપ સાધારણ છે; જેમાં વ્યક્તિને દોપ લાગે છે. જ્યાં સમાજ અને રાજ્યના હિતના પ્રશ્ન હોય; ત્યાં પોતાનો મત રજૂ ન કરવો, એ અલહિત્યા ગણ્યાય; આ તો મહાપાપ ગણ્યાય.’

બીજા દિવસનું પ્રભાત ઉઘડ્યું, હજુ પ્રકાશ થયો ન હતો અને શિષ્યો સાથે આચાર્ય અલસલામાં ચાલી જવા તૈયાર થયા. સ્વભાવના તે ઉચ્ચ તો હતા જ. વગર કારણુંની ઉતાવળ પણ કરી નાખતા; એમજ બન્ધું.

પર્ણુંકુરીના એક ખૂણામાં પડેલા કંમંડલુને તે લેવા ગયા. ત્યાં નાતું એક બાળક સુવાડેલું. માતા ગાય હોહવા ગાંબેલી. તે કુમળા બાળક પર પગ આવી ગયો. અને એક ચોસ સાથે બાળકના પ્રાણું ચાલ્યા ગયા.

આચાર્યને લારે પરચાતાપ થયો. પોતાની એક નાની ભૂલનું કેવું વિપરીત પરિણામ હતું? તે અલસલામાં જઈ શક્યા નહિ. આખે દિવસ તેમનો જેહમાંજ ગયો. તેમને કશુંજ-સુલતું ન હતું. એ તપસ્વીને સમજને પણ કોણું? તે કોધમાં હોય, ત્યારે તો તેમનો પાસે જવાય પણ નહિં.

યાજવલ્કયે સાહસ કરી, આચાર્યને આશ્વાસન આપ્યાં. તેમની સેવાશુદ્ધ્યા કરી, આનપાનની વ્યવસ્થા કરી. તેમના મનને વ્યોવસ્થિત કરવામાં તેણે ખૂબજ કાળજ લોધી. આખે દિવસ એમને એમ ચાલ્યો ગયો. એ સાંજે તો અલસલા મળવાની હતી, એમાં હાજરી અપાઈ ન હતી.

‘પ્રાયશિયત કર્યું પડ્યો. એક આલહિત્યા થધ ગાઈ, બીજી અલહિત્યા.’

વૈશાંપાયનર્થી ઓદાત્ત ગયું, સરળ સ્વભાવના યાજવલ્કયે તે સાંભળી લોધું, ‘દાદાજી, આટલો શોક સંતાપ શા માટે કરો છો? તેનાં પ્રાયશિયત થધ જરો અને દોપની નિષ્ઠતિ થશે.’

‘આ સાધારણું પાપ નથી, પુત્ર! આ તો સમાજની અને રાજ્યની જવાય-દારી છે ‘દુઃ’ એકલો ન જઉં, તો ચાલે,’ એમ અધાર સભ્યો માને, તો પછી

ચોણીથર યાજ્ઞવદક્ય

અહસભામાં જય કોણું? હું આ ગુરુકુળનો પ્રતિનિધિ છું, માટે આતું પ્રાયશિચત એક એક શિષ્યે કરવું પડશે. તો જ આ મોટી જવાયદારીનું લાન જગે, બધા શિષ્યોને મારી પાસે બોલાવી લાવ.'

' હાદા, અત્યારે તમે સ્વરસ્થ નથી. તમે લાગણીવશ છો. ચિંતાનો લાર હળવો, કરો. આપ પ્રાયશિચત કરવાનું કહો છોને? હું એકલોજ એ પ્રાયશિચત કરી લઈશ. તમે તેની ચિંતા ન કરો.'

' એ વાળું માં તેજ હતું, અનેરી પ્રતિલા હતી. યાજ્ઞવદક્યના હૈયે તો ઋજુંતા હતી, દ્વા હતી. શા માટે બધાને તકલીફ આપવી. ગમે તેવાં અધરાં વ્રત, તપ કરવા, તે તૈયાર હતો. આચાર્યથી તે સહન થયું નહિ, તે કોધમાં આવી ગયા. તેમણે રોપથી જણાવ્યું :

' યાજ્ઞવદક્ય, તું આટલો ઉધ્ઘત છે, તેની મને ખખર ન હતી શું, તું એકલોજ સમર્થ છે અને મારા શિષ્યો નમાલા છે, દીન હીન છે. તું ચાલ્યો જા, આ ગુરુકુળમાંથી.'

' ભલે, હાદાજ, આ ચાલ્યો, અત્યાંત સરળભાવે તેણે ઉત્તર આપ્યો.

' ભલો રહે, એમ ચાલ્યા જવું સરળ નથી. તું ભલે મારે શિષ્ય ન હોઃ પણ મેં તને વિદ્યાઓ આપી છે. મારી એ વિદ્યાઓ પાછી આપતો જા.'

' એ તો શી રહેતે બને, હાદાજ! વિદ્યા તો અંતરમાં જગે છે. તે કંઈ ઉપરથી લાદવામાં આવતી નથી. હાં, એક ઉપાય છે. તમારી વિદ્યાઓનો હું ઉપયોગ નહિ કરું ને તમારી પ્રતિષ્ઠા, કીર્તિ, સંભાવના, સમૃદ્ધિ અધું જ તમારી પાસે મૂકૃતો જાઉં છુ.'

અને તેણે વિદ્યા લીધી. તે સંસ્થાની પ્રતિષ્ઠાને મૂકૃતો ગયો. કે લેતો ગયો; તેનો કોણું નિર્ણય કરે? સાચેજ, સંસ્થા છે, ત્યાં નવી પ્રતિલા ઝીલતી નથી. સંસ્થાનાં બંધન એ તો જડતા છે. વિદ્યાની સંસ્થાઓ પણ એથી મુકૃત નથી. તેને કારણે તો તેણે કેન્દ્રલીય પ્રતિલાઓ ગુમાવી છે. વિદ્યાના પ્રભાવને જરૂરે, એવી કો સંસ્થા ઉભી થશે અરી !

૪. માનવતાની શાધમાં

સાંજે ગાયો વેર આવે; | તે તો જોરજ કાલ. રાતના જોણમાં કે જોશાલામાં રહે. સાંજે ને સવારે ગાયો હોછવાય ને જોચરમાં ચાલી જય. અપોરા ત્યાંજ ગાળો. અપોર-માધ્યાદન પહેલાનો સમય, તે સંગ્રહકાલ. ગાયોની એ દ્વિનયાર્યા.

હેવરાતે છુબનયાર્યા એ રહેતે જ ઘડી હતી. યજ-સેવાનું વલ્લક તેણે તો ધારણ કર્યું હતું. ગાયોને ચરાવવાનું વિશેપ વત પણ તેણે લાધું હતું. ચારાયણ નામને

તણે દીપાંથું હતું. સાંજે ગાયો આવે, તેમને દોહવી. તેનાં દૂધથી સાંજનો અભિહોત્ર કરવો; સવારે કૃતી ગાયો દોહવી અને યજમાં તેનાં દૂધા વપરાય.

ગાયોને સાંજ-સવાર સુધી જોઈએ માં સાચવવી જોઈએ. તેમનાં થાનમાં દૂધ ભરેલાં હોય, ગાયોને એ વખત દોહવાની, માટે સાંજની અને સવારની સંધ્યા પ્રપિત્વ ગણ્યાય. ગૃહસ્થનું જીવન પણ એમ જ ધડાય છે. તે ધરંમાં રહે અને તેની શક્તિએ સચવાય; તેની જો-મેધનું રક્ષણ થાય; મન-મતિની જેમ ગૃહસ્થ અને ગૃહિણીનો મેળ સધાય.

યજને માટે, સમાજની સેવા માટે ગૃહસ્થે બહાર નીકળવું જોઈએ. સંગવર્થી જોરજ સુધીનો કાલ માનવીને કમાવવા માટે, ધનોપાર્જન માટે. સાંજ-સવારનો કાલ શક્તિના સંચય માટે.

જીવનને વત બનાવી, દેવરાત નચિંત હતો. સુનંદા પણ તેને અનુકૂળ મળી હતી. સૂર્ય જેવા તેજસ્વી પુત્રને આપી; તે સકળ બની હતી. ધરનાં કામકાજમાં તણે તન-મન પરેવી દીધાં હતાં. બંને સુખી હતાં.

‘સુનંદા આજકાલ કાંઈ ચિંતામાં દૂષેલી રહે છે. ગાયો આવે ને તું દોહવાની તૈયારી કરે. એમાં થોડો વિલંબ થાય છે. શું પુત્ર યાદ આવે છે?’

‘તમને પણ યાદ તો આવે. હું જરા ઉતાવળી; તે તેને પિતાને બેર મૂક્યો આવી. ત્યાં આઠલાં વર્પ રહ્યો ગયો, એન્ન મને તો વિસ્મય થાય છે. પણ...

‘પણ, શું? એ ત્યાં જીવનભર થોડો રહેવાનો છે. આવ્યો જણુને...

‘આવ્યો, આવ્યો, પિતાજ! મા, મા, સુનંદા...

નાના બાળકની જેમ યાજવલ્કય માને બેઠી પડ્યો. તેના જોળામાં ભાયું મુકીને તે ધૂસકે ધૂસકે રહવા લાગ્યો. તેની સાથે માની આંખમાં પણ આંસુ આવ્યાં. પુત્ર આવ્યાના હર્ષનાં આંસુ હતાં કે તેના શોકમાં સમવેહનાનાં, તેનો તાકોણ નિર્ણય કરે?

એ દરથ જેવા ગાયો થંભા ગઈ, વાછડાં ધાવતાં બંધ થઈ ગયાં.

‘લે ચાલ હવે, આ ગાયો તને જોલાવે છે. પુત્ર હવે પાછો જવાનો નથી. સાંજથો તે સવાર સુધી ધરાઈનો વાતો કરું. ધણું જાન લઈને આવ્યો છે.’

પિતાને પ્રણામ કરવાનું તો તે ભૂલી જ ગયો હતો. તણે વિનય કર્યો:

‘આ યાજવલ્કય, વાજસનિ, દેવરાતનો પુત્ર પ્રણામ કરે છે.’ પિતા પુત્ર બેઠી પડ્યા. ગાયનાં તાજાં દૂધ માતાએ પાયાં અને તણે આરામ કર્યાં. કાંઈ, કેટલીય રાતોના જણે કે ઉજાગરા હતા.

યોગીથર યાજવલક્ય

સવારે વહેલા હેવરાત ને સુનંદા તો જાગી ગયાં ને જોસેવા, અન્નિ સેવામાં લાગી ગયાં. યાજવલક્ય ઉઠ્યો, ત્યારે તો સૂર્યનારાયણ ઉગી ગયા હતા. અભિનમાં આહૃતિઓ અપાઈ ગઈ હતી. ગાયો ચરવાને નીકળા ગઈ હતી.

યાજવલક્યની જીવનચર્ચાં બહલાઈ ગઈ હતી. તેણે વેદપાઠ કરવાનું છોડી દીધું હતું. સાંજ-સવારની કોઈ કિયા નિયમિત ન હતી. ગાયો જન્ય અને આવે. સૂર્ય આથમે અને ઉગે. તેને મન એક સરખું હતું. તે નાના એક બાલક બની ગયો હતો. માતા તેને જગાડે, નવડાવે, દૂધ પાય, ખવડાવે, ઝુવાડે એ રીતે તેનું ચાલતું હતું. થોડા દ્વિવસ તો આમ ચાલ્યું.

હેવરાતને તેની ચિંતા થઈ. તેણે સુનંદાને પુછી જેયું; તે શું ઉત્તર આપે? તેને પુત્ર મળ્યાનો આનંદ હતો. ડાઢો, શાણો પુત્ર તો પિતાને મહદ્દ કરે. ભલો, બોળો હોય, તે માતાને ગમી જન્ય. વળી થોડા દ્વિવસ જવા દીધા; પણ પુત્રનું વર્તન તો એ પ્રકારેજ રહ્યું. પિતાએ તેને પૂછી દીધું;

‘તને થયું છે, શું યાજવલક્ય! સ્વાધ્યાય કરતો નથી. સાંધ્યા-સનાત પણ નિયમિત કરતો નથી. સાવ જડ, અવધૂત જેવું તારું તો વર્તન લાગે છે.’

તેણે હસતાં હસતાં ઉત્તર આપ્યો :

‘પિતાજી, મને એક યોગિરાજનો બેટો થઈ ગયો; નામ હતું, લિરણ્યનાલ કૌશલ્ય. તે કહે, એટા, કાઈ કરવાનું નથી. જીવન તો લાલા છે. ચાલે તેમ ચાલવા હેવું, ન હર્ષ કે શોક, ન વિપાદ કે પ્રસાદ...’

પિતાએ તેને અધ્વર્ય જ અટકાવી જણ્ણાવ્યું :

‘ભલે, ભલે! યોગી બનવું તો સારું છે, પણ તારા શરીરનો વર્ણ બહલાઈ ગયો છે. તારી કાંતિ હરાઈ ગઈ છે. શું બન્યું છે, તે તો કહે?’

તેણે દ્વાંકમાંજ પોતાની વીતક કથા જણ્ણાવી. તેણે વધારામાં કહ્યું :

‘પિતાજી, માનવ પરથી મારી શ્રદ્ધા ઉડી ગઈ છે. વિદ્યા આપનાર ગુરુ તો ઉદાર ચરિત હોય. શિષ્યનાં હિત તેને હૈયે વરસ્યાં હોય. પહેલા ગુરુ કર્યાં; તેમને પ્રતિપદ્ધાની ચિંતા હતી. ભલિમા વેહનો ગાય, પણ નગદ-વેહ શામાં છે; તેની જ ચિંતા. ભલા, ધન-સાધન માટે જ વિદ્યા ભણુવાની!

‘મેં તો ત્યારે જ નક્કી કર્યું હતું કે, હવે ઝીન ગુરુ કરવા નહિ. તમારી પાસે રહેવું અને આનંદ કરવો. ત્યાં મા મને દાહા પાસે સુકી આવતી રહી. વિદ્યાનું વાતાવરણ હતું, એટલે ગમી ગયું; પણ દાહા ભારે કંઠાય્યા. વાત પકડી, તે છોડે જ નહિ. વાણી જુહી અને વર્તન જુદું. તેમની વિદ્યા તો વારી-ખારા ટોપરા નંબી.

તેમની સાથે ધોણે ડેકાણે ગયો. પણ સાચી વિદ્યા જેવાની ના મળી. મને થાય છે, માનવ આટલો તુચ્છ કેમ હશે?, શું, એક તુચ્છ આળવિકા માટે વિદ્યા મેળવવાની કોઈ પ્રતિધા જ નહિ?’

એ ખાલકની વેહના પિતા સમજ શક્યો. તેને પણ ગુવનમાં કડવા અનુભવ થયા હતા. પિતાને હાથે જ તે વેચાઈ ગયો હતો. માનવ માનવ વચ્ચે લેટ પાડવામાં આવતો. વરણુના પાશથી બધા જ જકડાયા છે; તેમાંથી પામર શી રીતે છૂટે? તેણે ધીરજ આપતાં જણાવ્યું:

‘પુત્ર, તારે હૈયે જે વેહના જગ્યા છે, તેમાંથી જ નવા વેહ જગશે. કોઈ માનવને ગુરુ સ્થાન ન આપે, તે તો બરાબર છે; પણ જેણે માનવને જત્નમ આપ્યો; જેણે માનવતાને જગાડી; એ સ્વયંભૂ, એ વિવસ્વાન સૂર્ય છે; સવિતા નારાયણ છે. તેમણે માનવને મન આપ્યાં છે અને ભતિ પણ આપી છે, તેમને શરણે તું પહોંચ્યા જ.’

પિતાના એ સરળ સ્વભાવ માટે યાજવલ્કયને આદર જાગ્યો. તેને થયું:

‘હું ગુરુ શોધવા બહાર નીકળ્યો ને નિરાશ થયો. બધાને ગુરુ બનવું છે. આ પિતા આટલા જાની છે, અનુભવી છે, અતાં તેમને ગુરુ બનવાની ઈચ્છા જ જગતી નર્થી. તેણે વિનયથી જણાવ્યું:

‘પિતાજી, તમે જ મારા ગુરુ! મારે ખીલે કંધાં શોધ કરવા જવી.’

‘ના, પુત્ર! હું પણ માનવ છું. એકલા ગુણ હોય; તે હેવ અને અને ઉચ્ચે ચર્ચી જન્ય. એકલા હોષ હોય, તે દાનવ અને અને નીચે એસી જન્ય માનવ તો ગુણ અને હોષનું મિશ્રણ! હાં, તેને માર્ગ અતાવવો, તે માર્ગ કામ. બાક્ષી, તેને માનવ માત્ર માટે અદ્ધા ઉકી ગંધ હોય; તો તારે નવી જ પ્રેરણા જગાડવા પડશે.’

‘પિતાજી માર્ગદર્શન તેણે સ્વીકારી લીધું. સૂર્યની આરાધના કરવા, તેણે પુરુષચરણ શરૂ કરી દીધાં. તેની ભતિ સરળ હતી. તેના હૈયા પર નવા ભાવ જગવા લાગ્યા. તેણે દૂર ગગન મંદળના સૂર્યને નીરખી લીધા. તેજ સૂર્યના પ્રેરક સવિતાને તેણે પેતાની અંદર હૃત્ય પર એસાડી દીધા અને તેણે આંખો બંધ કરી દીધી. તેની ઈદ્રિયોના વ્યવહાર થંભી ગયા. તે ધ્યાનસ્થ બની ગયો. તેના અંતર આકાશમાં પ્રકાશ પથરાતો હતો. ત્યાં પ્રકાશના પુંજમાં તેને સવિતા નારાયણનાં દર્શન થયાં. મરતક પર હાથ મૂકતાં, તેમણે જણાવ્યું:

‘યાજવલ્કય, તારી પર હું પ્રસાન્ત થયો છું. તું વરદાન માંગી લે.’

એ તો ધ્યાનસ્થ હતો. તેણે આંખો જોખી. જેનું તે ધ્યાન ધરતો હતો; તે સવિતા નારાયણ તેની સામે ઉલા હતા. તેણે હાથ જોડી, માંગણી કરી:

‘મારે વિદ્યા જોઈએ. તમે મારા ગુરુ બનો. તમારી પાસે રહીને; તમારી સેવા—શુશ્રૂપા કરીને મારે વિદ્યા મેળવવી છે, જે સરા તાજ રહે અને પ્રેરણા આપતી રહે.’

‘યાજાવહક્ય, જે ઓક હેકાણે ઐસીને સ્વાધ્યાય કરે, તે બીજને વિદ્યા આપે. જે હરતો, ફરતો હોય; તે શા રીતે ભણાવી શકે? મને ઓક મુહૃત્પણ યોલી જવું, પાલવે નહિ. આ વિશાળ ગગન મંડળમાં બ્રમણ કરું છું. મારાં એ બ્રમણ અયક્તા જય, તો જગતસરના વ્યવહારો થાંસી જય.’

‘ઓનો ઉપાય મારી પાસે છે. મારા ગુરુએ યોગવિદ્યા શાખાની છે. સૂક્ષ્મ ડ્ર્યુ ધારણ કરી લઈશ અને આપની પાસે ઐસી જધશ. આપનું બ્રમણ અયક્તા નહિ અને આપની વિદ્યા મને મળી જશે.’

વિદ્યા અન્નિ જેવી તેજસ્વી છે, તે હાંકી રહ્યાતી નથી અને છુપાવી શકતી પણ નથી. જેની પાસે વિદ્યા છે, તે બીજને આપવા માંગો છે. સૂર્ય પાસે એ નેદનવિદ્યા હતી. તેને સુરક્ષિત રાખ્યા હતી. તેને મેળવનાર અધિકારી શિષ્ય આને મળી ગયો. સૂર્યે તેને પોતાના રથમાં ઐસાડી હીધો; પણ એ તો ઓકાસન થયું. સૂર્યની પાસે ઐસવું અધરું પણ છે.

સૂક્ષ્મડ્ર્યુ તો હતું જ. સૂર્યની સંસુખ ઐસવાચ્ચ અનેરો લાલ પણ થાય. તેણે રથની આગળ જોડેલ યોડાના કાનમાં સ્થાન લીધું. સૂર્ય જે વિદ્યા આપે; તેનાં તેણે સાવધાન થઈને અવણ કરવાનાં હતાં.

સૂર્યે એ વેદનો જનનો યોલી હીધો. તેમનાં બ્રમણ ચાલુ રહ્યાં; ત્યાં ન રાત, ન દિવસ. સૂર્યની હાજરીમાં લલા, અંધકાર અને આગસ રહે શા રીતે?

ચાર વેદોની વિદ્યા તેણે સહજમાં મેળવી લીધી. સૂર્યનારાયણે તેનાં વ્યાખ્યાન, પ્રવચન પણ રંગૂ કર્યાં. એમાં અહીંવિદ્યા આવી ગઈ અને યોગવિદ્યા તો સહજ સ્ફુરતી હતી.

ગુરુ શિષ્યનો ઓક અનેરો યોગ બન્યો હતો. વ્યધિનો ઓકતા સંધારી હતી. શિષ્યના શરીરના નાભિશાખમાં સૂર્ય મંડળ પ્રતિણિંઘિત થતું હતું, ત્યાં આકાશમાં સૂર્યનું મંડળ ચમકતું હતું. બંનેનાં તે આધિભૌતિક શરીર હતાં; તે બંને મળો, તે વ્યધિનો લોપ થઈ જય. શિષ્યના શરીરમાં અંતર્યામી પુરુષ રહેલો હતો; સૂર્યના મંડળમાં સવિતા નારાયણ બિરાજતા હતા, બંનેનાં તે આધિહેવિક શરીર હતાં. બંને પોતાના રથને મહાન હતાં, બંનેના યોગ સંલવે નહિ.

૧. સ તથેતિ પ્રતિજ્ઞાય પ્રવિશ્યાદિત્યવાજિન : ।

કર્ણેઽપઠત् તતો વેદાન् ચતુરો�પિ હિ તન્સુખાત् ॥

દાં, એ યાજવલ્કયના હૃદયમાં ધી-ધારણા હતી. હૃદયના પાત્રને શુદ્ધ બનાવી દીધું હતું. તેમાં કોઈ વાસના રહી ન હતી. અહીં સવિતાનારાયણુની અંદર વરણીય ભર્ગ હતું. આ ભર્ગના મધુર પ્રવાહ વહીને શિષ્યના ધારણાપાત્રમાં ભરવા લાગ્યું હતું. હવે તે ભર્ગ છલકાવા લાગ્યું હતું. આ તો અધ્યાત્મ યોગ; જેમાં સાક્ષાત્ સૂર્ય ગુરુસ્થાને હતા.

‘તારી વિદ્યા પૂરી થઈ, યાજવલ્કય! તેનો સારી રીતે પ્રચાર કરને. આ વિદ્યા સદ્ગતા તાજી રહેશે. તેને કાલના યામ-ગતિના અસર નહિ થાય. તે શુદ્ધ છે અને શુદ્ધ બનીને સર્વનાં જીવન ઉત્તીર્ણશે.’

તેણે ગુરુસ્થેવનાં ચરણોમાં પ્રણામ કર્યા અને તેની આંખો ઝુલ્લી ગઈ. તેની સામે માતા સુનંદ્રા અને પિતા દેવરાત એઠા હતા. બહાર મધ્યાಹનનો સૂર્ય તપતો હતો.

તેણે જીબા થઈ, માતા-પિતાનાં ચરણોમાં પ્રણામ કર્યા. તેનું શરીર સૂર્યની જેમ પ્રકાશતું હતું. તેણે નવું જીવન મેળવી લીધું હતું. તેનાં પુરસ્ચરણ સકળ થયાં હતાં. તેની તપક્ષયર્થ સિદ્ધ થઈ હતી

યાજવલ્કયના કીતિં ઇલાવા લાગી. ઋપિયોમાં તેની ગણુના થવા લાગી. તેની પાસે વિદ્યાર્થીઓ આવવા લાગ્યા. હેવરાતનું જે ચમત્કારપુર વિદ્યાના ચમત્કારથા પ્રકાશવા લાગ્યું.

પ્રત્યક્ષગોચરં બ્રહ્મ સાક્ષાદ् યસ્ય રવિંસુ : ।
કાયેન મનસા વાચા યાજવલ્કયં નમામ્યહમ् ॥

—કાણવ યજુર્વેદ સાયણભૂમિકા ।

૫. સત્યના ભાર્ગ

સૂર્ય નારાયણુ જે વિદ્યા આપો; તેનું રહસ્ય આ હતું :

‘આ લોકોમાં એ જ આખત છે, એક સત્ય અને અનૃત; ત્રીજી ચોજ તો છે નહિ. સત્ય એજ હેવો છે, અનૃત તો માનવો છે. ‘હું અનૃત છોડી સત્યને પામું, આ પ્રત માનવે કરવાનું છે. એ કરનાર માનવી દેવભાવને પામે છે.

‘ભાઈ, તારે સાચું ઘોલવાનું છે. આ સત્ય છે, તેને આધારે તો બધા હેવો પ્રતનાં આચરણ કરે છે. સત્ય છે, તેજ યશ-પ્રતિષ્ઠાનું મૂળ છે. જે વિદ્યાન સત્ય બોલે છે, તેનો યશ વધે છે.’

સત્યને જીવન સાથે જોડી દેવું; એ વિદ્યાનું ફળ છે, સમૃદ્ધિ છે; ત્યાં વિચાર અને આચારની એકતા સંચાય છે. મનની વૃત્તિ સ્થિર બને છે.

યાજવલ્કયે જે વિદ્યાના પાઠ ભણ્ણાવવા માંડ્યા; તેની શરૂઆતનો પાઠ ‘સત્યં વદ સાચું ઐલો’ છે.

‘ગુરુહેવ, આ કામ અધરું છે. જર્યાં માનવીના વ્યવહાર જ જૂડા ચાલતા હોય; ત્યાં સાચું ઐલનારતું ચાલે શું? તેને તો નિરાશા જ મળો.’

કોધક વિદ્યાર્થીને શાંકા જગે; તેનું સમાધાન કરતાં, તે જર્ણાવતાઃ

‘તારી વાત ખરાખર નથી. જૂઠ તો વ્યવહારમાં નભે નહિ. તેને સાચનો ઓપ આપવો પડે. જૂઠું ઐલનાર કહેશે: ‘મારી વાત સાચી છે. તમને સોંગદ્પૂર્વક કહું શું?’

અમને સાચું ઐલવાનો અભ્યાસ પડે, તવો કોઈ ઉપાય શોધી આપો.’

‘મનની વૃત્તિને કેળવવાનો માર્ગ છે: આ ઉપચાર છે.’

ગુરુહેવે મનોવિજ્ઞાનની ભૂમિકા એ રીતે રંજૂ કરી. યજો પહેલાં પણ થતા હતા. તે જ યજનાની પ્રણાલીકાને સરળ બનાવ્યા, મંત્રોનાં સંકલન કરી, એક સાદી વિધિધડી કાઢી.

સાંજે ને સવારે અધિન પાસે ઉલા રહેવું. શુદ્ધ જલ હાથમાં લેવું અને આચમન કરવું, તે પાણી પી જવું. આતું રહય શું છે?

જે માણુસ જૂઠું ઐલે છે, તે અમેધ્ય-અશુદ્ધ ગણ્ણાય છે. તેની પૂજન દેવો લેતા નથી. જલ તો મેધ્ય-શુદ્ધ છે. જલનો સ્પર્શ કરવાથી દેવોને નિશ્ચય થાય છે.

હુંવે, આ માણુસ વત કરવાનો; એટલા માટે તે શુદ્ધ-મેધ્ય બન્યો છે. જલ તો પવિત્ર, પવિત્રનો સ્પર્શ કર્યો; તેથી તે માણુસ પવિત્ર બન્યો. હું તેણે હાથમાં જલ લઈ સંકલ્પ કરવાનો છે.

આ સંકલ્પ એ તો યજનાની શરૂઆત છે. વ્રતનો આરંભ છે. તેથી નિશ્ચય પાકો થાય છે. સંકલ્પ વિના કામ કરો; તેમાં કાંઈ લક્ષીવાર આવે નહિ. મન તો ચંચળ અધવચ્ચ કામ મુક્કી હે. આહરેલાં અધૂરાં રહી જય. વત માટે, યજ માટે એ પ્રતિજ્ઞા લે છે, સંકલ્પ કરે છે:

‘હે અધિન, તમે વતના પાલક પતિ છો. તમારી સાક્ષીમાં હું આ વત આચરું શું. તે પુરું કરવાની શક્તિ ધરાવું શું, તે મારું વત પુરું થાય. હાં; અનૃત-જૂહને છોડીનો, હું આ સત્યના માર્ગનો સ્વીકાર કરું શું.’

યજ એ તો શ્રવન સુધારવા માટે અધ્વર છે. માનવને અધિન શક્તિ આપે છે, માટે અધિન અધ્વર્યું ગણ્ણાય છે. જેણે આ વત લીધું, સંકલ્પ કર્યો, તે યજમાન ગણ્ણાય. તેને સંકલ્પ કરવાનાર આચાર્ય અધ્વર્યું ગણ્ણાય. યજ-અધ્વરના માર્ગનો એ લોભિયો છે.

આ યજની દેખરેખ રાખનાર એક અત્મા હોવો જરૂરી છે. તે યજમાનની અદ્ધાને પારખી લે છે. કોઈ ઉણુપ હોય, તો ફૂર કરે છે. વધારાનું કોઈ કામ થવા ન હે; તે વિષે કાળજી રાખે છે. તે પૂછી લે છે : ‘તને યજમાં કોણું જોડે છે?’

૧ અભિનમાં જે આહૃતિ આપવાની; તેની તૈથારી અધ્વર્યું એ કરવાની. અભિનમાં જ્યારે હોમ કરો, ત્યારે મંત્ર અણુનાર એક હોતા જોઈ એ. સાથે સામ ગાનાર એક ઉહુગાતા જોઈ એ. દેવોને સામ ગાન મધુર લાગે છે. વધારે લંઘાવે નહિ ને એ રૂમ એ રૂમ જોલનાર એક હોય; તો પણ આ યજમાં ચાલે !

યાજવલ્કય મહારાજે યજની પ્રક્રિયા સરળ બનાવી દીખી. સ્તૂર્યનારાયણું પાસેથી તેમને તો ચારેય વેહ મજ્યા હતા; તથી તેમણે મંત્રોનાં સંકલન કરી દીધાં; સાથે કાલનો નિર્ણય પણ કરી આપો.

દર માસે એક ઈંદ્ર કરવાની; તેના એ લાગ પૂર્ણિમાની સાંજ અને વહ પડવાની સવાર; તે રીતે અમાસની સાંજ અને સુહ પડવાની સવાર. આનો સંકલ્પ પૂર્ણિમાની સાંજે કરવાનો, પછી અમાસની સાંજે નવો સંકલ્પ કરવાનો નહિ. પૂર્ણિમાની સાંજે તો યજમાને ઉપવાસ કરવાના; વત પાળવાના.

યજમાનની અદ્ધા અને લાવનાને વશ થઈ; દેવો અભિનશાળામાં અભિનની સાથે આવીને વસે છે, તેમની સાથે યજમાન વસે, તેતું નામ ઉપવાસ. તેમની હાજરીનો સ્ત્રીકાર કરવો; તે વત ગણ્યાય છે. પૂર્ણિમાની રાતે આવનાર અને પડવાની સવારે આહૃતિ લેનાર ઐજ મુખ્ય દેવ છે. એક અભિન અને ખીજ સોામ. મજનપતિની હાજરી પણ ગણ્યાય છે. અમાસની રાતે હેવરાજ ઈન્દ્ર પણ વધારાના દેવ તરીકે આવે છે.

પૂર્ણિમાની સાંજે સંકલ્પ કર્યો; તે અમાસ પદ્ધતિના સુહ પડવાએ પૂરો કરવાનો. ત્યારે પણ લાથમાં જલાલેવાનું અને આ મંત્ર જોલવાનો :

૨. હે અભિન, હે વતપતિ, મેં વતનાં આચરણ કર્યાં; તે પુરાં કરી શક્યો, તે સક્ષમ થયાં. હવે પહેલાં જેવો હતો, તેવો બતું છું ‘અહાં’ અત્મા તેને ધૂટો થવામાં મહત્તુ કરે છે.

૩ ‘આ યજમાં જેણે તેને જોડ્યો હતો, તે તંત્ર છોડે છે.’ અધ્વર્યુ, હોતા અને ઉહુગાતા પણ તેમાં સાથ આપે છે. યજમાન શુલાશિપ લે છે.

યજ્ઞવેહના પહેલા એ અધ્યાયોમાં હર્ષ—પૂર્ણિમાસ ધર્મિના મંત્રોનાં સંકલન કરી, યાજવલ્કયે પ્રક્રિયાને સરળ બનાવી છે. વીજન અધ્યાયમાં સાંજ—સવારે થતા યજ અભિનહોન અને કંતુ કંતુ પ્રમાણે થતા ચાર્તુમાસ્યની પ્રક્રિયા બતાવી છે. ચાર્થી આડ

સુધીના પાંચ અધ્યાયોમાં સોમયાગની પ્રક્રિયાના મંત્રોનાં સંકલન કર્યાં છે. નવમાં અને દશમાં રાજસૂય અને વાજપેય યાગના મંત્રોનાં સંકલન છે.

૧૧ થી ૧૮ સુધીના અધ્યાયોમાં અહિનયયન આવે છે. આ એક વિશેપ વિધિ ગણ્યાય છે. અહિન રાખવા માટે ત્રણું થરમી એક વેદી ધીંટકાઓ—ઈંદ્રાની અનાવાય છે; તેને પાંચ ચિત્તાઓની વેદી કહે છે. પહેલા થરમાં પૃથ્વી, ખોળ ચિત્ત ખાલી તે પઢીના થરમાં અંતરિક્ષ અને તે પઢી ચોથી ચિત્ત ખાલી. પાંચમાં થરમાં સ્વર્ગની ભાવના છે. આ ત્રણું લોં, ત્રણું હેવ, ત્રણું વેદ, ત્રણું ધાતુનાં મેળમાં પાંચ ભૂત, પાંચ તન-માત્રા વગેરેની ગણ્યના જોડવામાં અનેરી કુશળતા બતાવે છે. માનવના મનો-વિજાનની પ્રક્રિયા અતાવનાર અહિનયયન એક અનેરી સંશોધન ગણ્યાય છે, પણ તે આજે તો સાવ વિસરાઈ ગયું છે.

અધ્યાય સોળમો સ્ફોને નામે પ્રસિદ્ધ છે, તેને શતરુદ્રિય કહે છે. રૂદ્ધના મન્યુને શાંત કરવામાં આ સુતિ પ્રાર્થના, જ્ય, હોમ વગેરે સ્વતંત્રી રીતે કરવાનો પ્રચાર પણ ધર્મો પ્રાચીન છે. સમાજનાં વિવિધ 'કામધંધા' કરનારાઓની એમાં ગણ્યના જેતાં, તો તેનું મહત્વા વર્ધી જય છે. ૧૮, ૨૦ અને ૨૧ ત્રણું અધ્યાયો સૌત્રામણી યાગ છે. સુત્રામા-ઈન્દ્ર માટે સરસ્વતી અને અધ્યિનીકુમારોએ વિશેપ ઉપચાર કરેલા; તથા તે લેપજ પ્રયોગ હોવાથી વિવિધ પ્રકારનાં અન, એપંધ વગેરેના રસ, આસવ, અદ્ધિપુર, સુરાનો નિર્હેશ જોવાને મળે છે.

બાવીસથી પઢીશમાં અશ્વમેધ યાગના મંત્રો છે. અધ્યાય ૨૨ માં નો ૨૨ મો મંત્ર આ બ્રહ્મન બ્રાહ્મણો પ્રસિદ્ધ રાંદ્રગીત છે. પઢીના પંદર અધ્યાયો ભિલ-પરિશેપ તરીકે લેવાય છે. જેમાં ઋગ્યાઓ, ખામગીતિઓ, અર્થર્વના મંત્રો સાથે કેટલાંક રહસ્ય લર્યાં આરણ્યક અને ઉપનિપદનાં રહસ્યો પણ જોવાને મળે છે. આ પંદર અધ્યાયોનું સંકલન પણ યાજવદક્યેને કર્યું છે. ૩૧ મા અધ્યાયમાં પુરુષસૂક્ત, ૩૨ માંનું તદેવામ્રિ: ઉપનિપદ, ૩૪ માનું શિવસંકલ્પ ઉપનિપદ, ૩૬ માનો શાન્તિપાઠ અને ૪૦ માંનું ઇશાવાસ્યોપનિપદ્દ એક વિશેપ સ્થાન ધરાવે છે. ૩૭ મા અધ્યાયના હેવાની સુતિમાં અભિ, ઈન્દ્ર, અને સોમ ની પ્રધાનતા જેતાં; તો એ યાજવદક્યે ગોડવેલી યજોની પ્રક્રિયામાં અનિહોત્ર, ઇચ્છિ અને સોમ પ્રકૃતિયાગમાં અધા યાગોનો સમાવેશ થઈ જય છે.

ऋગ્વેદ સંહિતામાં અભિ, ઇન્દ્ર અને સોમની સુતિઓ જી સુખ્ય છે. સામવેદમાં તો આગનેયકાણ્ડ, એન્દ્રકાણ્ડ અને સૌમ્ય પાવમાન કાણ્ડ ની યોજના છે, તેની સાથે આખીય યજ્ઞિય પ્રક્રિયાનો એક કુમ સમજવામાં ધર્મી સરણતા થઈ પડે છે. યજની જટિલ પ્રક્રિયાઓ દૂર કરવાનું એક કાન્તિકારી પગણું આ યુગપુરુષે ઉડાવેલું છે.

મંત્રોના સંકલનમાં સંહિતાને વ્યવસ્થિત કરી, યજનાં રંહસ્ય ઉકેલવા માટે શતપથ ખાલણું રંજૂ કરનાર પણ આજ યુગપુરુષ છે. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષની જે પ્રાચીન પરિલાપા હતી; તેને મતોવિજ્ઞાનની ભૂમિકા પર ચોજવાનું સાહસ પણ આજ પુરુષ કરી જણે છે.

યજ્ઞ કરનારાઓમાં દેવયાળું અને આત્મયાળુના એ મુખ્ય વિલાગ પાડીને, તેમણે દેવયજ્ઞનમાં વ્યક્તિ, સમાજ અને રાષ્ટ્રની વિકાસ પદ્ધતિ આદેખા છે અને આત્મયજ્ઞનમાં વિશ્વપુરુષ દ્વારા સ્થપાયેલ આત્મા-ઈશના આવાસની ઉદ્દાર દશ્ટિ અપનાવી છે. તે ચાર પુરુષાર્થને આ રીતે ઘટાવી શકાય:

પહેલા દશ અધ્યાયો ધર્મ અર્થાત् વ્યક્તિ વિકાસનું પહેલું સોપાન છે, ખીજન (૧૧-૨૦) દશ અધ્યાયો અર્થ સાધના સમાજ વિકાસનું ખીજું સોપાન છે, ત્રીજન (૨૧-૩૦) દશ અધ્યાયો કામ-ચોજના રાષ્ટ્રના વિકાસનું ત્રીજું સોપાન છે અને ચોથા (૩૧-૪૦) દશ અધ્યાયો મોક્ષ-વિશ્વ સમગ્રના ઉદ્દાર દર્શાનતું ચોયું સોપાન છે.

શરૂઆત દેવયજ્ઞનથી અને સમાધિ આત્મયજ્ઞનથી થાય છે, જેની સાધના યજમાને કરવાની છે અને યજમાન પ્રજ્ઞપતિનું સ્વરૂપ છે. તે રીતે યજ્ઞવેદની તૈત્તિરીય સંહિતામાં કાંડાનુક્રમ પ્રમાણે પહેલા કાંડના પ્રજ્ઞપતિ અને પાંચમા કાંડના સ્વયંભૂ પ્રજ્ઞપતિ છે. યજના મુખ્ય પાંચ પુરુષોમાં યજમાન પહેલા કાંડના અને સ્વયંભૂ અહ્સા પાંચમા કાંડના ઋપિ ગણ્યાય છે. તે પ્રમાણે ખીજન કાંડના સોમ-અધ્વર ઋપિ છે, જેમાં અધ્વર્યું તરીકે યજનો મુખ્ય પુરુષ ગણ્યાય છે. યજ્ઞવેદ એ રીતે અધ્વર વેદ કે અધ્વર્યું વેદ ગણ્યાય છે.

અધ્વર્યુંને યજ્ઞ-નિગાહ ગદ્ય મંત્રો ભણવાના હોય છે, ઉપરાંત પ્રૈષ પ્રવૃત્તિ માટેની આજ્ઞાઓ આપવાની હોય છે અને યજની સામગ્રી હવિર્દ્વિ વગેરે તૈયાર કરવાનાં હોય છે. તે અધ્વર્યુંને હોતા અને ઉહ્ગાતાનો સાથ સહકાર મંત્રો ભણવામાં ભણે છે, એ પ્રમાણે ત્રીજન કાંડ અગ્નિહોત્ર, અગ્નિચયન ના દ્રષ્ટા અગ્નિ હોતા અને ચોથા કાંડ વૈશ્વદેવ ના દ્વારા વિશ્વહેવ ઉહ્ગાતા કુમ પ્રમાણે આવે છે, તે કાંડાનુક્રમની પ્રક્રિયાને મુનિવર યાજવલ્કયે સરળ કરીને પહેલા એ અધ્યાયોમાં રંજૂ કરી છે.

પહેલો મંત્ર ઇષે ત્વોર્જત્વા બંધીજ યજ્ઞવેદ સંહિતાએની શરૂઆતમાં આવે છે. શતપથ બ્રાહ્મણ વ્યાખ્યાન વિવેચન ઇષે હોવાથી તેની શરૂઆત વ્રત અહણુથી થાય છે, જ્યાં પાંચમા મંત્રથી વ્યાખ્યા શરૂ થાય છે.

યોગીવર યાજવલક્ય.

આમ તો દર્શ પૂર્ણમાસ-ધર્ષિ એકજ યાગ છે, પણ દર્શ યાગ માં ઈન્દ્રને દવિ આપવાની એક વિશેપ પ્રક્રિયા શતપથ આલણ (૧/૭/૧) માં આપી છે. દહીંમાં દૂધ મેળવી જે હવિ તૈયાર થાય, તે સાંનાચ્ચ ગણ્ણાય છે, જે ઈન્દ્ર કે મહેન્દ્ર ને વિશેપ પર્ય છે.

દર્શપૂર્ણમાસ યાગના સામાન્ય પ્રકરણમાં ગાડામાંથી ડાંગર લાવી, ચોખાનો લોટ અનાવી, પુરોડાશ-ભાખરી કપાલમાં તૈયાર કરવી, જલપાત્ર-પ્રણીતા ભરવી, વહિની રૂચના કરવી, ત્રણ અમૃતાને સમિદ્ધ કરવા સમિદ્ધા મૂક્ષી, સામિદ્ધેની ઋચાઓ, ભાણી, મુખ્ય આહુતિની સાથે આગળ પાછળની આધાર અને પ્રયાજ-અનુયાજ ની આહુતિઓ આપવી, સ્વિષ્ટકૃત, શંખુવાક, સૂક્તવાક, પૂર્ણાહુતિ, વિષણુક્રમ, વતવિસર્જન વગેરેના મંત્રોનો કુમ ગોડવવામાં યાજવલક્યની એક વિશેપતા જોવાને મળે છે.

તેના જ વિવેયન રૂપે શતપથ આલણના પહેલા કંડમાં એ પ્રક્રિયાનાં રહેસ્ય સમજનવવા ઉપરાંત, હોતાઓએ ભણુવાની સામિદ્ધિની ઋચાઓ, હોતૃવરણ, શંખુવાક વગેરેના મંત્રોનો પાઠ બીજુ સંહિતાઓમાંથી ઉધૃત કર્યો છે; જેથા મૂળસંહિતા નો ભાર હળવો થાય.

ઉપર બતાવેલી પ્રક્રિયા પ્રમાણેજ દર્શયાગનો કુમ છે, પરંતુ ઈન્દ્ર-મહેન્દ્રને જે સાંનાચ્ચ હવિ આપવાં છે, તે વિશેપ બાયત સામાન્ય પ્રકરણમાં ગોડવવા જતાં કુમ સચવાય નહિ, તેથી શરૂઆતના ચાર મંત્રોમાં એ સાંનાચ્ચ તૈયાર કરવાની પ્રક્રિયાના મંત્રો ગોડવેલા છે :

એ સાંનાચ્ચ માટે દહીં અનાવો, તે માટે દૂધ જોઈએ. તે દૂધ ગાયની પાસેથી મેળવો, તેમાં તેના વાછડાની સંભતિ જોઈએ. તે વાછડાને દૂધ પાવું. હવે તેને ગાયના થાનથી છોડવો છે, તે શા રીતે બને ?

હાથમાં લીલા શમી વૃક્ષની ડાળ લીધી. તેને પણ કહેવું પડે; ઇથે ત્વા છિનજી ઊર્જે ત્વા તને અત્તને માટે બળને માટે છેદું છું અને તેની ઝાપટરી વાછડાને છુંદું કરવાનું. તેને કહેવાનું ‘તમે વાયુ રૂપ છો, હેવ સવિતા, તને સારા કર્મને માટે પ્રેરણા આપો.’ હવે ગાયની રતુતિ કરવાની. તેનો કોઈ વધ ન કરે, તેને કોઈ ચોરી ન જય. ઈન્દ્ર માટે તેનાં દૂધ લેવાનાં છે. ગાયનાં નામ તો ગંગા, જમતા હોય, મંત્રોમાં તેને બહલે વિશ્વાયુ : વિશ્વકર્મા વિશ્વધાયા નામ રાખ્યાં છે. તે દૂધને મેળવી ઊંચે થીંકા પર સુકતી વખતે ભણુવાનું છે, ઈન્દ્રનો ભાગ છે, તારામાં મેળવણ સોમનું છે અને પણી વિષણુદેવને સોંપણી કરવાની વિષ્ણો હવ્યં રક્ષ

આજે તો આ પ્રક્રિયા પણ જરિલ લાગે છે. હાં, તેના રહેસ્યને ભણુવાથી મનોવિજ્ઞાનની એક ભૂમિકાજ અની જય છે. યાજવલક્યની એ પ્રક્રિયાએ એક

આકર્પણ જગાડ્યું હતું. તે પ્રમાણે થોડા વિદ્યાર્થીઓ પણ તૈયાર કર્યા હતા; જે આ પ્રક્રિયાને સારી રીતે જણી શકે અને તે પ્રમાણે કર્મ કરવી શકે.

એ સમયે અભિહોત્ર યાગ ધણા પ્રચલિત હતા. સાંજે ને સવારે સંધ્યાકાળે અભિમાં આહૃતિ આપવી; એ કાર્ય પણ જટિલ બનતું જતું હતું. ત્યાં પણ આચારનો લોપ થતો હતો. વિચારના મેળ પણ રહ્યા ન હતા. ત્રત, વૃત્તિ અને વર્તન માં ફેરફાર જોવાને મળતો. થોડાક ઝડપિયો આચાર્ય પાસે આવીને પૂછ્યા લાગ્યા :

‘ભગવન, આપે ધિણ્ઠની શરૂઆતમાં સંકલ્પ સૂચયબો છે અને તેમાં સત્યને મુખ્ય સ્થાન આપ્યું છે. તે તો બરોબર છે. પક્ષે પક્ષે એ ત્રત કરવાનું છે; તેથી તે નભી શકે. અભિહોત્ર તો સાંજ સવારનું નિયમિત કર્મ. તેમાં ભલા; સત્ય એલવાનું જણાવો, એ તો અધૃં લાગે ને?’

જીવનના એ વ્યવહારોની વિપરીતા જોઈને તો, યારાવલક્ષયને લારે નિરાશા જગ્યા હતી. સૂર્ય પાસેથી તાજ નવી વિદ્યા મળી ગયા પણી, તો હુંયે નવો ઉત્સાહ જગ્યેં હતો. મોટા ગણુંતા માણસો પણ જૂઢના વ્યવહાર કરે, છળકપટ કરે, દંલ-પાખંડ આચરે, પણી સામાન્ય જનની તો શું ગણુના?

આથી કાંઈ સત્યનાં મૂહ્ય ઓછાં થાય? સત્યથી તો માનવ જીવનમાં અધ્યાનગે છે. સત્યને આગ્રહથી વળગી રહેવાનું, તેમણે જીવન ત્રત બનાવ્યું હતું. તેમણે જણાવ્યું :

‘સામાન્ય માનવી જૂઢું ઓલે; એ તો હીંક! જોણે રોજ અભિહોત્ર જેવા પવિત્ર કામને કરવાનું સ્વીકાર્યું હોય; તે જૂઢું ઓલે, એ તો કેમ મનાય? તેના તો પૂજા-પાડ, સામાન્ય ઉપચાર—વ્યવહાર સત્યને આધારે જ ચાલે છે. જેમ અભિમાં ધીની આહૃતિ આપો; તેથી શું થશે? અભિ વધારે પ્રદીપ બનશે. હવે જેના અભિ નિત નિત પ્રદીપિત રહે છે, તે યજમાનનાં તેજ તો વધતાં રહેશે. તેને માટે એક એક આવતી કાલ કલ્યાણકારી ગણુશે.

હવે ધારો કે, જે અભિહોત્રી જૂઢી વાણી ઓલે છે, તે તો સમિક્ષ-પ્રદીપિત અભિનમાં ધીને અદ્ભુત જલ રેડે છે, એમજ માનવાનું રહ્યું. એથી તો તે પોતાના અભિનનો નાશ કરે છે, એમજ થવાનું. અભિનો નાશ થયા પણી, તો યજમાનનાં તેજ ઘરયા લાગશે. તેનો તો એક એક આવતી કાલ પાપથી જરેલી બની જશે, માટે અભિહોત્રીએ તો સાચું જ ઓલવું.’

આનું એક દષ્ટાન્ત છે. ઉપવેશના પુત્ર અસ્થણ નામે એક અભિહોત્રી થધ ગયા. તે વૃદ્ધ થઈ ગયા. અભિહોત્ર કરવાનું અધર્દં બની ગયું. તેમની પાસે

યોગીચર ચાંડવલદ્કય

સ્નેહીજનોએ આવીને જણુાભ્યું : 'મહારાજ, હવે પરલોક માટેના અમૃતિનાં આધાન કરો, અર્થાત् રોજના અમૃતહોત્રનાં અનુષ્ઠાન બંધ રહ્યો.''

તેમને ઉત્તર આપતાં અસુણે જણુાભ્યું : 'ઓલવાનું બંધ રાખું છું, તેથી તો મારું ત્રત સચ્ચવાય છે. હવે અમૃતહોત્રનું અનુષ્ઠાન બંધ કરું, તો એટલો કાળ નકામો જશો. કોઈ મળવા આવે, તેની સાથે વાતો કરવી પડે. હવે વાણીનોં વ્યવહારજ એવો છે કે, તેમાં વગર કારણે પણ જુહું ઓલી જવાય. તેના કરતાં તો અમૃતહોત્ર કરવામાં સત્ય તો સચ્ચવાય છે. એટલો કાલ સારો જન્ય છે.'

આ પરથી એક વાત નક્કો છે કે, અમૃતહોત્રીનો વ્યવહાર સત્ય હોવો જોઈએ. તેનાથી જુહું તો ઓલાવણ નહિ.

૧યજુર્વેદ સંહિતાના મંત્રો શતપથ આત્મણ અને કાત્યાયન શ્રૌતસૂત્રોને અનુસરી ચાલે છે. મંત્ર અને આત્મણ તો વેહની ગણુનામાં જ આવી જન્ય છે. આદ્ય યજુર્વેદમાં મંત્ર અને આત્મણ સાથે સાથે ચાલે છે; તેને વ્યવસ્થિત કરવાના પ્રયત્નિઃપેજ શતપથ આત્મણના ચૌદ કાંડ યજુર્વેદ સંહિતાના ચાલીશ અધ્યાયેના મંત્રોના વિનિયોગ ઇપે છે.

૨યાશવલદ્કયે જે શતપથ આત્મણનું સંકલન કર્યું; તેના પહેલા નવ કાંડ પણ્ટિપથ, દ્વાદશ કાંડ રહસ્ય, અગિયાનમો કાંડ સંગ્રહ, બારમો અને તેરમો કાંડ પરિશોષ અને ચૌદમો કાંડ ઉત્તર અથવા બૃહદ્દારણ્યક તરીકે જણુાવવામાં આવેલ છે. ચૌદ કાંડનાં નામ ક્રમશઃ : (૧) દ્વાર્ષાપૂર્ણમાસયાગં (૨) એકપાદિકા (અહિનહોત્ર અને ચાતુર્માસ્ય) ત્રણુથી નવ સુધાનાં પાંચ કાંડોમાં અહિનચ્ચયનના નિઃપણુમાં (૩) અધ્વર (૪) અહ (૫) સવ (૬) ઉખાસંભરણ (૭) દ્વિસ્તિધટ (૮) ચિતિ (૯) સ ચિતિ (૧૦) અહિન રહસ્ય. શરૂઆતમાં જણુાવેલ ઈણ્ટિઓના રહસ્યને બતાવનાર (૧૧) સંગ્રહ (૧૨) મધ્યમ; જેમાં સૌત્રામણાનું રહસ્ય (૧૩) અશ્વમેધ અને (૧૪)

૧ મંત્રવ્રાહ્મણયો વેંદનામંબેયમ्। આપસ્તમ્વશ્રૌતસૂત્ર ૨૪, ૧, ૩૧. કાત્યાયન પ્રતિજ્ઞા સૂત્ર ૧,૨.

મંત્રાઃ સવ્રાહ્મણાઃ પ્રોવતાસ્તર્દર્થં વ્રાહ્મણં સ્મૃતસ્મ। કલ્પના ચ તથ કલ્પાઃ કલ્પશ્ર વ્રાહ્મણરત્થા।

વિષ્ણુધર્મેત્તર ખં. ૩. જ. ૭

એવં વ્યવસ્થિતા વેદાઃ સર્વ એવ સ્વકર્મસુ। સન્તિ ચૈપાં સમાના મંત્રાઃ કલ્પશ્ર વ્રાહ્મણનિ. ચ।

—ગોપથવ્રાહ્મણ, ૫

૨ તત:પણ્ટિપથં કૃતસ્નં સરહસ્યં સસંગ્રહમ्।

ચક્રે સપરિશોષં ચ સોતરં ચ પ્રહર્ષતઃ ॥

મહાભારત શાંતિપર્વ, મોક્ષધર્મ, જ. ૪૩, શ્લો. ૧૬.

ખૂદારણ્યક છે; જેના પહેલા ત્રણ અધ્યાયોમાં પ્રવર્ત્ય અને બાકીના છુ અધ્યાયોમાં ખૂદારણ્યક ઉપનિપદ-અભ્યવિદ્યાનું નિરૂપણ છે.

આ શતપથ આત્મણ વેદસાહિત્યમાં ઋગવેદ જેટલી મહત્તમ ધરાવે છે, આમાં મધુર શૈક્ષી સંવાદસભર છે, સાથે વિધિવિવેચનમાં ગંભીર શૈક્ષી પણ જોવાને મળે છે. મુખરૌલીમાં લખાએલ ગદ્ય સમજવામાં કઠણ છે, તે કચાંક મુક્ત રીતે વિશાદ વિવેચન પણ છે.

૨ વેદસાહિત્યનાં છુ અંગોમાં શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, નિસ્કત, છંદ, ન્યોતિપ ગણ્યાય છે, તેમાંના કલ્પમાં શ્રૌતસૂત્ર, ગૃહસૂત્ર અને ધર્મસૂત્ર નો સમાવેશ થાય છે.

૬ આદર્શ ગૃહુપતિ

આ એ તો દેવ છે, જે પ્રત્યક્ષ છે, હાજરાહજૂર છે. દરેકને તેનો અનુભવ થાય છે. એક અદ્ધિન અને બીજો સૂર્ય છે. અદ્ધિનને રોજ ચેતાવવો પડે છે, સમિધ્ધ કરવો પડે છે. સૂર્ય રોજે રોજ નવાં ઇપ ધારણ કરે છે. માનવના જીવનનું પણ એમજા છે. રોજે રોજ તેમાં ચેતના લાવવી પડે છે. પ્રતિહિન તેનો ઉદ્દ્યાનથતો રહે; તેવાં કાર્ય કરવાં જોઈએ. અદ્ધિન અને સૂર્ય તો જીવનના પ્રેરક હેવ છે.

ભગવન्, એ ભાવે તો અમે દરરોજ સાંજ સવારે અદ્ધિનમાં આહુતિ આપીએ છીએ અને સૂર્યને અધ્ય આપીએ છીએ. એ અમારાં નિત્ય કર્મ છે. પક્ષે પક્ષે ધાર્યિ કરીને દેવરાજ ધાર્ય અને રાજ સોમને બોલાવીએ છીએ. ઋતુઋતુના યજો કરી, વિશ્વના દેવોને આમંત્રણ મોકલીએ છીએ. નવાં ધાન પાકે; ત્યારે પશુ ધનની વૃદ્ધિ કરવા, વરુણ અને પૂર્ણા દેવને પૂજાએ છીએ. વર્પ વર્ષના યાગ કરી, પવમાન સોમની પ્રેરણા મેળવીએ છીએ.

તમારાં એ અનુધાન બરાબર છે. તેની સાથે જીવનનો સુભેળ જોઈએ. મોટાં ભવન બનાવ્યાં હોય, પણ પાયાની રચનાં ન હોય; તો મોટાં ભવન પણ ગયડી પડી જશે. ગમે તેથ્લાં^૧ કર્મ કરો, પણ પાયાનાં ચણુતર ન હોય; તો તે કર્મ રેતી ઉપર ઉલા કરેલા ભવન જેવાં ભૂંસાઈ જવાનાં.

અદ્ધિનાં અનુધાન કરો, તે પહેલાં અદ્ધિનાં ચયન કરવાં જોઈએ.

ભગવન्, અદ્ધિનચયન શું છે, તે અમને સમજનશો.

૪, જે પજમાન અદ્ધિનાં ચયન કરે છે, તે પોતે અદ્ધિનાં ઇપ ધારણ કરે

૧ શિક્ષા કલ્પો વ્યાકરણં નિરુક્તં છન્દો જ્યૌતિષમિતિ । મુંડક ઉપનિષદ્દ, ૧, ૫

નैરુક્તં યસ્ય મંત્રસ્ય વિનિયોગः પ્રયોજનમ् । પ્રતિષ્ઠાનं વિધિશ્વૈવ બ્રાહ્મણં તदદિહોન્યતે ॥

છે; તે મૃત્યુ પર વિજય મેળવી લે છે. અભિન તો અંજર છે, અમર છે, તેનાં ચયન કરનાર દીર્ઘ જીવન મેળવે છે.

અભિન એ તો જીવનનું અમૃત છે અને દેવો તો જીવનના શ્રમની પ્રતિધા છે. એ દેવો છે, જે દ્વિષ્ટ જીવન મેળવે છે, જીવનનો એ યશ છે, ક્રીતિં છે, જેનાં ક્રીતિન ખીજને પ્રેરણા આપે છે. આ રહસ્ય જે જણે છે, તે પોતાના જીવનમાં શ્રમની શ્રી અને યશની ક્રીતિ મેળવે છે.

‘સગવન્, અમે જે અનુષ્ઠાન કરીએ છીએ, તેની સાથે અભિનયનની પ્રક્રિયા જોડી શકાય ખરી ?

માર્દાં તો એજ કહેવું છે ને ? અભિનનાં ચયન એ પાચાનાં ચણુતર છે. અભિનયનમાં તમારા બધા યજો આવી જય છે. અભિનયન એ અભિનને રાખવાની મોટી વેદી છે, જેની પાંચ ચિત્તિઓ હોય છે. શરીર ધડવામાં પણ પાંચ તન-માત્રાઓ, પાંચ ભૂત-પદાર્થો લેવામાં આવે છે. આકાશ અને વાયુ; એ એ અમૂર્ત; તેજ, જલ અને પૃથ્વી એ ત્રણ મૂર્ત.

માનવના જીવનમાં પાંચ સાથીઓ સહકારી છે: પુરુષ, અશ્વ, જો, અંજ અને અવિ. અભિનયનમાં એ પાંચ પશુ ગણ્યાય છે : પશ્યક-કરયપ છે. ગૃહસ્થ જીવનની જ્યારે શરૂઆત કરો અને અગ્નયાધીય કરો; અભિનનાં આધાન કરો; એ પહેલો યજા છે. પહેલો અભિનના આધાન માટે હવિ તૈયાર કરો, તે ખીજો યજા. અભિનહોત્ર કરો, તે ત્રીજો યજા. અભિનયનની શરૂઆત પાંચ પશુઓની આહૃતિથી બનાવેલ પાંચ સોનાનાં પતરાં મૂકવાથી થાય છે. ત્યાર પછી વેહિનાં ચણુતર શરૂ થાય છે.

અભિન રાખવા માટે મારીનું એક પાત્ર-ઉખા તૈયાર કરવામાં આવે છે, તેની તુલના અભિન માટેનાં હવિર્દ્વયની સાથે કરવામાં આવે છે. અભિનયન માટે ગૃહપતિ યજમાન દીક્ષા લે છે, તેની તુલના અભિનહોત્ર સાથે થાય છે.

૧ દીક્ષિતં યજમાન અભિનયન માટે એ સમિધાઓ લે છે; તે તો માનોને કે અભિનહોત્રની એ આહૃતિઓ છે. સાંજે ને સવારે અભિનહોત્રી એ સમાધિઓ લે છે; તે માટે એક એક મંત્ર ભણ્યવામાં આવે છે; તેજ રીતે અભિનહોત્રમાં સાંજ ને સવારની આહૃતિ આપવામાં આવે છે; તે વખતે એક એક મંત્ર ભણ્યવામાં આવે છે. સાંજનો મંત્ર અગ્નિજ્યોતિઃ અને સવારનો મંત્ર સૂર્યો જ્યોતિઃ છે. સાંજના હેવ અભિન છે. સવારના હેવ સર્યું છે. એક એક મંત્ર ભણ્યાને સાંજની અને સવારની આહૃતિ આપવામાં આવે છે.

અનિયયનમાં અનિને દેવયજ્ઞ-યજ્ઞ પાસે લઈ જવાની ક્રિયાને વનીવાહન-વહુન કરી લઈ જવાનો—કહે છે; તેમજ ઉખા-માડીના પાત્રમાં રહેલી ભરમને જલમાં ઝંકી હેવાની, તે ક્રિયાને ભરમ લઈ જવી અભ્યવહરણમં કહે છે. આ બંને ક્રિયાને હરમાસે થતા દર્શપૂર્ણમાસ યાગ સાથે સરખાવી શકાય. આ યાગને દર માસની ધર્ષિત કહે છે. તેમાં પૂર્ણમાસ એને અમાસ એ તિથિઓ લેવામાં આવે છે. ત્યાર બાદ અનિયયનમાં ગૃહપતિના અનિ-ગાર્હપત્ય માટે ધર્ષિકાઓનાં યયન કરવામાં આવે છે, તેની તુલના તો ઝડતુએ ઝડતુએ થતા ચાતુર્માસ્ય યાગ સાથે થઈ શકે.

ન્યાં યયનના અનિને મુકવાનો છે, એ ક્ષેત્ર-રથાનમાં જુદાં જુદાં ઔપધ લાવીને મુકવાનાં છે, એ વિવિધ ક્રિયાઓને જુદી જુદી ધર્ષિતો સાથે સરખાવી શકાય. ઔપધો મુક્યા પછી પાંચ ચિતિઓ રચવામાં આવે છે; તેને પશુખંધ યાગ સાથે સરખાવી શકાય; / નવાં અન્ન પાકતાં, પશુઓનાં પોપળું માટે કરવામાં આવે છે.

યજનાં જેમ યજમાન વિષણુઽપ ગણ્યાય છે. વિષણુએ ત્રણુ પગલાં ભરી, ભૂમિ મેળવી લાંધા. એ રીતે યજમાન યજનાં સફળતા માટે ત્રણુ પગલાં ભરે છે, તેને વિષ્ણુક્રમ કહે છે. એ રીતે દરેક ધર્ષિત અને યાગમાં યજમાન વિષ્ણુક્રમનાં કર્મ કરે છે. એ બંને કર્મ તો એક સરખાં છે. અનિ યયનમાં વાત્સપ્ર નામના ઝડપિના સૂક્તથી ઉખામાં રહેલા અનિનાં ઉપરથાન-સુતિ કરવામાં આવે છે, તેની તુલના ધર્ષિતમાં ભણ્યાતા મંત્રોના જ્યુનાં સાથે થાય છે.

અનિયયનમાં પાંચ ચિતિઓની રચના છે; તેમાંની પહેલી ચિતિના તુલના સોમયાગ-સૌમ્ય અધ્વરનાં સાથે થાય; અનીજ ચિતિ રાજમુય, ત્રાજ વાજપેય, ચોથી અશ્વમેધ અને પાંચમા ચિતિની તુલના અલિષેષ સાથેના અનિસત્ર, બૃહસ્પતિસત્ર વગેરેના સાથે થાય. પંચચિતિક અનિનાં માટે સોમગાન કરવામાં આવે છે, તે તો સોમયાગમાં ગવાતા મહાત્રત સાથે સરખાવાય.

અનિયયનમાં શતરુદ્રિયનો વિનિયોગ છે; તે તો સોમયાગના મહાત્રતમાં ઉદ્ઘાતા સ્વરોનાં રચના કરે છે, તેની સાથે સરખાવાય. પંચચિતિક અનિનમાં વસોર્ધર્મા મંત્ર ભણ્યું ધીનાં આહૃતિ અપાય છે, તે તો સોમયાગના મહૃ-ઉક્થ-રતોત્ર સાથે અને વસોર્ધર્મા પછી, જે આહૃતિઓ અપાય છે, તે ગૃહમેવ નામના યાગોની સાથે સરખાવા શકાય.

ભગવન, આપે તો સાંજ સત્તારના અનિનહોત્ર, પક્ષ અને ઝડતુની હીંટ, નવાં ધાન્ય થાય; તે વળતના પશુ અંધ, તેમજ વિવિધ સોમયાગનાં પ્રક્રિયાને અનિયયનનાં કંયા સાથે સરખાવાં. અનિયયન એ રીતે એક મહાંત યજ ગણ્યાય.

યોગીશ્વર યાજ્ઞવલ્ક્ય

કર્મનો મહિમા તેના વિસ્તારમાં નથી; તેના જ્ઞાનમાં છે. ગમે તેવું મોહું કામ હોય; પણ તે સમજ વિના કરવામાં આવે, તો નિર્ણળ જન્ય છે. સામાન્ય કર્મ પણું સમજણુંની સાથે કરવામાં આવે, તો તેની સમૃદ્ધિ વધી જન્ય છે.

અનિન્યયનની પ્રક્રિયા તો પાયાના ચણુતર જેવી છે. તેની પાંચ વિતિઓના રૂપના જે ધર્મિકાઓ—ઈંદ્રાદી કરવામાં આવે છે; તે તો જીવનના ભનોરથની એક એક હીટ ઘડીને ચણુવાનું કામ કરે છે.’

આમ યાજ્ઞવલ્ક્યે અનિન્યયનને વિશેષ મહત્વ આપ્યું છે. આચાર્ય શાંહિલ્ય અને બીજા આર્થુકેતુદ જેવા પ્રાચીન ઋપિઓએ અનિન્યયનની વિવિધતા બતાવી હતી; તેના રહસ્યનો સ્પષ્ટ કરી બીજા યજોની સરખામણું કરવાનું—એ કાર્ય યાજ્ઞવલ્ક્યે મેતાના શિષ્યોને સમજનન્યું છે.

તેમણે પોતે ગૃહપતિ યજ્ઞમાન બનીને મોદ્ય મોદ્ય સોમયાગોનાં અતુપ્ઠાન કર્યાં હતાં. એક આદર્શ જીવનની પ્રતિપદા કરવામાં તેમની સહાયે કાત્યાયની અને મૈત્રેયી એ ધર્મપતનીઓ હતાં.

આમાં કાત્યાયની વ્યવહાર કુશળ હતી. તો મૈત્રેયી કર્મનાં રહસ્ય ઉકેલવામાં આગવી પ્રતિલા ધરાવતી હતી. એ ગૃહપતિના જીવનની એ એ પાંખો હતી. એકની પ્રતિષ્ઠા ધરતી પર હતી તો ભનોરથનાં પ્રયાણુમાં ભાવનાના સાથ સહકાર હતા. આદર્શ જીવનના માર્ગ ગૃહપતિએ વિશેષ પ્રગનિ સાચી હતી.

તેમની ર્યેવી અનિન્યાળા, એક આદર્શ પ્રયોગ શાળા બની હતી. ત્યાં અન્તસભાઓ યોજનાતી, વેદોનાં પારાયણ ચાલતાં, ધતિહાસપુરાણુની ગાથાઓ રચાતી. સાથે સાથે સંવાદો રચાતા અને યજનાં રહસ્ય ઉકેલવાતાં હતાં. જે યજ યાગ ઇન્દ્ર, નિર્જીવ, જરૂરિય અન્યા હતા; તેમાં નવા પ્રાણુ પુરવામાં આવ્યા હતા.

દેશ, પ્રહેરના અન્તવાદીઓ, કર્મનિપદ વિદ્યાનો, કવિઓ, મંત્રવાદીઓ તેમનાં યોજનેનાં સત્રોમાં આવી પહોંચતા તેમજ ચર્ચા વિચારણામાં ભાગ લેતા હતો. બધા વાદોની તુલના કરી; તેનાં રહસ્ય ઉકેલવામાં તેમની પ્રતિલા આગવી તરી આવતી. તે પોતેજ જણુવતા હતા:

‘ મને ભસ્ય નારાયણુ પાસેથી મંત્રવિદ્યા મળી, સાથે તેનાં રહસ્ય ઇપે કર્મ, ભક્તિ અને જ્ઞાનને જોડનાર આર્થ્યક-ઉપનિષદની પ્રાપ્તિ પણ થઈ છે. તે ઉપરાંત જીવનની વિપભત્તા દૂર કરનાર યોગશાસ્નની વિદ્યા પણ મને મળી છે:

૧. જ્ઞેયમારણ્યકમિદં યદાદિત્યાદવાપ્તવાન् । યોગશાસ્નं ચ મત્પ્રોક્તતં જ્ઞેયં યોગમભીપ્સતા ॥

યાજ્ઞવલ્ક્યસમૃતિ, પ્રાયસ્વિત્તાધ્યાય, યતિધર્મપ્રકલ્પ, ૧૦૦

આદિ યોગીશ્વર ગણો કે યોગના આદિ પ્રવર્ત્તન ગણો, તે ભગવાન શંકર છે. યાજ્ઞવલ્કયે કહણું તપશ્ચર્યા કરી, મહાદેવ શંકરને પ્રસન્ન કર્યા હતા. તેમણે યોગના મૂળ રહુસ્યનો યાજ્ઞવલ્કયને ઉપદેશ આપ્યો. અને તેમને યોગીશ્વરની પદ્ધતિ આપી હતી.

પિત્રપલાદ મુનિ યાજ્ઞવલ્કયના પુત્ર હોવાનો સંઘપુરાણુમાં નિર્હેશ મળે છે પુત્રો પિતાનો શાપ આપેલ, તેની નિવૃત્તિ માટે યાજ્ઞવલ્કયે તપશ્ચર્યા કરી, શંકરને પ્રસન્ન કર્યા હતા.

‘શંકરની કૃપાથી યાજ્ઞવલ્કયે યોગ પર એક અંથની રૂચના કરી; શિવના યોગીના નામ સાથે પોતાનું નામ જોડ્યું છે. યોગી યાજ્ઞવલ્કય ને નામે તે અંથ પ્રસિદ્ધ થયો છે.

આમ તો યજનાની ભાવના વિશેપ વ્યાપક છે, પરંતુ તેના મૂળમાં ધર્મની પ્રતિષ્ઠા છે. જે ધર્મને અનુસરે છે, તેને સેવા અને પરોપકારનાં કર્યા રૂચે છે; બાકી અર્થ અને કામમાં લોલુપ તો અંગત સ્વાર્થ પણ સાધી શકતો નથી.

આચાર અને વિચાર, વૃત્તિ, વાણી અને વર્તનની એકતા માટે મનની શુદ્ધિ આવરયક છે. મન જ બંધ અને મોક્ષનું કારણ છે, એ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે યાજ્ઞવલ્કયે યોગની સાથે ધર્મની એકતા સાધી છે.

તેમની રૂચેલી યાજ્ઞવલ્કય સ્મૃતિ અને તે પરની ભિતાક્ષરા ટીકા ઢંડીઅન લો ના આધાર ભૂમિ ગણ્યાય છે. વિજાનેશ્વર અને અપરાક્રંતેવા વિદ્યાનોએ ધર્મશાસ્ત્રના પ્રમાણુમાં યાજ્ઞવલ્કય સ્મૃતિનો આધાર લઈ ને ઢંડીઅન લો ની ભૂમિકા બાંધી છે.

પદ્ધિમના દેશોના કાયદા ધર્મવામાં શ્રીકર્ણી પ્રણાલિકા અપનાવવામાં આવી છે. ત્યાં માનવીની સંરક્ષિતિનું મૂળ નગર ગણ્યાતું અને તે ઉપરથી ‘નાગરિકતા’ ના Citizen-Ship ના હક્કોનાં ધર્તર થયાં છે, જેને આ લોકો નાગરિક ગણ્યાવે છે; તેને આપણું ઋષિમુનિઓ ગૃહસ્થ, ગૃહપતિ તરીકે જોગખાવે છે. જેણે નાગરિક બનવું છે, જેણે સમાજના સભ્ય અનવું છે અને રાષ્ટ્રના સેવક બનવું છે, તેણે સેવા અને પરોપકારની ભાવના સેવવી પહોંચ અને તેનો પહેલો જોગપાડ ધર્માં શરૂ થાય છે. ઉદારતા ધરથી શરૂ કરવાની છે. Charity begins at home.

આ મૂલ ભાવના પર યાજ્ઞવલ્કય સ્મૃતિની રૂચના થધ છે. વ્યક્તિનાં વાણી અને વર્તન શુદ્ધ હશે; તો તે સમાજની અને રાષ્ટ્રની સેવા સારી રીતે કરી શકે છે. પોતાના શિષ્ય મહાશાલ જનભાવને ઉપદેશ આપતાં, તે જગ્યાવે છે:

‘આત્મતીથ એ મહાતીથ’ છે. અંદરનાં ચિત્ત દુષ્પ હશે, તો બહારનાં તીર્થોનાં રનાન કરવાથી કોઈ લાલ નથી. શિવ-કલ્યાણકારી મહાદેવને અજાનીજનો

તીર્થ, પ્રતિમા. યજા, હાન વગેરે બહારના સાધનોથી મેળવવા માંગે છે, તે શિવ તો પોતાના દેહમાં બિગાજમાન છે. એ આત્મતીર્થનો નિરાદર-તિરસ્કાર કરી, જે બહારના તીર્થને પૂને છે, તે તો હાથમાં રહેલા રતને છોડી, કાચને શોધવા જેવું છે. ૧

યાજ્ઞવલ્કય જીવનની શુદ્ધિ માટે પૂરૈપૂરા આગ્રહી હતા. સૂર્ય પાસેથી તેમણે શુક્લ યજ્ઞાયોના મંત્ર મેળવેલા હતા; તે મંત્રાના શુદ્ધિ માટે પણ તેઓ પૂરો આગ્રહ સેવતા હતા. યજની પ્રણાલિકામાં કેટલાક ગ્રૈષ અને નિગંઠ મંત્રો જોવાને મળે છે, તેમાં કર્તા અને કર્મની દર્શિએ ઝેરશ્કાર કરવામાં આવે છે. તે રીતે કામનાને અનુસરીને પણ કેટલાક પહોના પાડાન્તર જોવાને મળે છે. આવા પાડાન્તર મૂળ ઋગ્યાયોમાં પણ કરવામાં આવે; તો પોતાના અભિપ્રેત અર્થની સિદ્ધિ થઈ શકે. આવો એક પક્ષ પ્રાચીન કાળમાં જોવાને મળે છે. ૨ ‘તે વિષેની એક ચર્ચા અખ્લવાદીએ રજૂ કરી છે :

‘અનિ દૂત વૃણીમહે હોતાર’ વિશ્વવેદસમ્ અસ્ય યજસ્ય સુક્તુમ् ।

અનિને સમિદ્ધ-પ્રદીપ્ત કરવા માટે જે ઋગ્યા ભણ્યાય છે, તેને સામિધેની અંધ્રયુંની આજા પ્રમાણે તેનો પાડ હોતા કરે છે. આ ઋગ્યા વિષે જણ્યાયું છે :

‘અમે તે દૂત અનિને ઓલાધીએ ધીએ, જે હોતા છે અને વિશ્વવેદસ છે : આમાં ધીન ચરણુમાં હોતારમ્ છે, તે ધીજુ વિલક્ષિત એકવચનમાં છે; પણ જે હોતા અને અરમ્ એ પદ જુદાં થાય, તો અર્થ બદ્લાઈ જય છે. જે હોતા છે, તે અરમ-સમાપ્ત થધ જય, આવો વિપરીત ભાવ થાય છે. આને બદ્લે

‘હોતા યો વિશ્વવેદસ :’ પાડ રાખવામાં આવે, તો આ વિપરીત અર્થ થતો નથી. વિપરીત અર્થનાં ઉચ્ચયારણ તો કોણ ન કરે. એ ભાવે ઋગ્યાના પાડમાં આઠલો ઝેરશ્કાર કરવો જોઈએ. આ વિષે યાજ્ઞવલ્કય જણ્યાવે છે :

‘હોતારમ્ આ ઋગ્યાનો મૂળ પાડ છે, ‘હોતાય :’ એ મનુષ્યે પોતાની ષુદ્ધિને અનુસરીને રચેલો પાડ છે. વેદમાં જે રીતનો પાડ મળો આવે, તે રીતેજ તેના જ્યુ પાડ વગેરે કરવા જોઈએ. આર્પાડ છોડીને, મનુષ્ય પાડ કરવાથી તો યજની દાનિ થાય. આમ ભાનવીની ષુદ્ધિને અનુસરવાથી યજમાં દાનિ થાય; એ કામ તો કોઈએ કરવું નહિ.

આમ વैદિક શષ્ઠીમાં પરિવર્તન કરવાથી મૌખિક પરંપરાનો લોપ થાય છે. એ પરંપરાનાં રક્ષણુ કરવા માટે, તો તેમણે શુદ્ધ પાડની સંગતિ જોડી હતી.

તીર્થે દાને જપે જાણે કાણે પાષાણકે તથા । શિવ પરપતિ મૂઢાત્મા શિવે દેહે પ્રતિષ્ઠિતે ॥ આત્મતીર્થે સમુત્સુજ્ય બહિસ્તીર્થાનિ યો બ્રજેત् । કરસ્ય ચ મહારલ્ ત્યક્તવા કાંચ વિમાર્ગતે ॥ ૧ શ્રીલભાગ દર્શાનોપનિષદ ૨ શ. આ. ૧,૪,૧,૩૫

આ મૌખિક પરંપરાના રહણ માટે ચરણ, શાખા, ગોત્ર, પ્રવર વગેરેની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. વેદોની મૂળ સંહિતાઓ પ્રમાણે ચરણ મુખ્ય વિભાગમાં અને શાખાઓ તેના અવાંતર વિભાગમાં આવી જાય છે. જેમણે શાકલ, બાણકલ, અરદ, વાજસનેય એ ચરણ ગણાય છે. તે ચરણમાં તે તે શાખાઓનો સમાવેશ થઈ જાય છે. શુક્લ યજ્ઞવેહના ચરણ તરીકે વાજસનેય છે. જેની પંદર શાખાઓ છે. ભોજવર્માનામના રાજનો જે આલણુને દાન આપેલ તેનો પરિચય આપતા એક તાત્ત્વપત્રમાં આ લેખ મળી આવે છે :

જમદાનિપ્રવરાય વાજસનેયચરણાય યજ્ઞવેહદ્કષ્વશાખાધ્યાયિને....

તે રાજનો જે આલણુને દાન આપ્યાં, તેના ગોત્ર પ્રવર જમદાનિ, ચરણ વાજસનેય અને શાખા યજ્ઞવેહની કણ્વશાખા છે.

મૂળથી જ ઋગવેહ, યજ્ઞવેહ, સામવેહ અને અર્થવ્રવેહ ચાર વેહ પોતાના છ અંગ અને શાખાઓ સંહિત ચાર પાદમાં આવી જાય છે.

મૂળ સંહિતા પર વ્યાખ્યાન અને પ્રવચનને કારણે શાખાઓ અનેક જોવાને મળે છે. આ શાખાઓમાં જે વિવિધપાડ છે, તે પાડાંતર તરીકે ગણ્યાતા નથી; પરંતુ મૂળ સંહિતામાં જે પાડ છે, તેના અર્થની સંગતિ જોડવામાં આ પાડ જોવામાં આવે છે, તેથી મૂળનો અર્થ અદ્વાતો નથી. શાખાધ્ય જાય છે :

‘વેહના છાંદોની રચના કરવામાં આવતી નથી. એ છાંદો તો પરંપરાથી નિત્ય છે. એનો લાલ એ છે કે, અર્થ નિત્ય છે. વર્ણાની જે આનુપૂર્વી રચના છે, તે અદ્વાતી રહે છે. આ શાખાની આનુપૂર્વી અદ્વાતાને કારણે શાખાઓનો વ્યવહાર ચાલુ થયો છે. જેમણે કાડક-કડકશાખા, કાલાપક-કલાપ શાખા, મૌદ્દક-મુહગલશાખા, પૈષ્પલાદ-પિષ્પલાદ શાખા વગેરે.

ऋગવેહ સંહિતામાં એક પાડ છે ; સચિવિદં સખાયમ् ૧૦,૭૧,૬ ના વ્યાખ્યાન૩૫ તૈત્તિરીય આર્થયકમાં સખિવિદં સખાયમ् પાડ છે, તે ઉપરના સચિવિદની વ્યાખ્યા કરે છે.

સંહિતાઓ આલણો આર્થયકોમાં મૂળ ઋગાઓના પાડાંતર મળી આવે છે. તેને વ્યાખ્યાન રૂપે જ ગણ્યાને મૂળપાડની પરંપરા સાચવવા માટે યાશવદ્ધક્યનો આધ્યાત્મિક વિશેષ રૂપે જોવાને મળે છે. યાશવદ્ધક્ય શિક્ષામાં તેનાં પ્રમાણ મળી આવે છે : તે ઉપરાંત કાત્યાયને યજ્ઞવેહના પ્રાતિશાખ્યની રચના કરી છે અને તેના પરિશેષમાં પ્રતિજ્ઞા સુત્ર, ભાવિકસુત્ર, વગેરેની રચના કરી છે. તેમાં પોતે કૌશિક ગોત્રના અને યાશવદ્ધક્યના શાખા હોવાનું જણ્યું છે.

આ કાત્યાયન રચિત કાત્યાયન ઔતસુત્ર અને પારસ્કર ગૃહ્ણ સુત્ર છે, જે શુક્લયજ્ઞવેહની સર્વ શાખાઓને અ.દ્ધ છે. આ બંને એક જ વ્યક્તિ હોવાનું સંભવે

છે; એટલું જ નહિ તે યાજ્ઞવલ્કયના પુત્ર છે અને ભાતા કાત્યાયની પર્થી કાત્યાયન નામ મળેલ છે, તેમજ પાર્સ્કારાચાર્ય એ પદવી લાગે છે.

શુક્લયજ્ઞવેદના પ્રાતિશાખ્યના ગીતાકાર શરૂઆતમાં જણાવે છે :

“પહેલા દ્વિનમણિ—સુર્યને અને યોગીશ્વર શિરોમણિ યાજ્ઞવલ્કયને નમસ્કાર કરી, યાજ્ઞવલ્કયના સર્વજ્ઞ શિષ્ય કાત્યાયન, મુનિને, કર્મથો, મનથો અને વાણીથી નમીને સ્વાધ્યાયનો આરંભ કરું છું.”

આ કાત્યાયનના પુત્ર વર્ણચિ થયા છે, જે પ્રસિદ્ધ નાટ્ય રચયિતા ગણ્યાય છે.

૭. વ્યાપક પ્રભાવ

રાજુ યુધિષ્ઠિરે રાજસૂય યજ કર્યો; તેમાં આચાર્ય વૈશંપાયનની સાથે યાજ્ઞવલ્કયની હાજરી નેંધાઈ છે. યુધિષ્ઠિરે મહાપ્રથાન કર્યું; ત્યારે પણ ખીજ ઝડપિઓના સાથે તેમનો ઉદ્દેશ છે. યુધિષ્ઠિર પણી રાજુ પરીક્ષિતે સાડ વર્ષ રાજ્ય કર્યું અને ત્યારાદ રાજુ જનમેજ્ય ગાઢી પર આવ્યા છે.

આ જનમેજ્યના પુરોધિત વૈશંપાયન છે. જેમણે રાજુને મહાભારતની કથા સંલગ્નાવી છે. જનમેજ્યના પુત્ર શતાનીકે યાજ્ઞવલ્કય પાસેથી વેદનાં અધ્યયન કરેલાં છે. આ પર્થી ગણ્યાના કરવામાં આવે, તો યોગીશ્વર યાજ્ઞવલ્કય એક યોગી-હીર્દાં જીવો છે, એટલું જ નહિ, તેમનો પ્રભાવ ધર્ણો જ વ્યાપક છે.

એ જનમેજ્યની સભામાં યાજ્ઞવલ્કયના શિષ્યો ગયા અને તેમણે પોતાના ગુરુની પ્રશાસા કરી; તે વખતે આચાર્ય વૈશંપાયને તેનો વિરોધ કર્યો હતો; પરંતુ રાજુએ તો યાજ્ઞવલ્કયને એલાવી; તેમનાં બહુમાન કર્યાં હતાં.

વૈશંપાયને પોતાના પ્રભાવથી રાજુ જનમેજ્યને રાજગાઢી છોડાવી હતી. એ રાજ્યનો ત્યાગ કર્યાને પણ રાજુએ યોગીશ્વર યાજ્ઞવલ્કય પાસેથી વેદવિદ્યા મેળવી અને કુલ પરંપરામાં શુક્લ યજ્ઞવેદ વાજ્ઞસનિ શાખાનાં અધ્યયન ચાલુ થયાં.

૧. કાત્યાયન સુત પ્રાપ્ય વેદસ્તુત્ય કારકમ् । કાત્યાયનામિંચ ચૈવ યજ્ઞવિદ્યાવિચક્ષણમ् ॥

પુત્રો વરસુચિર્યસ્ય વભૂવ ગુણસાગર : ॥

૨૫ દિનમાણ, નાગર્યાંદ, ૨૦૧૩૦-૧૩૧

સોઽહં કૌશિકપદ્ધઃ શિષ્યः

પ્રતિજ્ઞાસૂત્ર પરિશીલન અંદ ૧૧

ઇતિ પારસ્કરાચાર્યકૃત કાતીય ગૃહ્યસૂત્ર સમાપ્તમ् ।

પ્રણાન્યાદ્ય દ્વિનમણિ યોગીશ્વર શિરોમણિમ् ।

સર્વજ્ઞ યાજ્ઞવલ્કયસ્ય શિષ્ય કાત્યાયન મુનિમ् ।

કર્મણ મનસા વાચા નત્વા સ્વાધ્યાયમારમે ।

યજ્ઞવેદ પ્રાતિશાખ્ય

વાજસનિની પંદ્ર શાખાઓ ગણુાય છે, તેમાં આજે માધ્યંહિન શાખા અને કાણ્વશાખાનાં સંહિતા—અંથ અને શતપથ બ્રાહ્મણ અંથ પ્રસિદ્ધ છે. આ માધ્યંહિન ઋપિ વિષે કોઈ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ મળતો નથી. શતપથ બ્રાહ્મણમાં યાજવલ્કય નામના ઉલ્લેખ પરથી એટલું સમજન્ય છે કે, આનું સંકલન યાજવલ્કયે પોતે કર્યું નથી, પણ પોતાના મુખ્ય શિષ્ય માધ્યંહિન પાસે કરાવ્યું છે.

શુક્લ યજ્ઞવેદ વાજસનેય માધ્યંહિન સંહિતા જ આજે યજ્ઞવેદ સંહિતા તરીકે પ્રચલિત છે, જેમાં ચાલીશ અધ્યાયો છે. તેમાં ૧૮૭૫ કંડિકાઓ છે; જેમાં અવાંતર મંત્રોની ગણુના કરવામાં આવે છે: દ્રશ દ્રશના ચાર વિભાગમાં અનુવાકેની ગોઠવણી પણ કરવામાં આવી છે, જેથી યજ પ્રણાલિકાનો સંખ્યાંધ સારી રીતે ગોઠવાય છે. તે પ્રમાણે પહેલા દ્રશ અધ્યાયોમાં ૧૧૮ અનુવાકો છે, જેમાં ઈષ્ટિ, અગ્નિહોત્ર, ચાતુર્માસ્ય, સોમયાગ, રાજસૂય અને વાજગેયનો સમાવેશ છે. અગિયારથી અઢાર સુધીના આડે અધ્યાયોના ૬૭ અનુવાકો છે, તેમાં અગ્નિયયન અને પાણીના ગણ અધ્યાયો ૧૬, ૨૦, ૨૧ ના ભાવીસ અનુવાકોમાં સૌત્રામણિયાગ આવે છે; ભાવીસથી પચીશ અધ્યાયોના ઓગણુપચાશ અનુવાકોમાં અશ્વમેધ યાગ આવે છે.

છ્વીસથી પાંત્રીસ દ્રશ અધ્યાયોના પાંત્રીશ અનુવાકો છે, જેમાં વિવિધ યજોનો સમાવેશ છે. ત્યારથાદ જેવટના પાંચ અધ્યાયોમાં અગિયાર અનુવાકો છે.

શુક્લયજ્ઞવેદ વાજસનેય કાણ્વશાખાની સંહિતામાં પણ ચાલીશ અધ્યાયો છે. તેના ૩૨૮ અનુવાક અને ૨૦૮૬ કંડિકાઓ છે. યજોને અનુસરી વિપયનાં સંકલન તો પહેલાં બતાવેલ માધ્યંહિન સંહિતા પ્રમાણે જ છે.

બૌધાયન ઋપિએ યજ્ઞવેદની ચરક શાખાનાં અધ્યયન કર્યાં હતાં. તેમના કણ્વ ઋપિએ યાજવલ્કય પાસે રહીને વેદનાં અધ્યયન કર્યાં હતાં. તે પ્રમાણે તેમણે કાણ્વસંહિતાનાં સંકલન કર્યાં છે. તેમને પરંપરા પ્રમાણે અંગિરા કુલના ખૃષ્ણપતિ પાસેથી તેમજ પોતાના પિતા બૌધાયન પાસેથી ભલેલી ઉચ્ચારણુ-સ્વર પરંપરાને સાચવી રાખી છે; માટે કાણ્વપરંપરાનાં અધ્યયન કરનાર કાણ્વ શાખાના વેદપાડીઓ અંગિરાના અધ્યયનને અનુસરે છે.

૨ યાજવલ્કયના શિષ્ય માધ્યંહિની પરંપરાનાં અધ્યયન કરનાર માધ્યંહિન શાખાના વેદપાડીઓ આદિત્યના અયનને અનુસરે છે જે યજ્ઞવેદની પંદ્ર શાખાઓ છે, તેમાં મુખ્યત્વે આદિત્ય પરંપરાની માધ્યંહિન સંહિતાને જે વેદપાડીઓ અનુસરે છે, તે માધ્યંહિનને અનુસરનારા અને બાકીના અંગિરાની પરંપરાને અનુસરનારા કાણ્વ સંહિતાનાં અધ્યયન કરે છે.

યાજ્ઞવલ્ક્ય

૧ આદિત્ય પાસેથી યજુ—મંત્રોનો પ્રાપ્તિ થવાથી યાજ્ઞવલ્ક્યની વાજ્ઝસની શાખાની પરંપરા શુક્લયજુર્વેદને અનુસરે છે અને તે પહેલાંની આચાર્ય વૈશાંપાયનની પરંપરામાં કૃષ્ણયજુર્વેદની પંચાશા શાખાઓ અને શુક્લ યજુર્વેદની પંદર શાખાઓ છે.

પ્રતિજ્ઞા સુત્રના લાઘ્યકાર અનંતે નીચે પ્રમાણેનું એક પ્રમાણુ રજૂ કર્યું છે : ‘યજુર્વેદ એ પરંપરા પ્રમાણે શુક્લ અને કૃષ્ણ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. શુક્લ વાજ્ઝસનેય અને કૃષ્ણ તૈત્તિરીયએ ગણ્યાય છે.

કૃષ્ણ યજુર્વેદનાં પ્રકરણ વ્યવસ્થિત નહિ હોવાથી, તેના વિપયો બુદ્ધિમાં ઉત્તરતા નથી; ત્યારે પ્રકરણા વ્યવસ્થિત હોવાને કારણે તે યજુર્વેદ શુક્લ ગણ્યાય છે.

૨ વાયુપુરાણ અને અત્મપુરાણમાં શુક્લયજુર્વેદની વાજ્ઝસની શાખાનો નિર્દેશ કરતાં જણ્યાયું છે કે :

‘જેમણે આ શાખાઓ પ્રવૃત્ત કરી, તે યાજ્ઞવલ્ક્યના શિષ્યો હતા. તેમનાં નામ કૃષ્ણ, વૈધેય, ભાધ્યંદિન, શાપેય, ઉદ્દ્દિલ, તામ્રાયણ, વાત્સવ, ગાદવ, જાયાલ, આવટિક, પરાશર, તાપનીય, પૌંડર અને વૈણીય છે. આ શિષ્યોને વાજ્ઝ તરીકેની સંજા પ્રાપ્ત થઈ છે, કારણુ કે તેઓ મૂલ વાજ્ઝસનેયને અનુસરે છે,

આમાંના કેટલાક ઝડપિયો અત્યંત પ્રસિદ્ધ છે. વેદોનાં ચગ્ણાયુદ્ધમાં પણ વાજ્ઝસનેયાનાં પંચદશમેદા ભવન્તિ એ રીતે પંદર શાખાઓનાં નામ મળી આવે છે. એજ રીતે યજુર્વેદની તૈત્તિરીય શાખામાં પંચાશી નામ મળી આવે છે. એ રીતે એકદાતમ્ અધ્વર્યુ શાખાઃ અધ્વર્યુ—યજુર્વેદની સો શાખાઓ છે. તેની ગણ્યાના થઈ શકે છે.

યાજ્ઞવલ્ક્યના પ્રસિદ્ધ શિષ્યોમાં આચાર્ય જાયાલની ગણ્યાના થાય છે. સુરાષ્ટ્રમાં વડનગરની પ્રાચીન સંજા પ્રમાણે જાયાલના આશ્રમનો નિર્દેશ રક્ષણપુરાણમાં મળી આવે છે. આ જાયાલિ કૌશિક—વિશ્વામિત્ર કુલની પરંપરામાં આવે છે અને તે ગોત્ર પ્રવર્ત્તક છે, તે રીતે વડનગરા નાગરોમાં કેટલાક જાયાલકૌશિક કુલના મળી આવે છે.

યાજ્ઞવલ્ક્ય અને જનકના સંવાદનો ઉલ્લેખ ખૂબદ્વારા જાયાલ ઉપનિષદમાં છે. ગુરુશિષ્યના સંવાદથી જાયાલ દર્શનોઅપનિષદ અને જાયાલિ—ઉપનિષદ મળી આવે છે. તે જોતાં જાયાલને ગુરુ યાજ્ઞવલ્ક્યે વેદવિદ્યાની સાથે અલ્પવિદ્યા અને યોગવિદ્યાના રહેય પણ બતાવેલાં છે.

શુક્લ યજુર્વેદના મંત્રો ભણુતાં સ્વરોનાં ઉચ્ચારણની સાથે હસ્તચાલનની જે વિશેપ પ્રક્રિયા આજે જેવામાં આવે છે, તેનું વિધાન યાજ્ઞવલ્ક્ય શિક્ષામાં છે :

૨. શુક્લ કૃષ્ણમિતિ દ્વેધા યજુશ્વ સમુદાહૃતસ् । શુક્લ વાજ્ઝન જ્ઞેય કૃષ્ણ તુ તैત્તિરીયકમ્ ॥

બુદ્ધિમાલિન્ય હેતુત્વાત્ તદ્ યજુ: કૃષ્ણમીર્યતે । વ્યવસ્થિત પ્રકરણ તદ્ યજુ: શુક્લમીર્યતે ॥

૩. વાયુ પુરાણ અધ્યાય ૬૧ અને અત્મપુરાણ પૂર્વસાગ અધ્યાય ૩૫

‘હાથના અથભાગે નજર રાખીને શાસ્ત્રના અર્થનાં ચિંતન કરવાં. જ્યારે વર્ણનાં ઉચ્ચારણ કરવામાં આવે, ત્યારે હાથ અને મુખનાં સંચાલન સાથે થવાં જોઈએ.

‘સ્વરનાં ઉચ્ચારણ અને હાથનાં સંચાલન, સાથે સાથે થવાં જોઈએ. હાથથી ભ્રષ્ટ થાય કે સ્વરથી ભ્રષ્ટ થાય તો વેદનાં ઉચ્ચારણ ઇળ આપતાં નથી. ઋચાઓ, યજુર્વેદ અને સામગીતાઓ હોય; તેનાં ઉચ્ચારણ સાથે હસ્તનાં ચાલન થવાં જોઈએ.

‘જ્યાં જ્યાં વાણી રહેકી હોય, ત્યાં ત્યાં પાણુ-હાથ રહેવો જોઈએ. જેવી વાણી તેવો પાણુ. એ બંને સાથે સાથે રહે છે.

આ વાણી અને પાણિના સાહચર્ય પરથી યાજવલ્કયે ગ્રહન વ્યવહાર પર પણ પૂરો પ્રકાશ ફેંક્યો છે. આચાર અને વિચાર કે વાણી અને વર્તનની એકતા અહીં જોવાને મળે છે.

કાત્યાયન પોતે યાજવલ્કયના પુત્ર છે, પણ તેમણે કૌશિક ગોત્રનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. યાજવલ્કય પોતે કૌશિક ગોત્રના છે. આ પરથી એઠલું તો સિદ્ધ થાય છે કે, યાજવલ્કયની ગણુના ગોત્ર પ્રવર્તિક ઋપિતોમાં થતી નથી. જે કે મુંબાધના ગોઝેટેડમાં યાજવલ્કયના ગોત્રના આલણે ભર્યા જિલ્ખાના જંણુસરમાં મળી આવ્યાનો ઉલ્લેખ છે, જ્યાં વેદપાદીઓ સારા પ્રમાણુમાં હતા, પરંતુ આજે કોઈ યાજવલ્કય ગોત્ર ધરાવનાર મળી આવતા નથી.

૮. અભયપ્રદાન

‘ભૂખ લાગવી’ એ સહજ લાગણી છે. તેનો અનુભવ દરેક પ્રાણીને થાય છે. એથી તો ભૂખ દૂર કરવાના ઉપાયમાં સૌ લાગી જય છે. ધન, સાધન મેળવવાની લાવના આમાંથી જાગી છે.

જ્ઞાનની ઈચ્છા જાગવી; એ પણ સહજ, સ્વયંભૂ છે; પણ તેનો અનુભવ સૌ કોઈને થતો નથી. જેમ કો'ક કારણે ભૂખ મરી જય; તો ભૂખની લાગણી જાગરો નહિ; એમજ જ્ઞાનતું છે. અજ્ઞાની હૈવું; કોઈને ગમતું નથી. નાના બાળકને પણ મુર્મુ કહેણે; તો તે ના પાડશો.

સૌ કોઈ જ્ઞાની છે, કારણું કે જ્ઞાન અંદરથી જગે છે. તે બહારથી લાદવામાં આવતું નથી. આનો ભાવ એ થયો કે, ‘જ્ઞાન માટે પ્રયત્ન કરવાનો રહ્યો નહિ; કારણું કે જ્ઞાન સહજ છે, સ્વયંભૂ છે.’

આ ભાવ ગરેબર છે, પણ તેની એક ભર્યાદા છે. સોનાને સોનું સમજે; એ જ્ઞાન તો સાચું છે, પણ પાળા પદ્ધાર્થને સોનું સમજે; તેથા વ્યવહાર ચાલે નહિ. એટા પદ્ધાર્થને સાચો સમજે; એથા લાંઘા વ્યવહાર ચાલે નહિ.

આ જતની સમજણુંને વિવેક કહે છે. જેને વિવેક જગ્યો નથી; તેનું જ્ઞાન મરી જય છે. વિવેક એક ડોમળ લાગણી છે, ભાવના છે. જે હૃત્યમાં વેહના જગાડે છે, ચિત્તમાં વિપાદ ઉલ્લો કરે છે.

ગર્ભના પ્રસવ પહેલાં, ભાતાને જે વેહના થાય છે; તે વાણીથી સમજ રાકાતી નથી. એ વાળુંનો વિપય નથી. આ કટોકટીની પળ ગણ્યાય છે. જીવનની એ કસોટી છે. યુદ્ધના પ્રસંગે જ અર્જુનને વિપાદ જગ્યો. તેણે જે લયાંકર દસ્યની કલ્પના કરી, તેથી તેની આંખ ખુલ્લી ગઈ. તેને બીજો કોઈ ઉપાય ન સૂઝ્યો.

તેને ઉપાય અતાવનાર શ્રી કૃપણ તેની પાસે જ હતા. વર્ષો સુધી સાથે રહ્યા હતા. એક જ આસન પર એસીને વિનોદ કર્યા, એક જ રથમાં યાત્રા કરી, પણ અર્જુનને વિપાદનો અનુભવ કર્યો ન હતો. તેણે ધણ્યાં જ્ઞાન સંપાદન કર્યાં હતાં; જેના બળ પર તે પોતાની જતને વિજ્ઞા માનતો હતો. જ્ઞાનનું હર્ષન તેના જીવનનું હર્ષન ન બની શક્યું. શ્રી કૃપણને શરણે જવાનો એક જ ઉપાય; તેને દાથ લાગ્યો.

‘હું તમારો શિષ્ય છું. મારા પર શાસન કરો. હું તમારે શરણે આવ્યો છું; જાનીજનની આ વાણી નથી. ‘હું અજ્ઞાની છું’ એ વિવેક જ્યાં સુધી ન જગે; સાં સુધી સાચ્યું જ્ઞાન મળતું નથી. સૌ તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ આ વાતનો સ્વીકાર કર્યો છે, ‘આત્મજ્ઞાન સહજ છે, સ્વયંભૂ છે. તેને મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવાનો નથી; પણ જ અજ્ઞાન છે, તેને દૂર કરવાનું છે. તે માટે અજ્ઞાનનું જ્ઞાન હોવું જરૂરી છે. એ માટે વિવેક જગાડવાનો છે, અધિકાર મેળવવાનો છે.

જેવી ભૂખ તરસની લાગણી છે, કુશ અને વિપાસા છે, એવી જ જિજ્ઞાસા છે. વિવેક અને વેહના જગે, ત્યારે જ જિજ્ઞાસા થાય છે. અર્જુનની એ જિજ્ઞાસાને કારણે જગતને શ્રીમહદ્ભગવદ્ગીતાનું જ્ઞાન મળેલું છે.

મિથિલાના વિદેહજનકને હૈયે આવી જિજ્ઞાસા જગી હતી. મિથિલાના રાજુનું જનક વિદેહ એક નથી. ઈતિહાસ અને પુરાણામાં અનેક જનક વિદેહની નોંધ થઈ છે; તેમાંના એક જનકરાજનએ યાજ્ઞવલ્ક્યને ‘હેશિક’ પદ આપીને, અલ્લસલામાં તેમનું બહુમાન કર્યું હતું. આમ તો ઉપરે આપનાર આચાર્ય હેશિક ગણ્યાય; પણ તે એક પ્રતિષ્ઠાનું પદ બને, ત્યારે તેનો મહિમા વધી જય છે. ‘હેશિકાચાર્ય’ એ પદ સૌ કોઈને સુલભ નથી.

સ્થાનનો એ મહિમા છે. રાજનો રાજ્ય પર અલિષેક થાય; ત્યારે તેનામાં એક પ્રલાવ જોવાને મળે છે. એક સારો અધિકાર મળી જય; તેનો પણ પ્રલાવ હોય છે. એક હેશિકાચાર્યનું પદ મળવાથી, યાજ્ઞવલ્ક્યે મિથિલા નગરીમાં નિવાસ

કર્યો હતો. પોતાની આગવી પ્રતિભા તો હતી જ; મિથિલામાં આવવાથી; યાજવલ્કયના પ્રભાવમાં અનેક વણો વધારો થયો હતો.

રાજ જનક જ્ઞાની હતો, વિવેકી હતો. તે વિદ્યાનોને વિશેપ માન આપતો હતો. તેને હૈંચ એક કુતૂહલ જગ્યું હતું. કેમે કરીને તેને શાંતિ થતી ન હતી. તે પોતાનું આસન છાડી, યાજવલ્કય પાસે પહોંચી ગયો. તેણે જગ્યાબ્યું:

‘નમર્સ્તે યાજવલ્કય, મને શિક્ષણ આપો—અનુ મા ’શાખિ

એ રાજ આજે આ નમ્ર વિવેકી બની, આત્મજાનીને ચરણે પ્રણામ કરતો હતો. યાજવલ્કય તેના ભાવને સમજુ ગયા. તેમને થયું. આ રાજ અત્યાર સુધી તો ધન સાધનને કારણે પોતાની જનતને સફળ-કૃતાર્થ સમજતો હતો. આજે તેણે માર્ગ બદલ્યો છે. તે હવે જ્ઞાનમાર્ગની યાત્રા કરવા માંગે છે. તેના હૃત્યની જિજાસા જગાડવા યાજવલ્કયે જગ્યાબ્યું:

‘એ સભ્રાટ, લાંબા માર્ગ જવા રથમાં એસવું પડે છે. નહી પાર કરવા નાવમાં એસવું પડે છે, એમજ જ્ઞાનના માર્ગ જવાનાં સાધન તને મળી ગયાં છે. તેં અહી સભામાં આવતા અહી જ્ઞાનીઓ પાસેરી ઉપનિપદનાં વાક્યો સાંભળ્યાં છે. તેં પોતે મનન ધ્યાન કરીને અંતરનાં સમાવાન કરી લાંધાં છે.

તારી પાસે વિપુલ પ્રમાણુમાં ધન સાધન છે. તારાં માન-સમ્માન પણ સારી રીતે થાય છે. તેં વેદોના પાઠ કર્યા છે. અનેક વિદ્યાઓ મેળવી છે. આ અધ્યાં સાધનો સાથેની વિદ્યા કો'કનેજ પ્રામ થાય છે. તો ભક્તા; આ અધ્યાં જ્ઞાનના આધનોથી કયા માર્ગ જવા માંગે છે, તેનો વિચાર તેં કર્યો છે? આ વ્યવહારના માર્ગને છાડી દીધા પઢી, ખીલે કોઈ આહર્ણ માર્ગ છે, જેને આધારે તું આગળ ગતિ કરી શકે?

‘ના રે, ભગવન! મારે કયા માર્ગ જવાનું છે, તેની મને અધ્યર નથી.’

‘ત્યારે સભ્રાટ, હું તને તે માર્ગ અતાવું, જ્યાં જ્ઞાન માટે મેળવેલાં સાધનો કામમાં આવે છે:

‘મને એ માર્ગ બતાવો, ભગવન્.’

આત્માને મેળવવાનો એ માર્ગ હતો, જેનાં દર્શાન યાજવલ્કયે કર્યાં હતાં. એ કોઈ વન, અરણ્યનો માર્ગ ન હતો. જ્યાં બહારનાં સાધન કામ આવે. ત્યાં રથ કે નાવ જેવાં બહારનાં સાધનો કામ આવતાં નથી, એમજ આંખ, નાક, કાન વગેરે ઈદ્રિયાનાં સાધનો પણ કામ આવતાં નથી.

ચાંપીચર યાજવલ્કય

‘આતમા ખીજ પહાર્યોની જેમ હાથથી પછી શકાતો નથી, આંખથી જોઈ શકાતો નથી; કારણું કે તે અગ્રાહ્ય છે. સર્વે પહાર્યો જુણું થઈ જય છે. આત્મા એવા શરીર સાથે ધરાવી શકાય નહિ. એ આત્મા પોતે અસંગ છે, જેને ખીજ કોઈ પહાર્યનો સંગ લાગતો નથી. તે અસંગ છે, શુદ્ધ છે, તેને કારણું તેને ખીજ કોઈ હોપ લાગ્યી શકતા નથી.

એ આત્મા છે, જેને અસુક ભર્યાંદામાં આંકી શકાય એમ નથી. તેને કોઈ આકાર આપી શકાતો નથી. તેનાં કોઈ રૂપ નથી; રંગ નથી. તેને કોઈ વાણીથી ધરાવી શકાય એમ નથી. તેને માટે તો એક જ વાત કહી શકાય :

આ તે આત્મા છે, જે નેતિ નેતિ ની વાણીથી વળુંવી શકાય એમ છે.

આત્માના એ ભૂળસ્વરૂપનો ઉપદેશ આપતાં, યાજવલ્કય પોતે આનંદ વિલોદ બની ગયા. તેમના તે આનંદનો રૂપર્શ કરી, રાજ પોતે પણ આનંદ વિલોદ બની ગયો. તેણું એક વિશેપ અનુભવ મેળવી લીધો હતો. તેની તે જ્ઞાનની દરશા જોઈને યાજવલ્કય આચાર્યે જણાવ્યું:

‘હે જનક, તને હવે અભય પદ પ્રાપ્ત થયાં છે. તારે હવે કોઈ શોક સંતાપ રહેતો નથી. તારું જીવન કૃતાર્થ થયું છે.’

એ સમાચાર જનક તો વિદેહનો પુત્ર હતો. આજે તે વિદેહ-દેહભાવથી પર આત્મભાવનો અનુભવ કરી રહ્યો હતો. આચાર્યના એ આત્મજ્ઞાનના ઉપદેશથી તે જીવનમુક્ત બની ગયો હતો. આત્મજ્ઞાનના ચમત્કારનાં તેને પ્રત્યક્ષ દર્શાન થઈ રહ્યાં હતાં. તેણું અત્યંત નભાવે જણાવ્યું:

‘હે યાજવલ્કય મહારાજ, હે લગવન् ! સાચે જ, તમે તો અભયપદ મેળવી લીધાં છે. હવે જેણું મને અભયપદના લાભ કરાવ્યા હોય; તેમને આપવાનું તો કશું રહેતું જ નથી. મારાં આ વિદેહ પ્રદેશનાં રાજ્યો તમારાં બની જય છે. હું પણ તમારો બની ગયો છું.’

વાણીનો એ વ્યવહાર તો સમાચાર લોક દશ્ચિયે કરી રહ્યો હતો. જેણું વિઘાનાં દાન આપ્યાં, તેને દક્ષિણા આપવી જોઈએ, પરંતુ જેણું અભયનાં દાન કર્યાં હોય, તેને સરખામણિમાં કઈ દક્ષિણા આપી શકાય. રાજ્યો તો પોતાની જતનાં આત્મનિવેહન કરી દીધાં. તે સમાચાર હતો. તેનાં રાજ્ય મેળવી યાજવલ્કય સાર્વભૌમ સર્વાંગીશ બન્યા હતા.

તેમણે રાજ્યનો સ્વીકાર કરી, તેનો વહીવટ રાજને સોંપી દીધો. જેમ કોઈ સંપત્તિ ન્યાસમાં મુક્તવામાં આવે, તે રીતે વિદેહની ભિથિલા અસ્તની સત્તામાં રહ્યો અને ક્ષત્ર બળની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી.

મિથિલા નગરીમાં નિવાસ કરતા અહુનિષ્ઠ આચાર્યશ્રી યાજ્ઞવલ્ક્યની કીર્તિ હિન પ્રતિહિન વધતી હતી. તેમના શિષ્યોએ પણ આગવી પ્રતિભા મેળવી લીધી હતી અને દેશ પ્રદેશમાં તેમણે આપેલ વેદ વિદ્યા, અહુવિદ્યા અને ચ્છાગ વિદ્યાનો સારો રીતે પ્રચાર થઈ રહ્યો હતો.

રાજ જનમેજયે યાજ્ઞવલ્ક્ય પાસે દીક્ષા લઈને અનેક યજ કરાયા હતા. સૂર્ય પાસેથી ગ્રાસ થાગેલ વાજ્ઞસનેય શાખાનાં પઠન પાડન પણ ચાલુ થયાં હતાં. જાખાલ, કાણ્ણવ, માધ્યાદ્ધિન, બૌધેય વગેરે શિષ્યોએ પણ દેશ પ્રદેશમાં આચાર્યશ્રી ની પ્રતિષ્ઠા વધારી હતી.

એ સમયે મિથિલા નગરી અહુવિદ્યાનું કેન્દ્ર ગણ્યાતું. વંશપરંપરાથી જનક વિદેહના વંશજ રાજનો જાતે જ્ઞાનનાં ઉપાઈન કરતા અને અહુ સલાયો ચોછને તત્ત્વજ્ઞાનીઓ, અહુજ્ઞાનીઓ, મુનિઓ, ઝડપિઓ વગેરેને ઓલાવી તેમનો આદર સહકાર કરતા હતા.

ત્યાં કર્મ વિષે ચર્ચાઓ થતી, ઉપાસનાના પ્રકારો પર સંવાહો રહ્યાતા અને અહુવાહ પર વિચારણાઓ થતી. યાજ્ઞવલ્ક્યે જાતે એ જનક રાજને મળવાનું વિચાર્યું. ત્યાં કોઈ પણ ચર્ચા શરૂ ન કરવી કે કોઈ જાતનો વાળી વ્યવહાર કરવો નહિ, આવો સંકલ્પ તેમણે કરી લીધો હતો. તેમને તો રાજનાં મન અને ભતિ વિષે જણુવું હતું. અહુવાદી તે પ્રસંગને રજૂ કરતાં જણ્યાવે છે :

^૧ ‘યાજ્ઞવલ્ક્ય વિદેહ જનકની પાસે જઈ પહોંચ્યા. તેમણે પોતે વિચાર કર્યો હતો કે, હું પોતે કાંઈપણ ઓલીશ નહિ’

યાજ્ઞવલ્ક્યની કીર્તિ તો એ રાજ પાસે પણ પહોંચ્યો ગઈ હતી. તેમને જાતે આવેલા જણીને રાજને ઘૂણજ આનંદ થયો. તેણે તેમના આદરસહકાર કર્યા અને આગમનનું કારણ પૂછ્યું. આનો તેમણે કોઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ. રાજ વિલક્ષણ હતો. તેણે વિચાર કર્યો કે; ‘જાનીજન મિથ્યા વાળીનો પ્રયોગ કરે નહિ. કોઈ પ્રસંગ શરૂ કરવો જોઈએ.’

તેણે અમિનહોન વિષે ચર્ચા શરૂ કરી. જાન તો ધૂપું રહે નહિ. રાજની વાણીથી, તેનાં વર્તન અને વિચાર જણુવાનો એ અવસર સારો હતો. આચાર્ય પોતે અનોવિજ્ઞાન દ્વારા તેના મનની વૃત્તિને સમજ શક્યા.

તેમને આટલી ખાત્રી થઈ કે, આ રાજ વાળી અને વિચારમાં જુદ્દો પડતો નથી. અમિનહોન તો ધણ્ણા કરે છે, પણ સાથે જૂડુક કપટના વ્યવહાર ધૂર્યતા નથી અને તેર્થી અમિનહોનનાં રહ્યાય સમજાતાં નથી. તેમણે ચર્ચામાં ભાગ લીધો. તે

ચોંગીથી યાજવલક્ય

રાજનાને અભિહોત્રની પ્રક્રિયા અને રહસ્ય વિષે જે રજૂઆત કરી; તેર્થી યાજવલક્યને ખૂબ જ સંતોષ થયો. તેમણે પ્રસન્ન થઈને રાજને વરદાન માગવા જણાવ્યું.

એ રાજ પણ અત્મજાનીઓની સાથે રહી, રહસ્યવાદી બન્યો હતો. તેણે સંવાદ કરતાં, એ વસ્તુ પદ્ધતિ લીધી છે. ‘આ મુનિ ધણુજ જ્ઞાની છે, પરંતુ તે ધણું એણું એલે છે. જ્ઞાનને પ્રગટ કરનાર વાણી છે. જ્ઞાનીજનની વાણી દ્વારા તો આત્મજાનનો માર્ગ હાથ આવે છે. તેણે વિનયભાવે જણાવ્યું:

‘ભગવાન्, મારે તો આપને અનેક પ્રશ્નો પૂછવા છે. કૃપા કરી, આપ મને આજ્ઞા આપો, તો હું મનગમતા પ્રશ્નો પૂછી શકું.’

‘મારે તો જનક પાસે જઈને કાંઈ એલવું નથી. કોઈ ચર્ચા કરવી નથી.’ આવી ધારણા બાંધીને, તે મુનિ આવ્યા હતા, પરંતુ રાજની મનોવૃત્તિ જણીને તેમને આનંદ થયો. તેમણે પ્રસન્ન થઈને રાજને પ્રશ્નો પૂછવાની સુંમતિ આપી. આમ તે સમાચ રાજને પ્રશ્ન પૂછવાની શરૂઆત કરી.

અભિહોત્રની પ્રક્રિયા સાથે આ પ્રશ્નનો સંબંધ છે. અભિહોત્રમાં સાંજે અને સવારે આહુતિ આપતાં ‘અભિજ્યોતિઃ’ સૂર્યો જ્યોતિઃ મંત્રનો વિનિયોગ છે. સાધારણ રીતે તો અભિન અને સૂર્ય જ્યોતિર્લિપ છે, અર્થાત્ પ્રકાશમાન છે. દૈવયાજ યજ કરે; તેમાં અધિહૈવ અભિન અને સૂર્ય લેવામાં આવે છે, પરંતુ આત્મયાજ યજ કરે, તેમાં અધ્યાત્મ રીતે કોતું ભહણ કરવું; એ વિષે પ્રશ્નની શરૂઆત કરતાં, બંને વર્ષ્યે આ સંવાદ ચાલે છે:

‘હે યાજવલક્ય, જે આ પુરુષ છે, તે ક્યા જ્યોતિર્લિપે છે?’

‘હે સમાદ્દ, અધિહૈવ ઇપે જે આદિત્ય જ્યોતિ છે, તે જ પુરુષ અધ્યાત્મ ઇપે આંખની અંદર પ્રવેશ કરીને રહે છે. આ બધા લોકોન્યવહાર સૂર્યને આધારે જ ચાલે છે. દરેક પુરુષ આંખની જ્યોતિના પ્રકાશો બેસે છે, ઉઠે છે, કર્મ કરવા બહાર જય છે; કામધંધો કરી પાછો કરે છે.’

‘એ બરાબર છે, યાજવલક્ય;’ તેમની વાત સ્વીકારી રાજ આગળ પ્રશ્ન કરે છે:

‘યાજવલક્ય, સૂર્યના પ્રકાશમાં બધા વ્યવહાર ચાલે છે; તો તે સૂર્ય આથમી જય, ત્યાર બાદ ક્યા જ્યોતિર્લિપે તે પુરુષ રહે છે?’

‘હે સમાદ્દ, રાતના વખતે ચંદ્રજ્યોતિર્લિપ પુરુષ હોય છે. તે ચંદ્ર-જ્યોતિના આધારે તો દરેક પુરુષ બેસે છે, ઉઠે છે, કર્મ કરે છે, પાછો કરે છે.’

‘એ વાત પણ બરાબર છે યાજવલક્ય, સૂર્ય આથમી જય, ચંદ્ર આથમી જય, પદ્ધતિ ક્યા જ્યોતિર્લિપે પુરુષ રહે છે?’

‘હે સમ્રાદ, ત્યારે અદિન જ્યોતિર્પ્ર પુરૂપ હોય છે. અદિન જ્યોતિના પ્રકાશે તો બધા વ્યવહારો ચાલતા હોય છે.’

‘સૂર્ય’ અને ચંદ્ર આથમી જન્ય, અદિન પણ શાંત થઈ જન્ય, ત્યારે કંયા જ્યોતિર્પ્રે પુરૂપ રહે છે, યાજવલ્કય?’

‘હે સમ્રાદ’ ત્યારે વાણીની જ્યોતિર્પ્રે પુરૂપ હોય છે. વાણી જ્યોતિના આંધારે તો બધા વ્યવહારો ચાલે છે. એટલો તો અંધકાર ગાઢ હોય છે કે માણુસને પોતાનો હાથ પણ દેખાતો નથી. કુતરાં ભસતાં સંભળાય; તે વાણી પરથી ગામ પાસે છે, તેની ખબર પડે છે. માણુસ જંગલમાં રસ્તો ભૂલી જન્ય, તે દૂર્થા સંભળાતા અવાજ પરથી સાચો રસ્તો શોધી કાઢે છે.’

‘એ વાત તમારી બરોખર છે, યાજવલ્કય.’ સૂર્ય-ચંદ્ર આથમી જન્ય, અદિન શાંત થાય અને વાણીના વ્યવહાર પણ શાંત હોય, ત્યારે કંયા જ્યોતિર્પ્રે પુરૂપ રહે છે. યાજવલ્કય?’

‘હે સમ્રાદ, ત્યારે આત્માની જ્યોતિ હોય છે, એ પોતાના આત્માની જ્યોતિથી હરેક પુરૂપ એસે છે, ઉઠે છે, કર્મ કરે છે, પાછો ફરે છે.’

‘ભગવન, સર્વ, ચંદ્ર, અદિન, વાણી એ પદાર્થી જણીતા છે અને તેથી દોકાના વ્યવહાર ચાલે છે, એ વાત પણ જણીતી છે. તમે જે આત્માની વાત કરો છો, તે આત્મા કોણું છે?’

‘સમ્રાદ, એ આત્મા વિજ્ઞાનમય પુરૂપ છે, જે નિત્ય પૂર્ણ છે. તે પોતે પ્રાણોની અંદર તેમજ હૃદયની અંદર જ્યોતિર્પ્રે રહે છે. કેટલાંક પ્રાણુને આત્મા ગણે છે. કેટલાંક વિજ્ઞાન-બુદ્ધિને આત્મા ગણે છે, પરંતુ આત્મા તો સર્વ, ચંદ્ર વગેરે અહાર ના પદાર્થી કરતાં જુદો છે, દેહ, બુદ્ધિ, પ્રાણ વગેરે આત્મા નથી. આત્મા તો અંદર રહીને જ્યોતિ-પ્રકાશને આપે છે.’

અદિનહોત્ર કરતાર યજ્ઞમાન અને અદિનહોત્રના રહસ્યને જણુનાર વિદ્ધાન બંને યજ્ઞ ફળને મેળવે છે.’ જે આ કર્મ કરે છે અને જે કર્મના રહસ્યને જણે છે.’ આ સિદ્ધાંત રજૂ કરીને, આચાર્યેં અદિનહોત્ર જેવાં કાર્યોની પ્રતિષ્ઠા વધારી છે. કર્મની પ્રક્રિયા સમજ્યા વિના યજ કરવામાં આવે, તે નિષ્ઠળ જય છે. હવે જે વિદ્ધાન કર્મતો કરે નહિ, પણ કર્મના રહસ્યને જણું લે, તેને યજ બધા પ્રકારનાં સાધન અને સુપત્તિ આપે છે.’

કર્મના આ રહસ્યવાદની રજૂઆત ઉપનિષદ્ભોગમાં થઈ છે; જેમાં કર્મ ગૌણું બને છે અને તત્ત્વજ્ઞાન મુખ્ય સ્થાન લે છે. આત્મયજ્ઞનોજ આ પ્રકાર છે. અદિનહોત્રના સાંજ સવારના કર્મની સાથે યાજવલ્કયે તેના જ્ઞાનનો સમન્વય સાધ્યો

છે. રાજ જનક અધિનહોનની પ્રક્રિયા ધર્માં સારી રીતે જણે છે, પરંતુ તેનાં ગૂઢ રહુસ્ય સમજવા માટે આતુર હતો. તેના હૃત્યમાં એક પ્રકારની જિજાસા જગી હતી.

આચાર્ય તેની જણેલી પ્રક્રિયા પ્રમાણે અધિનહોનના જ્યોતિનો આંધાર લઈ, જ્યોતિર્દ્યપ રહેલ આત્મરૂપનું પ્રતિપાદન કરે છે. સામાન્ય લાગતા લોક વ્યવહારમાં પણ આત્માનો પ્રકાર અગત્યનો છે, એ રહુસ્ય જોતીને યાજવલ્કયે જનકની જિજાસા ને સંતોપ આપ્યો છે.

તેરી આગળ વધીને યાજવલ્કયે જગતા માણુસની દર્શાની સાથે સ્વરૂપનદશાના વ્યવહારનું પણ નિર્દ્યપણું કર્યું છે. આ લોકના વ્યવહારની જેમ પરલોકના વ્યવહારની વાત પણ કરી છે. માનવના સુખની તુલના કરતાં, રાજન્યો, દેવો, પિતૃઓ, ગાંધર્વો, પ્રજ્ઞપતિઓ, અલ્લાઓ વગેરેને મળતા આનંદોની સરખામણિ કરતાં; સર્વથી એપ્સ આત્માનો આનંદ છે, તે રહુસ્યને રજૂ કર્યું છે.

જનક યાજવલ્કયના સંવાદની શરૂઆત અધિનહોનથી થઈ હતી. અધિનહોનની જ્યોતિર્દ્યપે આત્મા છે, તેનું પ્રતિપાદન કરતાં યાજવલ્કયે અનેક લોકોના આનંદની તુલના કરતાં, આત્મના આનંદને સૌથી એપ્સ બતાવ્યો છે.

તેમની એ રહુસ્ય ભરી અને રપણ વાણીથી સમાચારને ખૂબ જ સંતોપ થયો હતો. તેને આ વાતની ખાત્રી થઈ હતી કે, આત્મજ્ઞાનના માર્ગ આ મુનિવર ખૂબજ આગળ વધેલા છે, તેમની પાસેથી રહુસ્ય જણી લેવું જોઇએ; પરંતુ તે માટે મૂલ્ય આપવાં જોઇએ. લોકવ્યવહારમાં જે વાતનું મૂલ્ય આપવામાં આવે છે, તે વાતનો મહિમા વધી જય છે. ધર્મા ધર્મા ઉપદેશો અપાય છે, ધર્મા સત્તસંગ અને વ્યાખ્યાન-પ્રવચનો થાય છે, પરંતુ તે નિર્ણય જય છે, કારણું કે તેનાં મૂલ્ય અંકાતાં નથી. આ વાતનો વિચાર કરી, રાજન્યો વિનય લાવે જણુંયું :

૧ ‘મહારાજ યાજવલ્કય, આપ કહો છો, તે બરાણર છે. આપના ચરણોમાં હું હંજર સોનાની મુક્રાઓ ધર્મ ધ્રું કૃપા કરીને મને મોક્ષ વિષે જ જણાવો :’

રાજના એ વ્યવહારથી યાજવલ્કયના હૃત્યમાં એક લય ઉભો થયો. આ લયનું કારણ હતું. મોક્ષનો માર્ગ કપરો છે. સામાન્ય માણુસની તો ત્યાં ગતિ થતી નથી. અધિકારી જન પણ આત્મલાભ તત્કાળ મેળવી શકતો નથી. ધીરે ધીરે આ માર્ગ પ્રગતિ સાધી શકાય; પરંતુ આ રાજ તો ધર્મા ચતુર મેધાવી છે. આને કારણે તો વારંવાર પ્રશ્ન પૂછીને, તે મને વેદાન્તનો સિદ્ધાન્તોની પાસે દોરી જય છે.

જ્યોતિર્મણ્ય પુરુષથી સંવાદની શરૂઆત કરી, જગરણું અને સ્વરૂપની દર્શામાં આત્માના સંચારની વાત કરી, ત્યારથાં આલોક=પરલોકના વ્યવહારમાં આત્માની

ગતિ-પ્રગતિ વિષે જણાવ્યું. સ્થ્રોલ અને સ્ક્રમ શરીરમાં આત્માના સંચાર-આવા-ગમન થતાં રહે છે, એ બતાવીને અંતમાં સર્વ પ્રકારનાં બંધન છૂટી જતાં; આત્મા મુખ્ય બને છે, તે નિર્ણય આપતાં યાજવલ્કય જણાવે છે :

૧ ‘અહીં કેટલાક અલ્લવાદીઓ જણાવે છે ‘આ પુરુષ તો કામમય-કામરૂપ છે, તે જેવી કામના ને સેવે છે; તે પ્રમાણેના ઉત્તુ-નિશ્ચયને તે અનુસરે છે. એ પ્રમાણે જે દૃઢ નિશ્ચયો બને છે, તે પ્રમાણેનાં કર્મ તે કરે છે. જેવાં કર્મ કરે તે પ્રમાણે ની દર્શાને તે પ્રાપ્ત કરે છે.

૨ અલ્લવાદીઓએ આ કામનાને અનુસરીને વાત કરી છે. આ બધા વ્યવહાર મનને આધારે છે. તે મન જ્યાં લાગી જય છે. ત્યાં બધા વ્યવહાર શરૂ થઈ જય છે. પરંતુ જેને કાર્ય પણ પ્રકારની કામના જાગી નથી; તે પુરુષના વ્યવહાર કેવા પ્રકારના છે, તે ચર્ચા મુનિ કરી રહ્યા છે. તે જણાવે છે :

‘જે કામના રહિત બને છે, તે નિષ્કામ બની જય છે. આ નિષ્કામ બનવું એટલે કે તેને કોઈ અહારના ધન સાધનની જરૂર રહેતી નથી. તે આત્મકામ અને આયોતકામ હોય છે. : અર્થાત् તે પોતે પોતાના આત્મરવિપનની નિષ્કામાં મને બના જય છે; પરિણામે સર્વ પ્રકારના કામ પદાર્થો મેળવી લીધાર્થી જે સંતોષ કે આનંદ થાય; તેર્થી પણ વિશેપ પ્રકારના ઉત્ત્ય આનંદનો અનુભવ તે મેળવી લે છે.

ખીજના પ્રાણું તો આ શરીર છોડ્યા પણી, સ્ક્રમ શરીરની સાથે ખીજે ગતિ કરી જય છે; પરંતુ મુક્તા આત્માના પ્રાણ અહીંથી ખીજે ગતિ કરતાજ નથી. જેમ તપેલા લોઢા પર જલ છાટો, તે જલ ત્યાંજ શર્મી જય છે; એજ રીતે આ મુક્તા આત્માના પ્રાણું તેની અંદર જ શર્મી જય છે. તે પોતે જીવન-મુક્તા બની જય છે. તે અલૂરૂપ છે, અલુપદમાં લીન થધ જય છે.

જેમ સાપ જુની કાંચળી ઉતારી હે, એમ જ તેનું આ શરીર ત્યાંજ પહુંચ રહે છે. /જેને કોઈ સ્થ્રોલ કે સ્ક્રમ શરીર નથી. જે પ્રાજ-પ્રકારશરૂપ છે, તે અલૂરૂપ બને છે, હે સાનાટ, આ વાત તું જણું લે.’

રાજ જનકના પ્રશ્ને અનુસરી મુનિવરે આત્માની જીવન-મુક્તાદર્શાનાં વર્ણન કર્યાં. રાજને તે ભધુર જ્ઞાન ચર્ચા સાંભળવાર્થી આનંદ આવતો હતો, પરંતુ હજ તેને સંતોષ થયો નહતો. તે જ્ઞાનની સાથે સાથે અધિકારીની વિવેક, વૈરાગ્ય જેવી સાત્ત્વિક સંપત્તિ વિષે જણાવાને આતુર હતો.

તે જનક વૈહેઠે જણાવ્યું; આપ લગવાનને હું એક હન્દર સોનાની મુદ્રાઓ આપું છું. અહીં તેણે કોઈ પણ પ્રશ્ન પૂછ્યો નથી; કારણ કે જે પહેલાં મોક્ષ માટે પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો, તે આત્મજ્ઞાનની ચર્ચા તો યાજવલ્કયે કરી લીધી. જેના હેયે આત્મજ્ઞાન જાગ્યું તેનો મોક્ષ તો સહજ છે; પરંતુ સર્વ પદાર્થોના ત્યાગ-સંન્યાસના જ્ઞાનનું એક સાધન કર્યું, તે વિષે આપને શું મન્તવ્ય છે, એ જણાવા માટે જનક વિહેઠે જિજાસા બતાવી છે.

૪. માનવતું અંતિમ લક્ષ્ય.

જે માનવ છે, તેણે પ્રણય અનવાનું છે. ચંદ્ર રોજ નવલાં ઇપ ધારણું કરે છે. સૂર્ય રોજ રોજ નવીન રીતે ઉદ્ઘાટન પામે છે. અહિનાં ઇપ પણ પ્રતિઇપ બનીને નવલા આકાર ધારણું કરે છે.

માનવે માનવતાનાં રક્ષણું કરવાનાં છે. જે માનવ ખીજ માનવને પીડે છે, શાસન કરે છે; તે હાનવ છે. તે અંગત સ્વાર્થમાં રાયે છે, માનવ ગુરુ અનીને પણ શિષ્યનાં હિત ન વિચારે, તે ગુરુ નથી, તે સ્વજ્ઞન નથી; તે માતા નથી, તે પિતા નથી; જે ખીજને દીન, હીન રાખીને સ્વાર્થ સાધે છે.

આ કરાળ કાળ અને વિકરાળ મૃત્યુ રાહ જોઈને ઉલ્લંઘું છે; તેના પાશમાં ગંગેલ માનવને કોણું અચાવી લેશે, ભલા? એક પણ, એક પ્રાણી, એક જીવજંતુ; તેની દ્વારા અવહશા આ એકજ છે. જન્મ અને મરણના ચક્કમાં એ પીસાતાં રહે છે. એ કાળથી કોઈ અચાવી પામ્યું નથી. સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા, નક્ષત્ર સર્વ કંઈ તેને વશ છે.

૧ જેણે એ મૃત્યુને, એ વિકરાળ કાળને અણણી અનાવી દીધી, એને ભલા કોણે જણી લીધો? તેણે જે જણે છે, તે તેના ઇપે અને છે.

ત્રુતિ ભગવતી એ દિવ્ય ઉપદેશ આપે છે:

૨ ‘પ્રણય એ તો ધનુષ્ય છે; તેના બાળું આત્મા છે, અહ્લ શર અને તેનું લક્ષ્ય એકિપ બની જાય. માનવ પ્રણય બની જાય.’

આ નાય માનવનાં હર્ષન કરતાં જણાવે છે:

૩ ‘કુંડળના આકાર ર્યો, આ નાગરોજ કુણ્ણા—આભોગનું છત ધરીને ઉલ્લો છે. એ તો ઉપમા છે. જેણે ધનુષ્ય પર પ્રત્યા-હોરી ચઢાવી, તેનો દંકારવ કર્યો છે, બાળ ચઢાવવામાં જેના હરતની કુરાળતા વર્તાઈ આવે છે અને કંયાં કંયાં લક્ષ્ય બેદી નાખવાનાં છે, તે જેના ધ્યાનમાં ઉતરી ગંગેલ છે, એવો આ વીર યોગી પુરુષ છે, માનવ છે; તે માનવ વિશ્વભરની માનવતાનાં રક્ષણું કરો.’

લગ્નને માંડવે નવલાં વરન્વધૂને કહેવામાં આવે છે, સાવધાન! યુધ્ધને મોરચે લડવૈયો પડકાર કરે છે: સાવધાન. જીવનની દરેક કટોકટી આવતાં, સાવધાન બનવાનું સૂચન આવે છે, તે શું અતાવે છે?

દરેક પણ, પ્રાણી, જીવજંતુ પ્રમાદ સેવે છે. એનાજ સંગ અને સહવાસે ઉછરેલો માનવાણ પણ માન, ભદ્રિનાં સેવન કરે છે તેને વખત આવે સાવધાન કરવો પડે છે. અંગત સ્વાર્થ સાધતાં માનવ સાધારણું પણ કરતાં આગળ વધે છે. માનવ માનવતા વીસરી જાય છે અને તે હાનવ અને છે.

યાજવલ્કયના શ્રવનમાં આવી ઘટનાઓ બની હતી. તેને માનવ માત્ર પરથી વિશ્વાસ ઉડી ગયો હતો. તે પોતે માનવ બાળ હતો; માનવનાં હિત શું છે, તેનો તે વિચાર કરતો થયો હતો. કોઈ માનવ પ્રમાણ સેવે; તે તેને ગમતું નહિ.

તેના પહેલા ગુરુ વિદ્ધિ શાકલ્ય હતા. રાજના પ્રમાણને તે પંપાળી રહ્યા હતા. આ માનવતાવાદી શિષ્યે રાજના પ્રમાણને ખંખેરી નાખ્યો. પણ તેને ગુરુના કોપના લોગ બનવું પડ્યું. તેમની આપેલી વિદ્યા તેણે પાછી સોંપી.

ખીજ ગુરુ આચાર્ય વૈશાંપાયન તો દાદા થાય. તેમણે પુષ્યની વહેંચણી કરી હોત, પોતાનાં વ્રત, તપ, વિદ્યા, સહગુણો વગેરે શિષ્યેને વહેંચ્યા હોત, તો તે બધાને ગમત, તે તો પોતાનાં પાપ વહેંચવા તૈયાર થયા.

યાજવલ્કયના ઉદ્ધાર હૃદયમાં ને માનવતા રહેલી હતી, તેની મતિમાં માનવનાં હિતો વિચારાએલાં હતાં, તે માનવતા તેણે રંજૂ કરી:

‘દાદા, શાને આ તમારાં પાપ બધાને આપો છો? મહાટેવ એકલાજ વિપપાન કરી ગયા. ભલા, એ વિપ હેવ દાનવને વહેંચ્યાં હોત; તો કોઈ શ્રવી શકત કે? ના એ વિપ વહેંચવાનાં ન હતાં. એ પાપ મને આપો ધો. હું તેને શ્રવી લઈશ.’

તેના દાદા, આચાર્ય વૈશાંપાયન એક ડઢ આચાર નિષ્ઠ પુરુપ હતા. તે ઉદ્ધાર માનવહિતના ભાવને પારખી ન શક્યા અને યાજવલ્કયનું થાંથી પણ નિરાશ થઈ, બેર પાછો ફર્યો. આખા માનવ સમાજ પર તેને અણુગમો જાગ્યો. મારે કોઈ માનવ ગુરુ ન જોઈએ, એવો એણે દ્રઢ નિશ્ચય કરી લીધો. તેના પિતાએ પણ શરૂઆતમાં એવીજ અવદશા લોગવી હતી.

‘એક માનવને વરણુના પાશથી છોડાવવા, ખીજ એક માનવના બાલને વરણુનો બલિ બનાવ્યો હતો. બાલકને વેચનાર માનવ કોઈ ખીજે નહિ, પણ પોતાનેજ પિતા હતો. કટોકટીના સમયે તેને બચાવી લેવામાં આવ્યો. તેને બચાવનાર પણ માનવ હતો.’

અણુગત્તનો એ બાલક શુનઃશોપ વરણુના પાશથી સુક્ત થતાં, ગુરુ વિશ્વામિત્રનો પુત્ર બન્યો હતો. શુનઃશોપ હેવરાત બન્યો હતો. તેનોજ પુત્ર યાજવલ્કય આજે માનવ પરથી વિશ્વાસ ગુમાવી એકો હતો.

માનવ બાળ હારે, ત્યારે તેણે નવેસરથી બાળ શરૂ કર્વી જોઈએ. કર્મ કરતાં કરતાં ભૂલો થાય, તો કર્મ અખુર ન સુક્તાં, તેને કર્દીથી શરૂ કરી હેવું જોઈએ. ‘આખી માનવ જાત બગડી ગઈ છે, તે હવે સુધરે એમ નથી.’ આવી દોર નિરાશા તો ઉંડા અંધારામાં ધકેલી જય છે. પ્રકાશનું દિર્ઘણું કયાંથી ભળે?

જેણે માનવનાં સર્જન કર્યાં; તે પહેલા મનુ સવિતા નારાયણ છે, વિવર્સાન-

મનુ છે. તેની પાસે માનવતાના એધ પાડ મળશે. માનવમાં મતિ જગાડનાર એ મનુ છે, પહેલો આકાર, પ્રણુવ. માનવની પ્રતિમાનાં હર્ષન ત્યાં થશે.

યાજવલદ્યના એ પ્રથમ મનોખણે નવી જ દિશાઃ સુચવી. તેણે કઠોર તપ આદ્યાં, ઉથ ત્રત આદ્યાં, નવવા ઉત્સાહને જગાડયા. તેના પહેલાં ધણા ધણા માનવો થઈ ગયા; પરંતુ આ પહેલો માનવ હતો, જેણે પ્રથમ મનુની પાસેથી નવવા, તાજા એધપાડ મેળવી લીધા હતા. તે પહેલાંનાં જ્ઞાન વાસી બની ગયાં હતાં, જરૂર બની ગયાં હતાં, ચીલાચાલુ બની ગયાં હતાં.

સૂર્યની પાસેથી તેને જે પ્રેરણા મળી, જે મંત્ર મહ્યા; જે યજુઓ મહ્યા; તે તો સૂત્ર જેવા સાર ઇપ હતા. જૂના જે મંત્રો હતા, પરંપરાએ ચાલી આવેલાં વ્યાખ્યાનો હતાં, સૂચનો હતાં, અનુભવો હતા; તે અધ્વાનાં સંકલન કરવાનાં હતાં, પ્રકરણોમાં બાંધવાનાં હતાં, અધ્યાયોમાં ગૂંથવાનાં હતાં. હંસ જેમ નીર અને ક્ષીરને જુદાં પાડે, તેમજ મંત્ર અને આલણુ-વ્યાખ્યાન રહેસ્યને જુદાં પાડવાનાં હતાં.

આ યજુર્વેદ સંહિતામાં ચાલીસ અધ્યાય, ત્રણુસોને ત્રણ અનુવાદ, ૧૯૭૫ કંડિકાએ અને ૩૮૮૮ મંત્ર સંઘા છે. તેનો પહેલો મંત્ર ઇષેત્વા અને છેલ્દો મંત્ર ડંગ વ્રહ્મ છે; તેનાં હર્ષન સૂર્યે કર્યાં છે:

‘ઇષેત્વાદિ ખંવ્રહ્માન્ત વિવસ્વાન અપદ્યત’ —સર્વાનુક્રમ સૂત્ર

આ મંત્રોનાં સંકલન યજના પ્રયોગ પ્રમાણે કર્યાં છે.. આને કારણે જે જે પ્રયોગનાં હર્ષન જેણે કર્યાં; તે તેના ઋપિ ગણ્યાય. પહેલા એ અધ્યાયોમાં હર્ષ-પૂર્ણમાસની ધર્મિયાં વપરાતા મંત્રો છે, તે તે ધર્મિનાં હર્ષન પ્રજનપતિના પુત્ર પરમેણીએ કર્યાં; માટે તેના ઋપિ પ્રાજનપત્ય પરમેણી, ત૊ન અધ્યાયની શરૂઆતમાં અગ્નિહોત્રના મંત્રો છે, તેનાં હર્ષન પ્રજનપતિએ કર્યાં છે. ચારથી આડ સુધીના અધ્યાયોમાં સોમયાગ છે, તેનાં હર્ષન પણ પ્રજનપતિએ કર્યાં છે, નવમા અધ્યાયમાં વાજપેયનાં હર્ષન ષૃદ્ધસ્પતિને અને દુષ્મા અધ્યાયમાં રાજસ્ક્રયનાં હર્ષન વરુણુને થયાં; માટે તે તે પ્રયોગોના તે ઋપિએ છે.

આમ પહેલા દશ અધ્યાયોની દશતિનો વિલાગ છે. બીજુ દશતિમાં વીસ સુધીના અધ્યાયો છે, તેમાં અગિઅારથી અદાર સુધી અગિનચ્ચયન અને બાકીના એ અધ્યાય તેમજ એકવીસમા અધ્યાયમાં સૌત્રામણ્ણી યાગના ઋપિ પ્રજનપતિ છે.

પૂર્વવિંશતિ અને ઉત્તર વિંશતિ એ પ્રમાણે એ વિલાગ પણ જેવાને મળે છે. આવીસર્થી પચીશ-ચાર અધ્યાયોમાં અશ્વમેધ યાગ છે, તેનાં હર્ષન પ્રજનપતિને થયાં છે. આ પચીના દશ અધ્યાય જિલ કહેવાય છે; જેમાં પહેલાં બતાવેલા પ્રયોગોની કેટલીં વિશેપ બાબતોના મંત્રો છે, જેમનો વિનિયોગ કોઈ એક ખાસ પ્રયોગમાં

થતો નથી. એ હશ અધ્યાયોના ઋપિ સૂર્ય છે અથવા તો યાજવલ્કયે તે મંત્રોનાં સંકલન વિશેપ રીતે કર્યાં છે, તેથી તે હશ અધ્યાયોના ઋપિ યાજવલ્કય છે, એ હકીકત નોંધપાત્ર છે. યજોના પ્રયોગોમાં અધ્વર્યુને બધાં કર્મ કરવાનાં હોય છે, માટે યજ્ઞવેંદના મંત્રોના પ્રયોગો પણ અધ્વર્યુને કરવાના હોય છે.

યજોના પ્રયોગો કરતી વખતે હોતાને મંત્રોનાં શાસન-પડન કરવાનાં હોય છે, તને માટેની પુરોનુવાઙ્યા, યાજ્યા અને શસ્યા ઋગ્યાઓનો સમાવેશ પણ યજ્ઞવેંદમાં કરવામાં આવ્યો છે, તે સંહર્ષ જેડતાં છળ્વીસમા અધ્યાયમાં અભિનષ્ઠોમ પ્રયોગમાં આવતી ઋગ્યાઓ, સત્તાવીસમાં અભિનયયન માટેની ઋગ્યાઓ, અષ્ટાવીસમા અધ્યાયમાં સૌત્રામણી અને ઓગણુનીસમાં અશ્વમેધની ઋગ્યાઓ જેવાને મળે છે. તે પઢીના અધ્યાયોમાં પુરુપમેધ, સર્વમેધ, પિતૃમેધ યજોના પ્રયોગો છે.

છેલ્લા પાંચ અધ્યાય (૩૬-૪૦) ના ઋપિ દ્વારા આથર્વણુ છે. હશ અધ્યાયોની સાથે આ પાંચ અધ્યાયોને શુદ્ધિક કર્યા છે, જેમાં પ્રવર્ણ વિદ્યા ચાર અધ્યાયોમાં અને છેલ્લા અધ્યાયમાં ઈશાવાસ્ય ઉપનિપદ આવે છે, જેને અલ્બવિદ્યા કે મધુવિદ્યા તરીકે ઓળખાવી છે.

સૂર્ય પાસેથી પ્રાપ્ત થયેલ આ સંકલનમાં યાજવલ્કયે યજ્ઞાઓનો સંગ્રહ કર્યો છે, તે સાથે હોતાએ ભણુવાની ઋગ્યાઓનો સંગ્રહ પણ કર્યો છે. અત્યંત પ્રસિદ્ધ સામગ્નાન (જેવાં કે ઘૂહત્સામ ૨૦-૩૦, વામહેવ્ય સામ ૨૭-૩૮, યજ્ઞાયજ્ઞિય સામ ૨૭-૪૨) તેમજ અલ્બાએ જપવાના મંત્રો (હા. ત. ૨-૧૩) નો સંગ્રહ પણ છે. આથી પુરવાર થઈ શકે છે કે, સૂર્ય પાસેથી ચારેય વેહો યાજવલ્કયને પ્રાપ્ત થયેલા છે.

યજ્ઞવેંદ સંહિતાના સંકલનમાં યાજવલ્કયે જે દણિ અપનાવી છે, તે શતપથ આલણુના વ્યાખ્યાન વિવેચનનો આરીકાઈથી અલ્બાસ કરવામાં આવે, લારેજ ધ્યાનમાં આવે એમ છે.

વ્રતમુપૈષ્યન્થી શતપથ આલણ શરૂ થાય છે. હર્ષપૂર્ણમાસની ઈષ્ટિ કરતાર યજ્ઞમાને અગ્ને વ્રતપતે (૧-૫) મંત્ર ભણીને દણિ માટેનાં વ્રતઅલ્લણુ કરવાનાં છે, ખીજન અધ્યાયમાં અગ્ને વ્રતપતે (૨-૨૮) મંત્ર ભણીને વ્રતનાં વિસર્જન કરવાનાં છે. આની સમજણુ યાજવલ્કયે શતપથ આલણની શસ્ત્રાતમાં આપી છે. તેનું તાત્પર્ય શું છે ?

યજોના મુખ્ય સ્થાન યજ્ઞમાનનું છે. અલ્બા, અધ્વર્યુ, હોતા, ઉહ્ગાતા એ ચાર ઋત્વિને તેના સહાયક છે. અભિનહેત્ર જે સાંજસવારનો નાનો પ્રયોગ છે; તેમાં તો એકલો યજ્ઞમાન કર્મ કરે છે. એ યજ્ઞમાન ગૃહસ્થ છે, ગૃહપતિ છે; એથી તેના સાથ સહકારમાં ગૃહિણી જોડાય છે.

ચોગીશ્વર યાજવલ્કય

કન્યા વધૂ બની અભિને સાથે લઈ, વરરાજની સાથે રહે; તે લગ્ન સંસ્કારનું નામ જ અભિનાં આવાન છે. લગ્નના અભિમાંથી ખીજા એક અભિને સમિક્ષ કરવામાં આવે, તે ગૃહપતિનો અભિ ગણ્યાય; તેમાંથી ખીજે એક અભિ તૈયાર કરવામાં આવે અને તેમાં હેવોને આહુતિઓ અપાય; તે આહુવનીય અભિ કહેવાય. બાજુમાં એક દક્ષિણાભિ હોય. આ ગણુ અભિઓ અને તે પહેલાં કન્યાની સાથે આવેલ આવસ્થય અને સભ્ય નામના એ અભિઓ હોય.

૨ ગૃહપતિની અભિશાળામાં આ પાંચ અભિઓ હોય છે. તેને રોજે રોજ સમિક્ષ કરનાર-પૂજનાર ગૃહસ્થ યજમાન ગણ્યાય છે. યજમાં ગૃહસ્થ યજમાનની સાથે ગૃહિણી યજમાન પત્નીની ઉપરિથત અત્યંત આવશ્યક છે. સ્વીને કોઈ સ્વતંત્ર કર્મ કરવાનું નથી. એ સમાજની ઉણુપ સ્વીકાર્યી જ રહી; પણ સાથે પત્ની સાથે યજના સંયોગે જોડાય; તે પત્નીની ગુણવત્તા પણ ઓછી નથી.

આ જીવન જે યજ-સેવા પરોપકાર માટે વપરાય; તો એ જીવન યજનો રથ ગણ્યાય; જેનાં એ એક તે પતિ અને પત્ની છે; યજમાન અને યજમાનપત્ની બંને એક બનીને આ જીવનનો નિર્વાહ કરે છે.

આમ યજમાં યજમાનનું કર્મ મુખ્ય ગણ્યાય. વ્રતથી શરૂ કરી, વ્રતના વિસર્જન સુધીનું યજમાન કર્મ ગણ્યાય. પહેલા એ અધ્યાયમાં ધૂપિઠનો પ્રયોગ દેવયજનમાં ગણ્યાય છે. શતપથમાં દેવયજન અને આત્મયજન એ પ્રકારના યાગ ગણ્યાવ્યા છે; તેમાં આત્મયજનને શ્રેષ્ઠ કલ્યો છે. ચાકીશમા અધ્યાયમાં ધિશાવાસ્ય અહિવિદ્યા છે. યજની પરિલાપામાં તેને આત્મયજન કહે છે. દેવયાજુ યજમાન કરતાં આત્મયાજ યજમાન શ્રેષ્ઠ ગણ્યાયે છે.

જીવનની શરૂઆત ગૃહસ્થના સેવા પરોપકારનાં કાર્યોથી કરવાની છે. વિદ્યા મેળવવા અહિચર્યનું વ્રત, તેની પૂર્વભૂમિકા છે. સેવા પરાયણ ગૃહસ્થ ઉત્તમ વ્રત કરે, તો તે સમાજ, રાષ્ટ્ર અને વિશ્વનાં કલ્યાણ સાધે. ગૃહસ્થ જીવનની એ ઉત્તર ભૂમિકા તે વની અને સંન્યાસી છે. ૩૬ પરિલાપા પ્રમાણે અહિચર્ય. ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસી એ જીવનને ધડનારા ચાર આશ્રમોની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. એ જ પ્રક્રિયામાં ચાર વર્ણ અને ચાર પુરુષાર્થની ગોઠવણી પણ કરવામાં આવી છે.

યાજવલ્કય એક મોટા સ્મૃતિકાર છે. વર્ણ અને આશ્રમની પદ્ધતિને વ્યવરિથિત કરવામાં તે એક અગત્યનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે. તે પોતે એક ૩૬ જરૂરિય કર્મકંડી નથી. એ પોતે એક કાન્તદ્રષ્ટા પુરુષ, યોગી છે, ચોગીશ્વર છે. એક ઉદ્દારચરિત

૧. ગૃહા વૈ પલન્યૈ પ્રતિષ્ઠિતા: । તદ્દ ગૃહેષ્વેવैનાર્મેતત્ત પ્રતિષ્ઠાયાં પ્રતિષ્ઠાપયતિ ॥

માનવ છે. જૂતા જટિલ માર્ગેની આડળાલીઓ, અડચણો દૂર કરવામાં ને કંઈ સહન કરવું પડે, તે બધુંજ પોતાને માથે ઉપાડીને, ખીજીના જીવનના માર્ગેને સરળ, કડજુ બનાવવામાં તેમણે અનેરો પુરુપાર્થ કરેલો છે.

યજુર્વેદના સંકલનમાં તેમના આ પુરુપાર્થનાં હર્ષન થાય છે. તેમણે ગોઠવેલ ચાર દ્વારાત્રિઓમાં ચાર પુરુપાર્થનાં નિરૂપણ જોવાને મળે છે.

પહેલી દ્વારાત્રિમાં અત્યિહોત્ર, ઈષિ અને સોમ એ ત્રણુ પ્રકારના યજો જોવાને મળે છે. દરેક ગૃહસ્થે આ યજા કરવાના છે. એ પ્રમાણે જીવનના સંસ્કારો ઘડવાના છે. અન્ધિ, ઈન્દ્ર અને સોમ એ ત્રણુ તો મુખ્ય હેવો છે, તેમનાં યજન તે હેવયજન છે. ગૃહસ્થ પોતાની જતનો વિકાસ સાધી શકે છે. દરેક વ્યક્તિ પોતાના ધર્મને અનુસરે; તો તે પોતાની શક્તિઓને વિકસાવી શકે. ને ધર્મ પુરુપાર્થ ગણ્યાય છે; તેનો સમાવેશ આ વ્યક્તિવિકાસમાં રહેલો છે. ગૃહસ્થ જીવનને ઉત્તત કરવાનું છે; ગૃહસ્થાશ્રમને સક્ળ બનાવવાનો છે.

બીજી દ્વારાત્રિમાં અત્યિચ્છન મુખ્ય છે. અન્ધિ રાખવા ને વેહિ બનાવવી છે; તેને પાંચ ચિત્તિઓ—થર હોય છે. તેના ચણુતરમાં ૧૦૮૦૦ ઈષ્ટિકાઓ—ઈટો કામ આવે છે. આ પાયાનું ચણુતર છે. જીવનનો પાયો અહિચ્છર્યાશ્રમ છે. અહિ એ મંત્ર છે, ઉદાર જીવન ઘડનારું મનન છે. જેણે શરૂઆતમાં જીવન વિષેનું મનન કરી લીધું; તેણે તો જીવનનો અર્થ મેળવી લીધો; જીવનને સક્ળ બનાવી દીધું.

એક માનવ બાલકે આ વાત વીસરવાની નથી કે તેણે સમાજમાં રહેવાનું છે; સમાજના સાથ સહકાર વિના તેના જીવનનું ઘડતર થવાનું નથી. તે એકલો રહી શકે નહિ. ભાતા, પિતા, ભાઈ, ઐનની સાથે ઉછરીને ગુરુકુલમાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યાં ગુરુ, ગુરવાણી, સહાધ્યાયી, સહપાઠી વગેરેની સાથે રહીને વિદ્યા મેળવવાની. એ સમાજની ઉદારતા હોય, તોજ તેના જીવનનાં ઘડતર થાય. એ સમાજ જીવનના વિકાસનો પહેલો ઔધપાઠ તે ગુરુકુળ છે, જ્યાં પાયાનું ચણુતર છે. વિદ્યા એજ ધન સાધન છે, એજ પરમ અર્થ છે. તેનો લાલ અંગત સ્વાર્થ માટે નહિ, પણ સમાજના અર્થને માટે છે. સમાજનું હિત એજ પરમ અર્થ છે.

ત્રીજી દ્વારાત્રિમાં અશ્વમેધ યજા મુખ્ય છે. અશ્વ એ રાષ્ટ્રનું પ્રતીક છે. રાષ્ટ્રની ઉત્તતિમાં પ્રત્યેક વ્યક્તિ અને વ્યક્તિઓના બનેલા સમાજના સાથ સહકાર આવરણક છે. ગૃહસ્થ જીવનભર કમાતો ધમાતો રહે, કુદુંબ કુખીલામાં ગુંચવાએલો રહે; તો તે સેરા પરોપકારનાં કાર્યો કર્યારે કરો.

કેટલાંક સામાજિક કાર્યો એવા પ્રકારનાં છે, જેમને એકલા કામધંધામાં ગણ્યવા જઈએ, તો તે ઉચ્ચિત નહિ ગણ્યાય. સમાજ અને રાષ્ટ્રને ઉત્તત કરવામાં એક

ચોળીથ્ર યાજવલક્ય

વિશેષ પ્રકારની ઉદ્ઘારતા કેળવવી પડશે. ઉદ્ઘારયરિત માનવ અંગત સ્વાર્થ છોડી શકશે, પણ સેવા પરોપકારનાં કાર્યો નહિ છોડી શકે; તેનું તે જીવન વ્રત બને છે.

આ સેવા પરોપકાર માટે ગૃહસ્થ જીવનની ભર્યાદા આડે આવે; તો તેને એક આનુ રાખ્યા ગૃહસ્થે વનપ્રવેશ કરવો જોઈએ. આ વન પ્રવેશ એકલતા સેવવા નથી. ધર છોડી, ગુફામાં ભરાઈ ગયા; એતો એનું એજ થયું. તેણે તો એક ધર છોડી, અનેક ધરમાં રહેવાનું. તેણે પોતાના જીવનને સમાજ અને રાષ્ટ્રની સેવામાં સમર્પિત કરવાનું છે.

તેની પોતાના અંગત કામના રહેતી નથી. તે ધર સાધન માંગશે, કંડશણો ભેગો કરશો, શાળા, મહાશાળા, ધર્મશાળા, ઔપધશાળા બાંધવામાં તે પૂરેપૂરો રસ ધરાવશો, પણ તેનું પોતાનું કહી શકાય એવું એક પણ કામ નહિ. રાષ્ટ્રકામ એ ક્રાન્તે પુરુષાર્થ છે. રાષ્ટ્રના વિકાસમાં વાનપ્રસ્થ આશ્રમનું મહત્વ અનેક ગણું છે.

અધિ, ધર્મ, સોામ માટેનાં હેવયજન છે, એમ જે સમાજ અને રાષ્ટ્રનાં કાર્યો પણ હેવયજન છે. વ્યક્તિના અર્થ અને કામ નિર્થ્રેક છે. સમાજના અર્થ તે સાચા અર્થ છે, રાષ્ટ્રનાં કામ તે સાચા અર્થમાં કામ છે. “સમાજદેવો ભવ, રાષ્ટ્રદેવો ભવ” એ સૂત્રો કદાચ નવાં હોય; પણ તેની અંદર રહેલી ભાવના તો આ પ્રાચીન પુરુષાર્થેમાં સમાચેલી છે. જેની સંકલના અને વ્યવસ્થા યાજવલક્યે હજારો વર્ષો પૂર્વે તૈયાર કરી રાખ્યા છે. માનવતાને માર્ગે આગળ વધવાની એ પદ્ધતિ છે.

જેણે ગૃહસ્થ તરીકેનાં કાર્યો સારી રીતે પાર પાડયાં છે; તે માનવ સમાજ અને રાષ્ટ્રની સેવાઓમાં સક્રાન્તા મેળવે છે. વિશેષે કરીને તો શિક્ષણ, સંરક્ષણ, સલાહ સૂચન, શારીરિક સારવાર, આરોગ્ય જેવાં કાર્યો સમાજ અને રાષ્ટ્રની સાથે સીધો સંબંધ ધરાવે છે. એક અંગત કામ ધંધા તરીકે તેનાં મૂલ્ય અંકાય નહિ !

એક માનવ બાલને કેળવણી આપવી; એ સમાજ અને રાષ્ટ્રની પવિત્ર કુરજ છે. માનવનું આરોગ્ય સાચવવું અને તેના જીવન વિકાસમાં માર્ગદર્શન આપવું; તેની કુરજે તરફ તેને સલાન કરવો, સાવધાન કરવો. એ સમાજ અને રાષ્ટ્રના સેવકોનું કંતંગ્ય કર્મ બની રહે છે.

ગૃહસ્થાશ્રમ પદ્ધીના વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ આશ્રમ એકાન્ત સેવન કે વ્યક્તિ-ગત સાધના ઉપાસના માટે ભર્યાદિત નથી. વનપ્રવેશ કરનાર સેવકોએજ સેવાનાં કાર્યો ઉપાડી લેવાનાં છે. રાષ્ટ્રનાં સંરક્ષણનાં કાર્યોમાં પણ અંગત સ્વાર્થ છોડનાર અચ્યેસરો જોડાય છે, ત્યારે તે રાષ્ટ્રને નવાં બળ મળી રહે છે.

સમાજ અને રાષ્ટ્રની સેવામાં જોડાયેલા માનવીઓને હૈયે જે કામના જગે છે, તે તેમનો અંગત સ્વાર્થ રહેતો નથી. તેમને હૈયે જે ભાવના જગે છે, તે આ રાષ્ટ્રગીતમાં વ્યક્ત થાય છે :

‘આ રાષ્ટ્રમાં અહુ-ભુદ્ધિ પ્રભાવના અધિકારીનો અહુવર્ચસને પ્રાપ્ત કરતા રહેલા. ક્ષત્ર-અખને મેળવનાર શરૂપીર પુરુષો મહારથી યોદ્ધાઓ બની રહેલા. કામધેનુ-ગાયો દૂધ આપનારી, બળદો ભારવાહી, ધોડાઓ વેગિલા; ગૃહિણીઓ ગૃહ-કાર્ય કરનારી, રથીઓ જ્યરીલ અને યુવાન પુત્રો સલાસહો બનીને રાષ્ટ્રનાં કાર્યોમાં વેગ આપે.

અમારી ઋતુ ઋતુની જરૂરિયાતો પ્રમાણે મેઘના પવનો વહેતા રહેલા. ધન ધાન્યના પાક ભળતા રહેલા. આજુવિકાનાં યોગ અને ક્ષેમ સચ્ચવાતાં રહેલા.

આ એક ઉદાર રાષ્ટ્રની હિતકારી કામના છે. જેથી રાષ્ટ્રનો વિકાસ સાધવામાં માનવી ગૃહસ્થનાં કર્તવ્યો પૂરાં કરી, સમાજ અને રાષ્ટ્રનાં સેવામાં જોડાય. ત્રીજી દ્વારા દુષ્ટીમાં કામના પુરુપાર્થ તરીકે રાષ્ટ્રના વિકાસની એક પદ્ધતિનું નિર્ધારન છે.

એક બાલકે માતાપિતાને ત્યાં જન્મલીધો; તે એક જન બન્યો. તેણે માનવ-સમાજમાં ઉછરી, મોટાથઈ, અનુભવ મેળવી, લોકતું પદ મેળવી લીધું. તેણે એક પગલું આગળ લયું. અને તે માનવ બન્યો. હવે તે નર બની રહ્યો છે; ન રમતે સ્વાર્થ પ્રપંચે જે સ્વાર્થ પ્રપંચમાં રમતો નથી. જેની અંગત કામના નથી. જેણે સમાજ અને રાષ્ટ્રનાં સેવામાં પોતાના જીવનનાં સમર્પણ કરી દીધાં છે.

આ નરે નારાયણ બનવાનું છે; તેણે નારાયણ પરાયણ થવાનું છે. તેનું પોતાનું અંગત કશું રહેતું નથી. આ ભાવ છેલ્લી દ્વારાતીની શરૂઆતમાં આવતા પુરુપ સુકૃતમાં જોવાને મળે છે. તે સુકૃતનો ઋપિ નારાયણ છે. તેના મનની ભાવનાને આ અહુવાહી વાચ્યા આપે છે:

રેણે નારાયણ પુરુપ છે. તેને હૈયે આ કામના જગી. આ સર્વ પ્રકારનાં ભૂત-પ્રાણીઓ છે, તેમનાં કાર્ય કરવા માટે હું આગળ આવીને ઉલ્લો રહું. હું પોતે જ આ સર્વમાં વસી રહું; અર્થાત् સર્વનો પ્રતિનિધિ બનું. એવાં કાર્યો શરૂ કરું, જેમાં સર્વનાં કલ્યાણ રહેલાં હોય.

સમાજ અને રાષ્ટ્રની પણ એક ભર્યાદા છે. માનવે વિશ્વમાનવ બનવાનું છે. માનવ માત્રના હિતમાં તેણે કાર્ય કરવાનાં છે. મોક્ષ એ ચોથો પુરુપાર્થ છે. એ આત્મજ્ઞાની છે, જે રોગીને, દીન દરિદ્રને, અજ્ઞાનીને, પતિત પાતકીને જોઈને વેદના અનુભવે છે. પોતે રોગી હોય, પાપી પતિત હોય અને જે દુઃખ થાય, જે તાપ, સંતાપ જાગે, એ પ્રકારની સંવેદના જેને હૈયે જાગે છે, તે મોક્ષનો અધિકારી બને છે. જોગના પદાર્થો તેને લક્ષ્યાવી શકતા નથી. આત્મજ્ઞાન કહો કે મોક્ષ કહો; તેની આ પહેલી ભૂમિકા છે.

માનવી શા માટે છુણુશીણું અની જય છે? રોગ અને પાપને તે કેમ વશ થાય છે? મૃત્યુ તેને શા માટે ભરણી જય છે?

આવા પ્રશ્નો જેને જયા છે, તે ધર્માં એસી રહી શકતો નથી. તે પ્રયાળુ કરે છે, તે માનવીતું આ મહાપ્રયાળુ છે. તે ધર છાડી, જંગલમાં જઈને એસે છે; ત્યાં પણ તેને ચેત નથી. તે ઉપાયો શોધતો રહે છે.

માનવતાને જગાડવાના આ ઉપાયો છે. યાજ્ઞવળક્ષ્યે ચોથી દ્વારિમાં માનવતા વિકાસની પદ્ધતિનું નિરૂપણ કર્યું છે. મોક્ષ પુરુષાર્થની સંકુચિત વ્યાખ્યા થઈ શકતી નથી. ધર્મથી બક્તિનો, અર્થથી સમાજનો અને કામથી રાષ્ટ્રનો વિકાસ સાધવાની જે પદ્ધતિ યાજ્ઞવળક્ષ્યે અતાવી છે, તેજ પદ્ધતિની પરાકાષ્ઠતું આ નિર્દર્શન છે. એ માનવે મહામાનવ અનીને માનવમાત્રની સેવા કરવાની છે. એણે નરના નારાયણું અનીને સેવાપરાયણુંતા અતવાતું વ્રત કેવાતું છે.

૧ તેને હૈયે શિવસંકલ્પ જાગે છે. તેનાં મન અને મતિ વિશ્વલરનાં કંદ્યાણુમાં જોડાઈ જય છે. અત્યાર સુધી તેણે જે જે યજ્ઞ યાગ કર્યા; તે બધાં દૈવયજ્ઞ હતાં. તેમાં તેણે અનેક ધન સાધનના ઉપયોગ કર્યા. આ બધું છાડીને તેણે અનેરો માર્ગ પદ્ધત્યો છે, જ્યાં પોતે જ પોતાની જતનું વિસર્જન કરવાતું છે. એ ત્યાગનો માર્ગ છે.

દ્ધ્યક આથર્વણું કાયાનાં વિસર્જન કર્યાં અને કાયાકલ્પ કર્યા. નવી કાયાનાં સર્જન કર્યાં અને મધુવિદ્યા મેળવી લીધી. જે અલ્બવિદ્યાનાં તેને ઈશાવાસ્યરૂપે દર્શન થયાં. જ્યાં સર્વ આત્મક્રમ બન્યું છે, જ્યાં સર્વમાં રહેલ પ્રિય આત્માનાં દર્શન થાય છે, ત્યાં પણી બહારનાં ધન સાધન કશા કામમાં આવતાં નથી. એ વ્યાપક આત્મદર્શન છે.

આત્મયજ્ઞનની એ પ્રક્રિયામાં પુરુષમેધ, નરમેધ, સર્વમેધ, પિતૃમેધ જેવા યજોનો નિર્દેશ યાજ્ઞવળક્ષ્યે ચોથી દ્વારિની શરૂઆતમાં કરી લીધો છે. પુરુષમેધની પ્રક્રિયા અતાવ્યા પણી સર્વમેધનાં રહેસ્ય અલ્બવાદી આ રીતે ઉકેલે છે.

૨ ‘જે આદિ પ્રજ્ઞપતિ છે, તેનાં સર્જન થતાં પહેલાં એક સ્વયંભૂ અહ્સ પ્રજ્ઞપતિ થઈ ગયા. તે તપ્યા અને તેમણે સમાલોચના કરી. ‘આ તપનો તો કોઈ અંત આવે નહિ. આ યાત્રા તો લાંઘી ચાલવાની. આનો કોઈ ઉપાય શોધી કાઢવો જોઈ એ.

‘ચાલો, હું પોતે જ સર્વભૂત-પ્રાણીઓમાં મારી જતનાં સર્વપણું કરી દઉં અને તે બધાં ભૂત-પ્રાણીઓનાં સર્વપણું મારી જતમાં કરી દઉ’ આમ વિચારીને તેમણે સર્વ પ્રાણીઓમાં આત્માની આહૃતિ આપી અને પોતાના આત્મામાં બધાં પ્રાણી ભૂતમાત્રની આહૃતિ આપી દીધી.

આ પ્રકારના સર્વમેધ યાગથી તેમણે સર્વમાં રહેલા શ્રેષ્ઠ પદ, સ્વરાજ્ય અને આધિપત્ય ને મેળવી લીધાં. આ જ પ્રકારનાં આત્મયજ્ઞન જે યજ્માન કરે છે; તે સર્વ પ્રકારના મેધ-પવિત્ર ભૂતપ્રાણીઓનાં સર્વમેધ યાગનાં યજ્ઞન કરે છે. તેથી તે શ્રેષ્ઠપદ, સ્વરાજ્ય અને આધિપત્યને મેળવે છે.'

આ સર્વમેધ યાગમાં બ્રતીશમા અધ્યાયના મંત્રોનો વિનિયોગ છે :

‘તે જ અહિન છે, આદિત્ય-સૂર્ય છે, વાયુ છે, ચંદ્ર છે. તે જ શુક્ર-શુક્ર છે અને તે જ અહ્સ છે, તે જ કારણુજ્ઞલ છે અને પ્રજ્ઞપતિ છે.’

સર્વમેધના અધ્યાયમાં ભૂતપ્રાણીઓનું દર્શાન કરાવતું આત્મદર્શાન છે. એ રીતે આ અધ્યાય ઉપનિપદ બની રહે છે. તેની બ્રતીશમે અને ચોતીશમે અધ્યાય તેના અનુસંધાનમાં છે. ચોતીશમા અધ્યાયની શાઢાતમાં છ મંત્રોનું શિવસંકલ્પ ઉપનિપદ યાજ્ઞવલ્ક્યના સંકલનમાં નવી લાત પાડે છે. ‘તે મારાં મન શિવસંકલ્પે હો.’

તન્મે મન : શિવસંકલ્પમ् અસ્તુ

‘છ એ છ મંત્રોમાં રહેલી એ પાદપૂર્તિ એક અનુરણુન જગાડે છે. શિવ-કલ્યાણ કરવાની પ્રેરણાને સંકલ્પમાં મૂર્તિ કરે છે.

યજ્ઞુર્વેદમાં મનોવિજ્ઞાનની મૌલિકાયાલિકા સચ્ચવાઈ છે, તેનું સ્પેષ્ટ દર્શાન આ શિવસંકલ્પમાં થાય છે. આજ્ઞાના મનોવિજ્ઞાને મનની ચાર ભૂમિકા ‘સંજ્ઞાત મન, અસંજ્ઞાત મન, અન્તરમન અને અન્તરતમ મનની રંજૂચાત કરી છે, તેની મૂલ વિચારસરણી અહીં ત્રીજન મંત્રમાં જેવા મળે છે.

‘પ્રજ્ઞમાં રહેલ મન છે, તે સૌથી પહેલાં તો પ્રજ્ઞાનઃપે લોકેના વ્યવહારમાં કામ આવે છે. તેની પાછળ વિચારની ભૂમિમાં અસંજ્ઞાત ઇપે રહેલ મન છે, જેને ચેતસ કહેવામાં આવે છે. તે વિચારની મૂલ ભૂમિમાં અંતરમન છે, જેને ધૂતિ કહેવામાં આવે છે. આ ગણેયની પાછળની મૂલ ભૂમિમાં અંતરતમ મન છે, જેને અમૃત જ્યોતિ કહેવામાં આવે છે. આ મનની બાધ્યવૃત્તિ પર સર્વ કર્મ-લોકવ્યવહારનો આધાર છે. તે મન સિવાય કોઈ કર્મ થઈ શકે એમ નથી. તે મારું મન શિવસંકલ્પે હો.’

લોક વ્યવહારને મારો યાત્રા શાઢ કરી, જીવનને સર્વની સેવામાં સોંપી હેનાર આત્મયાદ્ય શિવસંકલ્પ મનમાં યોજે, તો તે માનવતાનો ઉદ્ધારક બને, એજ લાવથી શિવસંકલ્પ આલેખાયું છે અને તેજ લાવને વિશાદ ઇપે આત્મજ્ઞાનની ભૂમિકામાં જોડવા માટે અંતિમ અધ્યાય ધર્શાવાસ્ય છે, જેમાં આત્મસમર્પણની ભાવનાને જ વિશાદ કરી છે.

આ ચાલીશ અધ્યાયેની સંહિતા પરનું ભાષ્ય તેજ શતપથ ચાલણ છે, જેમાં

ચૈદ કંડો સંહિતાને અનુસરી (૧) દર્શાપૂર્ણમાસ-હવિર્યજ (૨) એકપાદિકા (૩-૬) અગ્નિઅયન (૧૦) અગ્નિરહસ્ય (૧૧) સંશ્રહ (૧૨) મધ્યમ (૧૩) અશ્વમેઘ અને (૧૪) ભૃહદારણ્યકને નામે પ્રસિદ્ધ છે. સંહિતાના છેલ્લા પાંચ અધ્યાયોના વ્યાખ્યાન વિવેચન રૂપે જ ભૃહદારણ્યક કંડ છે, તેમાં યાજ્ઞવળક્યના જીવનનો આલેખતી ઘરનાઓ અત્યંત સ્પૃષ્ટ છે.

૧ આત્મજ્ઞાનની સાથે મોક્ષ વિષે જણાવાની ધ્યાનથી જનકે આ પ્રશ્ન કર્યો છે : ‘અત ઊર્ધ્વ વિમોક્ષાયૈવ ત્રૂહિ’ હવે પદ્ધી મોક્ષ વિષેજ જણાવો. તેના ઉત્તરમાં હવેટે આચાર્યો ને ઉપદેશ આપ્યો છે, તે આ સ્વરૂપમાં છે.

૨ ‘ એતમેવ વિદિત્વા મુનિર્ભવતિ । એતમેવ પ્રત્રાજ્ઞિનો લેકમીસ્યંતः પ્રત્રજંતિ । એ આત્માને જણીને તો માનવ મુનિ બને છે. સર્વ પ્રકારના સ્વાર્થો છોડીને અંગત દોલલાલચ્છથી દૂરની યાત્રા કરવા ધર્યાયું હુંઠાતા જાનીજનો તો આત્મલોકની કામના સેવે છે અને ધરખાર છોડીને ચાલી નીકળે છે.

‘આદી’ સંન્યાસ અને મોક્ષ ધર્મનું સ્પૃષ્ટ નિર્દ્ધારણ છે. જનકની સભામાં યાજ્ઞવળક્યે ધર્મનું ઉંચું પદ મેળવી લીધું હતું. તેના તે ‘હેશિક-આચાર્ય’ બન્યા હતા. રાજપુરોહિત બનવું કે કુલગુરુ બનવું, તેના કરતાં આ હેશિક પદની પ્રતિષ્ઠા ધર્યું અગત્યની છે. રાજન જનકે પોતાની સધળી સંપત્તિ તે આચાર્યના ચરણે સૌંપી દીધી છે. શિષ્યો દ્વારા સમ્માન પ્રતિષ્ઠા અને કીર્તિ તો આરે આજુ પ્રસરી રહી છે. સાંજ-સવારનાં યોગ સાધન અને દિવસ લરનાં અહ્લચર્ચા-સંવાદની પ્રવૃત્તિમાં આચાર્ય એવી રીતે જોડાઈ ગયા છે કે તેમને એકલ-ચિંતનનો અવકાશ નથી. તેમના જીવનનો એક પ્રસંગ ગાથામાં આલેખાઈ ગયો છે :

‘જનકની અહ્લસભામાં અનેક જાત-અજાત અહ્લજ્ઞાનીઓ આવીને ઐસતા હતા. સર્વ ચર્ચાને અંતે હેશિક આચાર્યનો અહ્લોપદેશ તો હોય જ. અહ્લનાં વર્ણન કરતાં, તેના અનિર્વચનીય સ્વરૂપને આલેખતાં, આત્મ સ્વરૂપનાં મુખ્યભાવે તે દર્શાન કરી રહ્યા હતા. ઉપનિપદ-રહસ્યને ઉકેલતી તેમની પ્રત્યક્ષ વાણીએ એક મુખ્ય યોગી પર ધારી અસર કરી. ત્યાંજ લંગોડી ઝેંકીને જ્ઞાત બ્રહ્મ જ્ઞાત બ્રહ્મ કહેતો, તે ચાલી નીકળ્યો.

તેનો સભા છોડીને જતો બધાજ જોઈ રહ્યા. હેશિક આચાર્યો જણાવ્યું : ‘આનું નામ વૈરાગ્ય, આજ સંન્યાસ. જે દિવસે વિરાગ જાગે, તેજ દિવસે છોડીને ચાલીને નીકળે યદ્ધરેવ વિરજેત, તદહરેવ પ્રવજેત,’

એ ઘરનાને તો વર્ષો થયાં. પેલો વિરાગી પરિવાજક ફરતો ફરતો ફરીથી જનક સભામાં આવ્યો. આહેક વર્ષો પહેલાં જે પ્રકારની અહ્લસભા હતી, તેવી જ

તે અલ્બસભા હતી અને વિપ્ય પણ તેજ હતો. તેના વિસ્મયનું તો કહેવું શું ? તેણે તો સોધા જ દેશિક આચાર્યને પૂછ્યું :

‘શું આ તેજ અલ્બસભા છે, જ્યાં જ્ઞાત બ્રહ્મ ચર્ચાય છે ?’

એની વાર્ણીએ ધારી અસર કરી: યાજવલ્કય તેને જોઈ રહ્યા. તેનો જગ્ણાંયું :

‘ના રે ના, વદ્સ, જે અલ્બજ્ઞાન તને રૂપરી ગયું, તે આ નથી. આવ તને હું અલ્બનાં દર્શન કરાવું.’

અને એકાન્તમાં યાજવલ્કયે યોગના પ્રલાભે પોતાના અવધૂત સ્વરૂપનાં દર્શન કરાવ્યાં અને પેદો વિરાગી જ્ઞાની બનીને ચાલ્યો ગયો; પણ એ ઘટનાએ યાજવલ્કયને જગૃત બનાવી દીધા. ખરી રીતે તો તેમણે અવધૂત રૂપનાં દર્શન કરાવ્યાં. તેજ વખતે ચાલી નીકળવું જોઈતું હતું; પણ તેમણે શાન અને વિવેકનો સમન્વય સાધ્યો હતો. કર્મ અને ઉપાસનાનાં રહેસ્યો તો ક્યારનાંય ઉકેલી આપ્યાં હતાં.

એક આદર્શ ગૃહસ્થ તરીકે તેમણે/પિતે અનેક યજ્ઞાગ કર્યા હતા. જનકની સભામાં દેશિક પદ મેળવીને તેમણે વનપ્રવેશ પણ કરી લીધો હતો. અહીંચર્ચાની કંઠિન તપશ્ચર્યા તો સ્ફુર્યની આરાધનાથી સફળ બનાવી હતી. જીવનની પ્રાતિકાની પ્રદૂતિનાં એક એક પગથીયાં તે ચડી રહ્યા હતા, બીજાને ચઢાવી રહ્યા હતા. જનકને જીવન્સુક્ત બનાવી અલય પદનાં પ્રદાન કર્યાં હતાં. જે કંઈ સાધવું જોઈએ, તે બધું જ તેમણે સાંદ્રી લીધું હતું:

વન પ્રવેશ કર્યા પણ કાત્યાયની અને મૈત્રેયીના સાથેનાં ગૃહજીવનને તેમણે વિશેપ ઉજ્જવળ બનાવ્યાં હતાં. કાત્યાયનીના પુત્ર કાત્યાયન ગણેંબા કે પારસ્પર ગણેંબા; પિતાની પાસેથી જ તેમને કર્મભીમાસાનાં દર્શન થયાં હતાં. યજ્ઞની પરિલાપાએ ઉકેલવાનો અનેરો લાલ મળેલો હતો. તે સાથે માધ્યાંદ્રિન અને કાળ્યવ એ અંને મુખ્ય શિષ્યોએ આચાર્યનાં કાર્ય હોગ્વણી પ્રમાણે માધ્યાંદ્રિન સંહિતા અને કાળ્ય સંહિતાના પ્રચારમાં સંક્રિય ભાગ લીધો હતો.

યાજવલ્કયે યોડીક ભમતા મેળી હોત, તો યાજવલ્કય સંહિતા અને યાજવલ્કય આલણ જેવા અંથો પ્રસિદ્ધ થયા હોત. પોતે સંપાદિત કરેલી વિદ્યાના પ્રતિષ્ઠાની પણ તેમણે પોતાના એ શિષ્યોને વહેંચી આપી છે. શુક્લયજ્ઞુર્વેંદ્રની એક શાખાના પ્રવર્તન માધ્યાંદ્રિન છે; તે નામ પરથી માધ્યાંદ્રિન સંહિતા છે અને બીજી શાખાના પ્રવર્તન કાળ્ય છે, તે નામ પરથી કાળ્ય સંહિતા છે. બંનેના વિદ્યાગુરુ એક જ હોવાથી તે સંહિતાઓનાં સંક્લન એકસરખાં છે. પરંતુ વિવેચન વ્યાખ્યાન રૂપ રાતપથ આલણ પણ અંથરૂપે એ છે. ત્યાં પણ સંક્લન સરખાં છે. ઉચ્ચારણમાં અને વિદ્યાનોમાં તક્ષાવત તરી આવે છે.

યોગીચર યાજ્ઞવલ્કય

હવે યાજ્ઞવલ્કયે જે અર્થનાં સાધન-સંપત્તિનાં ઉપાર્જન કર્યાં છે, તે તેમની બંને પત્નીઓને સરળે ભાગે વહેંચો દેવા માંગો છે. પિતાનો દાયકાગ પુત્રને ભળે; તેમાં કંઈ વહેંચવાનું રહેતું નથી. ત્યારે યાજ્ઞવલ્કય પોતાની બંને પત્નીઓને સંપત્તિની વહેંચણી કરી આપીને શું સુચવે છે? પત્નીઓને દાયકાગ આપવાનું આ એક કાન્તિકારી પગલું છે.

આ બાધ્યતમાં કાત્યાયની વ્યવહાર છે અને શાણી છે. નારીના ચરિત્ર ચિત્રણમાં તેનું આગવું સ્થાન છે. યાજ્ઞવલ્કયની સાથે યજનાં કાર્યોમાં તેણે વિશેપ કુશાગતા દાખવી છે. કર્મની ઝીણી ઝીણી બાધ્યતો ઉકેલવામાં પણ તેનો સહકાર ધર્ણો ઉપયોગી છે. તે રસિક પણ છે. તેના નામ પરથી કાત્યાયની વીણુા ભળી આવે છે, જેને સો તંત્રીઓ-તાર્થી જોડેલી છે. સપ્તસ્વરની દૃત્રિમ સંવાદિતા ઉલ્લી કરવામાં જે સ્થાન હારમોનિયમે લીધું છે; તેની પૂર્વની રચનામાં કાત્યાયની વીણુને મુકી શકાય.

મૈત્રેયી એ દશ્ચિંતે જુદી ॥ પડે છે. એ અલવાદિનો છે. તેણે ગાર્દી જેવી અવધૂત નારીનો સંગ કેળવ્યો છે. અલસસભામાં એસાને અલયર્યા સાંભળવામાં અને જ્ઞાની પતિની પ્રતિભાને આદેખવામાં તે આગવું સ્થાન ધરાવે છે.

યાજ્ઞવલ્કયની આ એ પત્નીઓ તેના જીવનની એ અનોખી પ્રતિભાનાં પ્રતિનિધિ છે. એ બંને પ્રતિભાઓનો સમન્વય સાધવાનું કાર્ય યાજ્ઞવલ્કયે કર્યું છે, પણ પેલા વિરાગીની ચોટ વાગ્યા પણી, જણે કે પોતાની બંને પ્રતિભાઓના વિલાગ કરવાનું તેમણે ધ્યાન લેખ્યું છે. હવે તે એક જ પ્રતિભાને આગળ વધારવા ધર્યું છે; જેમાં તેનાં પોતાનાં નામ અને ઇપ, પ્રભાવ અને પ્રતિષ્ઠા, કીર્તિ અને સમ્માન વીસરી જવા માંગો છે.

માનવના ઉદ્દાર ચરિતમાં તેની પોતાની જ પ્રતિભા આડે આવે છે. માનવ પોતાની જ માનવતા વાસરી જય છે. ત્યારે તેણે સાવધાન બની, સર્વસ્વ છોડી દેવું જોઈએ. માનવતા સિવાયનું કશુંય તેને અપે નહિ. આવી ભાવના ॥ આત્મ-ચિંતનમાંથી જ જગે છે. આત્માના ઊંડા ભાવમાં જે એકતાનાં દર્શાન થાય છે. તે પ્રણવના ઇપે મૂર્તિમંત બને છે. માનવે પ્રણુવ અનવાનું છે. નરના નારાયણું અનવાનું છે. માનવના જીવનનું અંતિમે લક્ષ્ય આ છે.

યાજ્ઞવલ્કયે સંન્યાસ અહૃણુ કરતા પહેલાં, મૈત્રેયીને જે ઉપહેશ આપ્યો છે. તે યાજ્ઞવલ્કય મૈત્રેયીની સંવાદ આ સંહર્ષમાં ઉપયોગી બને છે.

યાજ્ઞવલ્કયના જીવનની આ ઘરનાચો નોંધનાર તેનાજ એ શિષ્યો છે; એક માધ્યંહિત અને બાળ કાળવ. બૃહદ્દારણ્યક ઉપનિષદમાં આ ઘરનાચો નોંધાઈ છે.

જે શતપથ આલણુનો એક અંતિમ ભાગ છે. આ શિષ્યો પોતાના ગુરુ યાજવલ્કયનાં નામ જોડીને, તેમના સિધ્ઘાન્તોનું નિરૂપણ કરે છે. તે સાથે બીજા શાંહિદ્ય, ગાર્ય, અરકાચાર્ય જેવા આચાર્યોના મતોનો નિર્દેશ પણ શતપથ આલણુમાં થતો જોવાને મળે છે.

યજુવેદનાં સંકલન કરવાનું કાર્ય યાજવલ્કય કરે છે, પણ તે મંત્રોના કે યજોના પ્રયોગોના ઋપિ બનતા નથી. છબ્બીસથી પાંત્રીશ અધ્યાયો ખિલ ગણ્ણાય છે. તેમાં કોઈ એક પ્રયોગ નથી, પહેલાં બતાવેલ સોમયાગ, અભિયયન, સૌત્રામણી, અશ્વમેધ પ્રયોગોની ઋપયાઓ—પુરોનુવાક્યા અને યાજ્યાઓનાં સંકલન તો પહેલાંની જેમજ યાજવલ્કયે કર્યાં છે, પણ આ પ્રયોગોના ઋપિ કોણ; તે વિષે ઉવ્ત અને મહીધરે નોંધ લીધી છે, તે મહત્વની છે.

^૧ છબ્બીસમા અધ્યાયની શરૂઆતમાં આ બંને ભાષ્યકારો એક સરખું વિધાન કરે છે. ‘સધળા યજુઓ સૂર્ય’ પાસેથી મહ્યાં, માટે તેના ઋપિ સૂર્ય; અથવા તો શુક્લયજીનુભંત્રોનાં આખ્યાન પ્રવચન કર્યાં, તે યાજવલ્કય ઋપિ ગણ્ણાય.’

આ સંદર્ભમાં શિવ સંકલ્ય સૂક્તાના ઋપિ યાજવલ્કય છે. યાજવલ્કયને કદાચ એ પ્રકારની ઋપિની પ્રતિધા પણ રૂચિ નહિ હોય. તેને હૈયે તો એકજ ભાવ જગ્યો હતો. તે એવી વાણી જગાડવા ચાહેતા હતા. જે માનવનાં કલ્યાણ સાધી શકે. ખિલની શરૂઆતમાં આ મંત્ર તેની ભાવનાનાં દર્શન કરાવે છે :

^૨ ‘સર્વ’ જનોને માટે, માનવ ને માટે મારે કલ્યાણી વાણીનો પ્રયોગ કરવો છે. જે કલ્યાણી વાણી અભિભાવ અને રાજન્યભાવ જગાડે; જે શુદ્ધને અને શૈષ્ઠ-આર્યને પોતાના અને પારકા સર્વ જનને સરખા રીતે કલ્યાણ સધાવે.

યાજવલ્કય મૈત્રેયી સંવાદ આદેખતાં, આ અભિવાદી જણાવી રહ્યા છે :

^૩ ‘હવે તે યાજવલ્કયને એ પત્નીઓ હતી. મૈત્રેયી અને કાત્યાયની. તે ‘બંનેમાં મૈત્રેયી તો અભિવાહિની હતી. કાત્યાયની તે સ્ત્રીપ્રજ્ઞા હતી.’

અત્યાર ચુંધી પોતે જે જીવન જીવ્યાહૃતા, તેના કરતાં જુદા પ્રકારના જીવન પ્રમાણે રહેવાની ધર્યા યાજવલ્કયને થઈ; તેથી તેમણે જણાવ્યું. ‘અરે હે મૈત્રેયી, હવે હું આ સ્થાન છોડીને બીજે ચાલ્યો જવા માંગું હું. ચાલ, તને કાત્યાયનીની સાથે સંપત્તિનો વિલાગ કરી આપું.’

અહીં મૈત્રેયીએ પૂછ્યું; હે ભગવાન, ધારો કે ધન સાધનથી લરેલી આખી પૃથ્વીની સંપત્તિ મને મળા જય; તો તે મેળવી મને અમૃત ભાવનો લાલ થરો.

યાજીવલક્યે જણુાયું; ‘નારે ના, ઓ મૈત્રેયી. જેમ ધન, સાધનોના સગવડવાળા લોકો છે, તેમ તું સુપ્રસંગવડથી લુણી શકે. જે જીવનનું અમૃત છે, માધુર્ય છે, પરમ શાંતિ છે, તેની આશા ધનસાધનથી ન રાખતી.

તે મૈત્રેયીએ જણુાયું; અરે લલા, જેથી અમૃતલાવનો લાલ ન થાય, જીવનની પરમ શાંતિ ન મળો, એવાં ધન/સાધન મેળવી, હું શું કરું? આપ લગવાન આ વિષે જે જણુંતા હો, તે મને કહો; અર્થાત અમૃતના લાલ માટે મને ઉપાય બતાવો.

તે યાજીવલક્યે જણુાયું; ‘ઓ મૈત્રેયી, તું મને વિશેપ પ્રિય છે. અત્યારનું તારું વર્તન મને વિશેપ પ્રિય લાગ્યું છે. તારે જે જણુંતા છે, તે વિષેનાં વ્યાખ્યાન પ્રવચન હું કરવા માંગું છું, મારાં તે વ્યાખ્યાન ધ્યાનથી સાંલણ.

‘આપ લગવાન, જણુાવો.’

તે યાજીવલક્યે જણુાયું; પત્નીને પતિ પ્રિય લાગે છે. તે પતિની કામનાએ પ્રિય નથો લાગતો, પણ આત્માની કામનાએ પ્રિય લાગે છે. એજ રીતે પતિને પત્ની પ્રિય લાગે છે, તે પતનીની કામનાએ પ્રિય નથી લાગતી.

આમજ પુત્રો, ધન સાધન, અલ-ભુદ્ધિ, ક્ષત્ર-અળ, લોકો, દેવો, વેદો, યજો સર્વ ભૂત-પ્રાણીએ વગેરે આત્માને અનુકૂળ રહે છે, એ રીતે પ્રિય લાગે છે. તે પર્થી એક જ તારવણી કાઢી શકાય કે આત્મા એકજ પ્રિય પહોર્થ છે.

તે આત્માનાં દર્શન કરવાં જોઈએ. તેનાં શ્રવણ, મનન અને ધ્યાન કરવાં જોઈએ.

યાજીવલક્યનો એ પ્રિય ભધુર ઉપરેશ મૈત્રેયાની જેમ સર્વ માનવના હિતમાં ઉપકારી બન્યો છે. યાજીવલક્ય સંન્યાસી બન્યા છે. તેમણે ચાર આશ્રમોને વ્યવસ્થિત કર્યા છે, પણ તે વિષે તેમણે આથરહ ધરાવ્યો નથી. આ કેમને અનુસરો, તો સારું. એ કેમને ન પણ અનુસરો. અને રીત ચાલે. યાજીવલક્યોપનિપત્રમાં તેની શરૂઆત આ રીતે છે :

‘જનક વૈદેહે યાજીવલક્યની પાસે જઈને પૂછ્યું; ‘લગવન્, સંન્યાસ વિષે જણુાવો. સંન્યાસનું લક્ષણ શું છે?

તે યાજીવલક્યે જણુાયું; ‘અહિચ્છય્ય પુરાં કરી ગૃહી બને. ગૃહસ્થી વની બને અને પદી પ્રવજ્યા લે. અથવા તો આ રીતાં પણ છે. અહિચ્છય્યથી સીધે સીધા પ્રવજ્યા-સંન્યાસ લે, ગૃહથી પણ લે, વનથાં પણ લે.

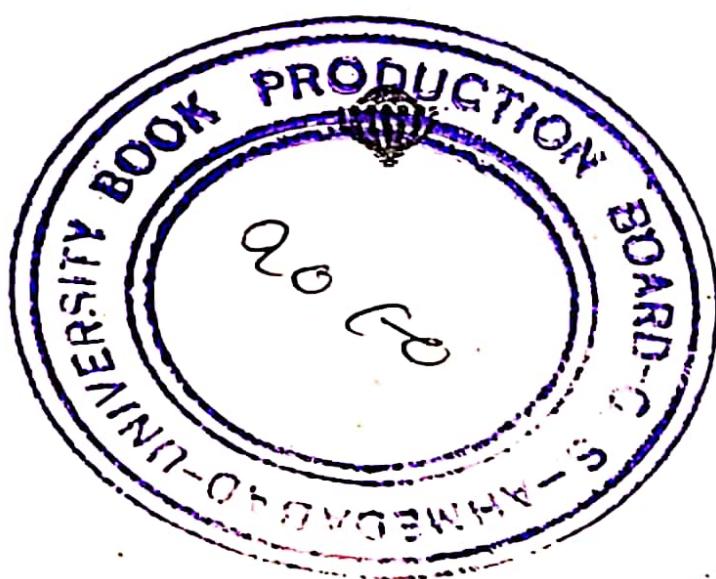
સાચી રીત તો આ છે; વ્રતધારી હોય કે ન હોય, સ્નાતક હોય કે ન પણ હોય, અભિ હોય કે ન પણ હોય, જે દ્વિસે વિરાગ જાગો, તે દ્વિસે પ્રવજ્યા લે, ચાલી નાકળે.

એક પદ્ધતિને વ્યવરિથત કરવાને માટે આ યાજવલક્યે પૂરેપૂરા પ્રયત્ન કર્યા છે અને છતાં તે વિષેનો આગ્રહ જોવાને મળતો નથી; તેજ તેના જીવનનું એક ભાવ દર્શાવ્યા છે.

એક માનવ બાલક તરીકે તેણે જરૂર લીધો છે. માનવના હિતને માટે તેણે અનેક કષ્ટ વેઠાં છે. માનવના પ્રમાદને તેણે પંપાલ્યો નથી, માનવતા જગાડવા માટે પુરેપૂરા પ્રયત્ન કર્યો છે. એક માનવ, મહામાનવ તરીકે તેણે આદર્શ જીવનને સ્વીકાર્યું છે. મોટી મોટી પ્રતિથા અને પહોંચો પ્રાપ્ત કરી છે, પણ મહામાનવતાના સાગરમાં તેણે પોતાના વ્યક્તિભાવને સમાવી દીધો છે. તેણે માનવતાનાં દર્શાવ્યા કરાવ્યાં છે. માનવતાની જ્ઞાતિ સહા ઝગમગી રહે, એવી ઉદાત્ત ઉદાર આત્મ ભાવનાને જગાડવા માટે, તેના ઉપદેશો અને તેનાં સંકલન સહાને માટે અનુરૂપ અમર બનીને માર્ગદર્શાન કરાવે છે.

માનવને એ પ્રકારની કેળવણી ભલો, જેથી તે માનવતાની, માનવ દારા, સર્વ ભૂત-પ્રાણીની સેવામાં જોડાઈ જય. માનવતા જગાડવા માટે જ બધા પુરુષાર્થ છે. માનવ માનવનાં હિત કરે; એ માટે તેણે વર્ણ અને આશ્રમની વ્યવસ્થા સ્વીકારવી જોઇએ; પરંતુ જેને હૈયે માનવતા જગી છે; તે તો સીધાજ માનવ માટેનાં કલ્યાણનાં કાર્યોભાં જોડાઈ જશે. તેના પૂર્વ સંસ્કારજ તેને એ સેવાનાં કાર્યોભાં જોડી હે છે. તેની એ પ્રેરણા, એ ભાવના સ્વયંભૂ છે. સમાજ, રાષ્ટ્ર કે વિશ્વની વ્યવસ્થામાં તેણે એક પગલું આગળ વધીને કાર્ય કરવાનું છે. તેના જીવનનું એજ નરત છે, મહાત્માત છે. માનવે માનવતાને જગાડવાની છે, આત્માની ઉદાર ભાવનાથી તેણે જીવનના પરમ લક્ષ્યને સાંધી લેવાનું છે. તે માનવ છે, તેણે પણું બનવાનું છે.

૧૮૨

ગ્રિય : વિષણુ હેવળ,

તમે ચારે વેદ અને એના લાખણો વગેરે થંથો ઉત્તમ રીતે જણો છો. હવે તમારી પાસેથી વેદનો સાર અને વેદની શ્રીખામણુ માંગીએ છીએ. તમારી પાસેથી અમે માંગીએ છીએ ત્રણ વસ્તુઓ :

(૧) અવિષ્ટકાળ માટે ઉપયોગી થાય એવું મનોવિજ્ઞાન : 'વ્યક્તિગત અને સામાજિક Psychology'નો જે ઉપયોગી ભાગ હોય, તે અમને આપો. તેનો ઉપયોગ અમે સ્વતંત્રપણું કરીશું.

૧૦૮

(૨) મનુસમૃતિ આદિ જૂના સાહિત્યમાં જે સમાજ રચના અને સમાજ વિજ્ઞાન છે; તેનો ધ્રતિહાસ મહત્વનો છે. પણ ઉચ્ચનીચ લાવ રાણીને, સ્વીજુતિનેં આદર કરીને, સમાનતા અને સમન્વયના આધાર પર અમારે નવું સમાજવિજ્ઞાન જોઈએ છે.

(૩) વેદમાંથી તારવેલ વેદાન્ત - એટલે કે અધ્યાત્મવિદ્યા. એ વિદ્યામાંથી દ્વિતીય, અદ્વૈત, વિશિષ્ટ અદ્વૈત વગેરે જે હર્ષનો પેદા થયાં અને આપસમાં લઢવા લાગ્યાં; તેમને શાન્ત કરી, ત્રણુમાં સમન્વય સાધી, સમેરત માનવજ્ઞત, પ્રાણીજગત અને આખું વિશ્વ એ બધાનું કલ્યાણ થાય એ હેતુથી પ્રેરણું આપનારું અધ્યાત્મ હુનિયાને આપણે આપવાના છીએ.

એ અધ્યાત્મ સ્વામી વિવેકાનંદ, મહાત્મા ગાંધી, રાજગોપાલાચારિ વગેરે કોણોએ વિકસિત કર્યું છે. માનવજ્ઞતિને, એની સમાજ વ્યવસ્થા માટે, ઉપયોગી થાય એવું અધ્યાત્મ, તેને પોષણું આપનારાં જે જે તરતે ચારે વેદોમાં અને વैદિક-સાહિત્યમાં મળે છે, તેઠાં અમને તારવી આપો.

આ ત્રણ કામો તમે કર્યાં તો તમારી વિદ્વત્તા સાર્થક થશો. ખાકી જે આપો છો તેને મીટે ધ્રતિહાસ તમને ધન્યવાદ આપશો. અમને ઉપરની ત્રણ વસ્તુંઓ જોઈએ છે. ધન્યવાદ.

૪૦/એ, રીજદ્રેડ,

મુંખાઈ - ૬.

૨૧-૪-૭૩

કાંકા કાલેલકરના

સંસ્કૃત-વાંદેમાતરમા